

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
“AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLARIN
TƏDQIQI” KOMİSSİYASI**

AMEA FOLKLOR İNSTİTUTU

SOYQIRIMLAR XALQ YADDAŞINDA

Beynəlxalq Elmi Konfransın

M A T E R İ A L L A R I

(02 mart 2015-ci il Bakı şəhəri)

BAKI – 2015

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

TƏRTİB EDƏNLƏR: Əli ŞAMİL
Fil.ü.f.d. Elmira MƏMMƏDOVA-
KEKEÇ

ELMİ REDAKTORLAR: Fil.ü.f.d. Fidan QASIMOVA
Fil.ü.f.d. Nigar HƏSƏNOVA

SOYQIRIMLAR XALQ YADDAŞINDA. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 296 səh.

Kitabda 02 mart 2015-ci ildə Bakı şəhərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyası və AMEA Folklor İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Soyqırımlar xalq yaddaşında” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları toplanmışdır. Topluya Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, Fransa, Türkiyə və Özbəkistan elm adamlarının da ermənilərin müsəlman və türklərə qarşı soyqırım siyasəti ilə bağlı məqalələri daxil edilmişdir.

folklorinstitutu.com

M 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2015

© Folklor İnstitutu, 2015

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Rəyasət heyəti:

Akif Əlizadə – AMEA-nın prezidenti, akademik

İsa Həbibbəyli – AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Teymur Kərimli – AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

Muxtar İmanov – AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Elmi heyət:

Yaqub Mahmudov – AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Musa Qasımlı – AMEA Dünya Siyasəti İnstitutunun direktoru, t.ü.e.d., prof.

Aytən Mustafayeva – AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, h.ü.f.d.

İlham Məmmədzadə – AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun direktoru, fə.l.ü.e.d., prof.

Anar İsgəndərov – BDU-da kafedra müdiri, t.e.d., prof.

Məhərrəm Qasımlı – AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, fil.ü.e.d., prof.

Məmməd Əliyev – AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, fil.ü.e.d., prof.

Kamran Əliyev – AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri, fil.ü.e.d., prof.

Füzuli Bayat – AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri, fil.e.d., prof.

Əfzələddin Əsgər – AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri, fil.ü.f.d.

İlkin Rüstəməzadə – AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri, fil.ü.f.d.

Əziz Ələkbərli – AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dos.

Katiblik:

Fidan Qasımova – AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi, fil.ü.f.d.

Vəfa Saleh – AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı

GİRİŞ NİTQLƏRİ

Akif ƏLİZADƏ*

BÖYÜK İNKİŞAFDA İNTELLEKT, YAXUD TORPAQ İDDİASININ İFLASI

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hörmətli qonaqlar!

Bugünkü konfransımızın mövzusu Azərbaycan dövləti və xalqı üçün ağır bir mövzudur – soyqırım mövzusudur. Bildiyiniz kimi, Akademiyada soyqırımın tarixini dəqiq öyrənmək, onu daha ətraflı təhlil etmək, bəzi faktları daha da dəqiqləşdirmək üçün və geniş ictimaiyyətə çatdırmaq üçün Soyqırım Komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiya bu gün fəal addımlar atır, olduqca vacib, əhəmiyyətli işlərlə məşğuldur. Mən bu gün burada təşkil edilən təsviri sənət sərgisinə – Akademiya əməkdaşlarının soyqırımlarla bağlı rəsmlərinin sərgisinə baxdım. Yerüsəlimdə də Xolokost muzeyi var. Faşizmin insanlara qarşı törətdiyi bu zülm və genosidlər insan məfkurəsinə sığmayan kriteriyalardır. İnsan insana qarşı bu cür cinayətləri necə törədir? Bunu anlamaq olmur. Bu, görünür, insaniyyətə nifrətdən gələn hisslərdir, əgər bunları hisslər adlandırmaq olarsa. Təəssüf ki, erməni millətçiləri yüksək insani hisslərdən məhrumdur.

Bu sərgi ilə, ümumiyyətlə, Soyqırım Komissiyasının bəzi işləri ilə tanış olarkən, o cümlədən Xolokost muzeyindəki eksponatlara baxarkən məndə belə bir təəssürat yarandı. Özüm-özümə dedim, axı biz gənc olarkən – Sovet İttifaqının tərkibində olduğumuz zamanlar – tam başqa şəkildə təbliğat aparılırdı, bizi başqa şəkildə öyrədirdilər və s. Gəlin başlayaq 1905-ci, 1918-ci, 1947-ci illərdən. Niyə sovet təbliğatı bunu həmişə başqa bir formada gənclərə, komsomol adlanan insanlara aşılayırdı? Sən demə, bu

* Akademik, AMEA-nın prezidenti

şüarlar altında böyük bir proqram həyata keçirilmiş və biz 90-cı illərdə bu bələlərin, demək olar ki, şahidi olduq. Azərbaycanlıların yaxşı bir sözü var, deyir, “yersiz gəldi, yerli qaç”. Bax yersiz gəlib bu yerə sahib olmaq istəyənləri insan adlandırmaq özlüyündə insanlığa hörmətsizlikdir. Bu nə cür şüurdur, nə cür fikirdir, düşüncədir? Bu düşüncə haradan irəli gəlir? Bəzi insanlar, hətta bəzi dövlət rəhbərləri də bu gün torpaq iddiasındadırlar. Amma anlamırlar ki, artıq XXI əsrdir. Sən əgər öz xalqının intellektini, elmını, təhsilini inkişaf etdirməyə başlamasan, nə qədər yeri tutursan tut, yenə də sənın xalqın aşağı səviyyədə yaşayacaqdır. Bəzi ölkələr bu gün də mənfur siyasi addımlar atırlar, torpaqlar tuturlar. Yenə də deyirəm, bu gün intellekt yeganə yoldur ki, insan cəmiyyəti inkişaf eləsin. Bu dövrdə hər hansı bir dövlətin coğrafi ərazisi kiçik olsa, sahəsi az olsa, lakin intellekti yüksək olsa, o, həmişə üstün olacaqdır. İsraildən misal göstərə bilərik. İsrailin nə kifayət qədər faydalı qazıntısı, nə də nefti var. Xırda daş karyerləri var. Yəhudilər deyir, oturub düşündük ki, biz nə etməliyik? Biz yalnız elmi və yüksək texnologiyaları inkişaf etdirməyi qərara aldıq. Bu gün silikon istehsalının 80-90%-i yəhudi kompaniyalarının əlindədir, dünyadakı əksər proqramçılar onlardır. Yəni faydalı qazıntıları olmasa da, onlar elmdə, sənayedə, informasiya texnologiyaları sahəsində, tibbdə, əczaçılıqda, aqrar sahədə dünyaya meydan oxuyurlar.

Bu gün bizim mövzumuz soyqırımıdır. Siz bilirsiniz ki, ermənilər özlərinin uydurduqları soyqırımın 100 illiyinə hazırlaşırlar. Guya erməni xalqı daim təzyiqlə altında olubdur, məhv ediləlidir və s. Halbuki bunun əksinədir. Qara məni basınca, mən qaranı basım – bunların siyasəti budur. Bizim yadımızdadır. Sovetlər vaxtında, mən təhsil aldığıım dövrlərdə bizim orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində sinif və ya qruplarımızda nə qədər erməni vardı. Yaxşı yaşayırdılar. Belə olduğu halda dünyaya car çəkirlər ki, daim təzyiqlə altında olublar. Hamı görür, yaxşı anlayır ki, bütün bunlar uydurmadır. Əlbəttə, ermənilərin siyasi qurumları, siyasi dairələri, bununla razılaşmaq istəmirlər. Onlar yenə də özlərinin mənfur və yalan siyasətlərini yeritməkdə davam edirlər. Mən

həmişə bu fikirdən çıxış edirəm, özümün də daxilən buna inamım böyükdür ki, biz hücum taktikası seçməliyik. Hücumda olmalıyıq ki, gələn təzyiqə müqavimət göstərərək üstünlüyümüzü bəyan edək, haqq-ədaləti bərpa edək.

Bu konfrans soyqırımına bağlı olaraq nəzərdə tutulan ilk konfranslardan biridir. Bu işlər bitməməli, daim davam etməlidir. Soyqırım Komissiyası işləyəcək, çalışacaq və ən ümdə məqsədi o olacaqdır ki, ermənilərin çirkin siyasətini ifşa etsin. Bu günlərdə keçmiş Bakı yəhudilərindən biri – indi Təl-əvivdə yaşayır – deyir ki, biz İrəvana getdik. Bakıda köhnə “xruşşovkalar” vardı, indi bütün İrəvan həmin “xruşşovkalarda” qalıbdır. Deməli, 25 il ərzində bunlar bir addım irəli gedə bilməyib, hətta geriye gediblər. Yəqin ki, onların içində də elə insanlar var, öz daxillərində düşünürlər, müəyyən götür-qoy edirlər, bilirlər ki, yolları səhvdir. Amma tarix göstərir ki, Ermənistan məğlub olmalıdır və məğlub da olacaqlar.

“Soyqırımlar xalq yaddaşında” Beynəlxalq Konfransı mövzu ilə əlaqədar obyektiv reallıqları meydana qoyduğu üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu konfrans həm də vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından da çox faydalıdır.

Mən sizin hamınızı bu konfransda yaxından iştiraka dəvət edirəm. Qonşu ölkələrdən qonaqlarımız da gəlibdir. Mən qonaqlara və hər bir iştirakçıya uğurlar arzu edirəm.

SOYQIRIMLARIN TƏDQIQINDƏ FƏRQLİ İSTİQAMƏT

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının çox hörmətli prezidenti Akif müəllim!

Hörmətli qonaqlar!

Hörmətli həmkarlarımız!

Müstəqillik qazanmış bütün ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında dövlətimizin və xalqımızın ümdə vəzifələrindən biri milli-tarixi yaddaşın bərpa olunması, milli-mənəvi dəyərlər əsasında vətənpərvər nəslin hazırlanması, azərbaycançılıq məfkurəsinin dövlət ideologiyası səviyyəsində həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu istiqamətdə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin, təhsilin üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyü kimi, Azərbaycan elminin də qarşısında məsuliyyətli vəzifələr dayanır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin, demək olar ki, bütün institutlarında aparılan tədqiqatların ana xəttini azərbaycançılıq ideologiyası, azərbaycançılıq məfkurəsi təşkil edir. Akademiyanın bir çox institutlarında elmi tədqiqatlar eyni zamanda tariximizin ən müxtəlif *vaxtlarının* qara ləkələrinin aradan qaldırılmasına istiqamət alır. Soyqırımların aydınlaşdırılması, repressiyaların üzə çıxarılması, xalqa çatdırılması, deportasiyaların elmi şərhə istiqamətində geniş işlər aparılmaqdadır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında yaradılmış “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyasının fəaliyyəti ilə bu istiqamətdə işlər bir qədər də sistemləşdirilmiş, məqsədyönlü fəaliyyətin davamlı olması təmin edilmişdir.

Konfrans iştirakçılarına məlumat vermək istəyirəm ki, “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyasında 6 işçi qrupu fəaliyyət göstərir və həmin işçi qrupları ən müxtəlif istiqamət

* Akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti; AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru

mətlərdə iş aparırlar. Bu günə kimi biz Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komissiyası ilə bir yerdə “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində dini abidələrə qarşı təcavüz” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın təşkilatçılarından biri olmuşuq. Eyni zamanda, bir sıra kitabların təqdimatı keçirilmişdir. İnsan Hüquqları İnstitutunda iki kitabın təqdimatı keçirilmişdir, sabah da Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu ilə bir yerdə Rauf Hüseynzadənin “Ermənilər və Qafqaz” kitabının müzakirəsini keçirəcəyik. Tarix İnstitutu kitablar dəstini və bu mövzuya həsr olunmuş yeni əsərləri müzakirəyə hazırlayıb. Keçən həftə ərzində Akademiyada fəaliyyət göstərən “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyasının üzvləri Yaqub Mahmudov, Musa Qasımlı, İlham Məmmədzadə Türkiyədə və başqa xarici ölkələrdə Xocalı Soyqırımı ilə bağlı tədbirlərdə iştirak edərək bir alim-vətəndaş missiyasını yerinə yetirməyə müvəffəq olublar.

Qarşıda bizi daha iki konfrans gözləyir. Quba rayonunda Tarix İnstitutunun bazasında AMEA Rəyasət Heyəti və Soyqırımlar Komissiyası ilə bir yerdə Beynəlxalq Konfrans nəzərdə tutulur ki, orada 20-dən çox ölkənin nümayəndəsinin iştirakını gözləyirik. Onun ardınca Azərbaycan alimləri İnsan Hüquqları İnstitutunun bazasında soyqırım hadisələrinin siyasi-hüquqi qiymətləndirilməsi məsələlərinə həsr olunmuş daha bir Beynəlxalq Konfrans keçirməyi planlaşdırırlar. Daha sonra “Ədəbiyyatda və incəsənətdə soyqırımlar” mövzusunda konfransların təşkili bu il üçün nəzərdə tutulur. Eyni zamanda biz “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyası vasitəsilə artıq ilk məqalələr toplusunu Azərbaycan-rus-İngilis dillərində çapa hazırlayırıq. Bütün bunlar ölkəmizdə ədalət, haqqın, gerçəkliyin, Azərbaycan xalqının obyektiv mövqeyinin müdafiə olunmasına, sənədlər əsasında üzə çıxarılmasına və dünyaya tanıtılmasına ünvanlanmış, hesablanmışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan və ölkəmizin Prezidenti cənab İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə ardıcıl siyasətə çevrilən Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması istiqamətində gedən proseslərə alimlərimiz də fəal şəkildə qoşulmuşlar. Əgər biz 10 il bundan

əvvəl Ermənistanın beynəlxalq aləmdə informasiya müharibəsində üstünlük təşkil etməsindən danışırdıqsa, bu gün səfirliklərimizin müxtəlif ölkələrdə keçirdiyi tədbirlər, alimlərimizin, mədəniyyət xadimlərimizin dünya ölkələrindəki mötəbər kürsülərdən çıxışları, ölkə Prezidentinin apardığı siyasətin işığında həyata keçirilən digər tədbirlər sayəsində artıq Azərbaycan, deyim ki, iqtisadi sahədə, hərbi sahədə olduğu kimi, informasiya müharibəsində də bədnam, özünü dünyaya yazıq kimi təqdim edən, əslində isə “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizə aparən ermənilərə qalib gəlmişdir. İnformasiya müharibəsində Azərbaycanın üstünlüyü artıq təmin olunmuşdur. İnformasiya müharibəsindəki üstünlük dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumatların çatdırılması, dünyada həqiqətlərin qəbul olunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bilirsiniz ki, artıq Meksikada, Argentinada, Pakistanda parlamentlərin Xocalı soyqırımını soyqırım kimi tanıyan qərarları qəbul olunmuşdur. Bizim məqsədimiz dünyanı erməni yalanından xilas etməkdir. Hələlik demək olmaz ki, biz erməni yalanını mütləq mənada dünyaya tam çatdırıb bilməmişik. Amma artıq böyük üstünlüyümüzü təmin edib bilməmişik. Bizim elmimizin qarşısında duran əsas vəzifə, aparılan bu ideoloji müharibənin elmi əsaslarını, sənədli bazasını təmin etməkdən ibarətdir. İdeoloji mübarizə elmi əsaslara söykəndə daha uzunömürlü olur və onun təsirini dünya qəbul edir. Populizm dövrü bitmişdir, indi elmi əsaslarla isbat etmək dövrü başlanmışdır ki, məncə, bu istiqamətdə proses məqsədyönlü şəkildə davam edir, amma burada Azərbaycan alimlərinin üzərinə böyük iş düşür. İdeoloji mühitimizin bütün istiqamətlərində: fəlsəfədə də, ədəbiyyatda da, iqtisadiyyatda da, tarixdə də, şərqşünaslıqda da ana fikrimiz Azərbaycan gerçəkliyinin tam mənada dünyaya çatdırılmasından, gələcək nəsillər üçün obyektiv, dərk olunmuş bir tarixin yaradılmasından ibarət olmalıdır. Bu istiqamətdə son illərdə Akademiyada aparılan islahatların zəminində artıq böyük irəliləyiş baş vermişdir. Amma bugünkü hadisələr göstərir ki, dünyada yaranan yeni münaqişə ocaqları, Şərqdə, Qərbdə bu istiqamətdə formalaşan fərqli yanaşmalar məhz erməni – Azərbaycan münasibətləri məsələsi üzrə elə əsaslı tədqiqatların aparılmasını tələb edir ki, onun əsasında

dünyanın digər münafişə ocaqlarına da qiymət verilə bilsin və həmin münafişələr söndürülə, susdurula bilsin. Üzərimizdə 100 ilin təcrübəsi əsasında başımıza gələn müsibətlərin elmi şəkildə öyrənilməsi, aşkara çıxarılması, həm nəzəri, həm də praktiki baxımından formalaşdırılaraq dünyaya çatdırılması vəzifəsi dayanır.

Hesab edirəm ki, bu gün “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyası ilə Folklor İnstitutunun birgə keçirdiyi “Soyqırımlar xalq yaddaşında” konfransı indiyə qədər sənədlərlə, arxiv materialları ilə üzə çıxarılan faktların xalq yaddaşından gələn materiallarla birlikdə izah olunmasına həsr olunmuş çox böyük əhəmiyyətli elmi hadisədir. Çünki sənədlərdən fərqli olaraq xalq yaddaşında həm də xalqın həmin hadisəyə münasibəti ifadə olunmuşdur. Xalq yaddaşında olan materiallarda xalqın nifrəti, qəzəbi, əzabı, ümidləri də öz əksini tapmışdır. Bu, soyqırımları öyrənmək baxımından tamamilə yeni formatdır. Hadisələrin canlı şahidi olan xalq heç bir siyasəti düşünmədən həmin illərin hadisələrini müxtəlif xalq şeiri şəkillərində, lətifələrdə, rəvayətlərdə yaşadır. Xalq soyqırım hadisələrinə özünün obyektiv münasibətini bildirir. Bu konfrans soyqırımların öyrənilməsində tamamilə yeni başlanğıcdır. Hesab edirəm ki, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun bu gün burada təşkil etdiyi çox dərin mənalı sərgi konfransın ideyasını, konkret detallarını tamamlayır, ideyanı daha təsirli şəkildə ictimaiyyətə çatdırır. Bizim konfransda Fransadan, Türkiyədən, Özbəkistandan gəlmiş elm adamlarının, həmkarlarımızın iştirakı bu konfransda ifadə olunan fikirlərin dünyaya çatdırılmasına, dünya alimlərinin gözü ilə qiymətləndirilməsinə şərait yaradacaqdır. Düşünürəm ki, “Soyqırımlar xalq yaddaşında” Beynəlxalq Konfransı XX əsr tariximizin daha konkret, daha dərinə və əsaslı şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradacaqdır. Mən istərdim, konfrans haqqında məlumat təkcə Azərbaycan dilli mətbuatda deyil, ölkəmizdə rus dilində çıxan mətbuatda, internet saytlarında müxtəlif dillərdə yerləşdirilsin. Bu, Azərbaycan gerçəkliklərinin, Azərbaycan elminin mövqeyinin dünyaya geniş şəkildə çatdırılması olacaqdır. Beynəlxalq Konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)*

**KEÇMİŞİ ARAŞDIRMAĞIN MÜHÜM BİR MƏNBƏYİ –
XATİRƏLƏR**

Hörmətli Akif müəllim!

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Əziz qonaqlar!

Mən bir neçə kəlmə konfransın mövzusu barədə danışmaq istəyirəm. Hər şeydən qabaq qeyd etmək istəyirəm ki, müxtəlif dövrlərdə, istər 1905-1907, istər 1918-1920, istərsə də 1990-cı illərdə erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım hadisələrini araşdırmağın bir mənbəyi əldə olan sənədlərdirsə, bir mənbəyi də xalq arasında söylənən xatirələrdir. Bildiyiniz kimi, çar Rusiyası və sovet Rusiyası dövrlərində soyqırımlarla bağlı arxiv sənədlərinin böyük bir qismi məhv edilib. Məsələn, 1960-cı ildə Şamaxı arxivi yandırılıb. Belə olan təqdirdə, yəni sənədlərin az olduğu bir şəraitdə xatirələrin nə qədər böyük əhəmiyyət daşması daha qabarıq şəkildə görsənir. Yeri gəlmişkən qeyd edirəm ki, bu cür xatirələrdən avropalılar geniş şəkildə istifadə edirlər. Avropalılar “memorat” adlandırdıqları həmin xatirələri folklor janrı hesab edirlər. Çünki memoratlar – xatirələr yalnız real tarixi hadisələri yox, həm də məlum mifoloji obraz, motiv və süjetləri əhatə və əks etdirir. Fərdi şüurun yox, kollektiv şüurun, ictimai şüurun məhsulu kimi ortaya çıxan memoratlar xalqın düşüncə tərzini və tarixini öyrənməyə yaxından kömək edir. Mühüm əhəmiyyət daşmasını nəzərə alıb memorat – xatirə janrına biz də son vaxtlar diqqəti artırmışıq. Folklor İnstitutu xətti ilə xatirələrin toplanması və folklor toplularına (məsələn, “Zəngəzur folkloru” toplusuna, “Qarabağ: folklor da bir tarixdir”, “Masallı folklor örnəkləri” və b. çoxcildliklərə) daxil edilməsi həmin diqqətin bir təzahürü hesab edilə bilər.

* AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru

AMEA “Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımların Tədqiqi” Komissiyası ilə birgə keçirdiyimiz bu beynəlxalq konfransın materiallarında müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif bölgələrdə daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım hadisələri ilə bağlı xatirələr mühüm mənbə kimi götürülüb. Ayrı-ayrı fərdlər danışsa da, xalq təfəkkürünün məhsulu kimi ortaya çıxan həmin xatirələrdə daşnak xislətini bir daha tanımaq, özümüzə yenidən nəzər salmaq imkanı əldə edirik. İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Bakı, Şamaxı, Quba və b. bölgələrimizdən toplanmış soyqırım xatirələrində kəndiyi çörəyi ayaqlayıb keçən nankor daşnak obrazı yaradılır. Soyqırım xatirələri üçün səciyyəvi olan bu obrazın tarixi kökləri var: ermənilər tarixən türk dili, ədəbiyyatı və musiqisindən mənəvi qida alıb, sonra bütün bunları inkar etməyə başlayıblar. Türk dilinin təsiri altında erməni dilinin təkçə leksikası yox, həm də sintaksisi, bütövlükdə sistemi dəyişib; Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ilə onlarla erməni sənətkarı Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradıb; erməni tarixən öz toyunu bizim xanəndə və aşuqlarla, yasını isə bizim bayatılarla yola verib.

Xatirələrdə hansı hadisələr əsas yer tutur? Gülüstan və Türk-mənçay müqavilələrindən sonra 100 minlərlə erməninin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi və azərbaycanlıların xüsusi qəddarlıqla kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi. Məlumdur ki, bu qəddarlıq Daşnaksütyun partiyasının təlimindən irəli gəlir. Bu mənfur partiya ermənilərə tövsiyə edir ki, körpə uşağa, qadına, qocaya baxmadan müsəlmanların hər vasitə ilə qətlə yetirilməsinə nail olsunlar; müsəlman kəndlərini yandırsınlar; ermənilərin tək etdiyi evləri yandırıb bunu dünyanın hər yerində müsəlmanların adına yazsınlar (A.İsgəndərli. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, Elm və təhsil, 2012, səh.36-37). Ermənilər Daşnaksütyunun bu kimi tövsiyələrini artıqlaması ilə yerinə yetiriblər. Qırğınlar o həddə çatıb ki, xalq arasında bu qırğınlarla bağlı xüsusi ifadələr, xüsusi adlar yaranıb. Məsələn, Urmiyadakı qırğınlarla bağlı “Urmi bəlası” ifadəsi yaranıb; Azərbaycanın Quba, Qarabağ, Naxçıvan və s. kimi müxtəlif bölgələrində Qanlı dərə, Qırğın dərəsi, Adamqırılan... kimi yer adları meydana çıxıb.

Xatirələr on minlərlə insanın vəhşicəsinə qətlə yetirilməsindən bəhs etməklə bərabər, daşnakların Azərbaycan mədəniyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmaq niyyətlərindən də xəbər verir. Ruhanilərin, ziyalıların xüsusi qəddarlıqla öldürülməsi, Quranın süngüyə taxılıb yandırılması, digər qiymətli kitabların və əlyazmaların məhv edilməsi, məscidlərin, həmçinin başqa memarlıq abidələrinin dağıdılması daşnakların Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı çirkin niyyətlərindən xəbər verən faktlardandır. 1918-ci il toqquşmalarında Quba, Xaçmaz və Qusar ərazisində 26 məscidin; Bakıda “Kaspi” və “Açıq söz” qəzetləri redaksiyalarının, bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi “İsmailiyyə” binasının yandırılması daşnakların Azərbaycan mədəniyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmaq planlarını göstərən saysız-hesabsız misallardan yalnız bəziləridir.

Söz yox ki, azərbaycanlılar daşnak təcavüzünə ciddi müqavimət göstərüb, bir çox hallarda təcavüzkarı yerində oturmaq biliblər. “Qana qan!” deyib döyüşə atılan Azərbaycan türkünün qəddarlıqla qətlə yetirilmiş arvad-uşağının qisasını eyni qəddarlıqla alması da, mümkündür ki, müəyyən qədər baş vermiş olsun. Amma bir çox faktlar erməni-müsəlman davasında Azərbaycan türklərinin uşağa, qadına və qocaya əl qaldırmamasından xəbər verir. M.S.Ordubadi 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasından bəhs edən və şahid sözləri əsasında yazılan “Qanlı sənələr” adlı əsərində azərbaycanlı komandirlərin öz əsgərlərinə tövsiyəsini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır:

“Müharibədə insafınızı itirməyib silah işlətməyən körpələrə, qoca kişilərə rəhm ediniz! Körpə uşaqlara, erməni hərəmlərinə heç zaman təhqirlə əl uzadıb, əzab-əziyyət rəva görməyəsınız!” (M.S.Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, səh.48). M.S.Ordubadi azərbaycanlı döyüşçülərin erməni qocalarına münasibətini əks etdirən bu cür faktları da xatırlatmağı özünə borc bilir:

“O gün erməni bölüklərinin hamısı qaçıb, səngərlərdə yalnız qaçmağa qadir olmayan beş-on nəfər qoca qoymuşdular. Onlar isə müsəlmanlar tərəfindən əhəmiyyətə alındılar. Zira komandan-

lar qoca və körpə cocuqlara qarşı hərbi silah işlətməməyi müsəlmanlara qabaqcadan tövsiyə etmişdilər” (M.S.Ordubadi. Qanlı illər, səh.57).

Azərbaycanlı döyüşçülərin erməni uşağı, qadını və qocasını ilə bu cür insafli davranmasını 1918, həmçinin 1990-cı illərə aid xatirələr də təsdiq edir.

M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində erməni-müsəlman toqquşmasının müxtəlif səbəbləri (məsələn, Daşnaksütyun partiyasının fəaliyyəti, hökumət dairələrinin qızıışdırıcı mövqeyi, ermənilərin muxtariyyət həvəsinə düşməsi) sırasında bir səbəb də göstərir: müsəlmanların siyasətdən bixəbər olmaları. Burada M.S.Ordubadi “siyasət” sözünü “politika” mənasında işlətdiyi kimi, həm də, yəqin ki, “hiylə, məkr” mənasında işlədir. Bu məsələ, yəni hiylə, məkr məsələsi soyqırım xatirələrində öz əksini necə tapır? Xatirələrdə namərdcəsinə hiylə işlətmək qətiyyətlə pislənir. Məsələn, ermənilərin azərbaycanlı qaçaqları dilə tutub öz evlərinə qonaq çağırması və gecə erməni qadınlarının xəlvətcə qaçaqlar yatan otağa girib silahları götürməsi və bundan sonra silahsız qaçaqların öldürülməsi pislənən namərdcəsinə hiyləgərlik süjetlərindəndir. Belə süjetlərdə daşnak namərdliyini pisləməklə yanaşı, heç şübhəsiz, müsəlmanı ayıq-sayıq və tədbirli olmağa çağırmaq motivi də var. Xalqın təsəvvüründə yenilməzlik, ideal qəhrəmanlıq bir tərəfdən iti qılınca bağlıdırsa, bir tərəfdən də iti ağıla bağlıdır. Məhz bu təsəvvürün səciyyəvi ifadəsidir ki, Andranikə qulaqburması verən Paşa bəylər, Sultan bəylər xatirələrdə həm qorxmaz, həm də tədbirli adamlar kimi təqdim olunur. Namərdləri, nökrər xislətli adamları, yalnız öz xeyrini güdən kölgəsizləri pisləyən xalq daşnak məkri qarşısında dayanmaqda öz ümidini dərin zəkali, cəsarətli və ləyaqətli adamlara bağlayır. Belə adamların yetişməsi üçün ən mühüm şərt, əlbəttə, müstəqil dövlətin olmasıdır. 1918-20-ci illərdə fəaliyyət göstərən müstəqil Azərbaycan dövləti Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradıb və daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdiyi 1918-ci il soyqırımına siyasi qiymət verməyə çalışıb. Yarımçıq qalan bu işi bugünkü Azərbaycan Respublikası həyata keçirib. Azərbaycan Respublika-

sının Prezidenti 1998-ci ildə Soyqırım haqqında xüsusi fərman imzalayıb; 31 mart azərbaycanlıların Soyqırımını Günü, 26 fevral Xocalı Soyqırımını günü elan edilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qarşımızda iki mühüm vəzifənin durduğunu bildirib: ərazilərimizin işğaldan azad olunmasına, məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılmasına nail olmaq və azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalmaları haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, hiyləgər erməni təbliğatının saxta tezislərini ifşa etmək. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ləyaqətli övladlar böyütməkdən, milli ruhlu vətəndaş yetişdirməkdən çox asılıdır. Bu yolda Allah hamımıza yar olsun! Konfransın da işi avand olsun!

MƏRUZƏLƏR

Abid TAHİRLİ*

MÜHACİRLƏR MART QIRĞINI HAQQINDA, yaxud susmayan bir səs

Özət

Məqalədə müəllif tarixi sənədlərə, etibarlı mənbələrə, xüsusi ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatına istinad edərək ermənilərin 1918-ci ilin mart ayında Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində soydaşlarımıza qarşı törətdikləri tarixi cinayətlərdən bəhs edir, erməni vəhşiliyini məxəzlərdə göstərilən faktlara əsasən açıb göstərir.

Məqalədə tarixi faktları təhrif edən , hadisələri ermənilərə xas saxtakarlıqla təqdim edən bəzi erməni müəlliflər də tənqid edilir.

Erməni vəhşiliyini və saxtakarlığını ifşa edən mühacirət mətbuatı nümunələrinin araşdırılması bu gün də aktualdır və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Acar sözlər: Mühacirət mətbuatı, mart qırğını, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə.

Xalqımızın tarixində və taleyində misli görünməmiş Mart faciəsinin əsl mənzərəsi, mahiyyəti on illərlə gizlədilmiş, saxtalaşdırılmışdır. Tarix elmləri namizədi Ataxan Paşayev bu barədə haqlı olaraq yazır: "Bakıdakı qanlı Mart hadisələri Sovet dövrü tarixçiləri tərəfindən tarixi faktların və sənədlərin əksinə olaraq, bu qırğını bir millətin başqa millətə qarşı ədavəti nəticəsində həyata keçirdiyi soyqırımını siyasəti deyil, Ümumrusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib hissəsi, Sovet hakimiyyəti uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi və onların əksinqilab üzərində böyük qələbəsi kimi təqdim edilmişdir" (1, 225). Bununla belə, əlavə etmək yerinə düşərdi ki, "sovet dövrü tarixçiləri" xorunda erməni ahzarı, naləsi ilə pərdələnmiş özünəməxsus bir saxtakarlıq da diq-

* fil.ü.e.d., dos., abid_tahirli@mail.ru

qəti cəlb edir. Yalnız üzdənirəq "partiya və dövlət xadimi, alim və pedaqoq, kommunist və vətəndaş" (Henri Azatyan) Con Kirakosyanın "Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında" kitabını və-rəqləmək kifayətdir ki, tarixin nə qədər təhrif edildiyinin, qərəzle qələmə alındığının şahidi olasan.

Sovet rejiminin və xəstə erməni təxəyyülünün məhsulu olan bu cızma-qarada əslində mənfur rus-İngilis siyasətinin alətinə çevrilənlərə – ermənilərə qarşı regionda, guya, ardıcıl şəkildə genosid həyata keçirildiyi qələmə alınır, erməni terrorçular, qatillər, başkəsənlər, qanıçənlər isə, "xalq qisasçıları" adı ilə oxuculara təqdim edilir, guya, Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində ermənilərə divan tutulduğu həyasızcasına qeyd olunur (2).

Mart qırğını ilə bağılı həqiqət yalnız son illərdə söylənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci ildə imzaladığı Fərmana uyğun olaraq, həmin vaxtdan hər il 31 Mart Azərbaycan xalqının soyqırımını günü kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunur, soyqırımını qurbanlarının xatirəsi yad edilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu məsələ ilə əlaqədar mühüm sənədlər qəbul etmiş, beynəlxalq təşkilatlardan, dünya ölkələrinin parlamentlərindən və hökumətlərindən ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını cinayətlərini tanımasını, gələcəkdə bu cür cinayətlərin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli tədbirlər görülməsini xahiş etmişdir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1919 və 1920-ci illərdə martın 31-i milli matəm günü kimi qeyd olunmuşdur.

Mart qırğını haqqında illər boyu susmayan və susdurula bilməyən tək səs mühacir səsi olmuşdur. "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş", "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" (Ankara) və başqa mətbu orqanlar, mühacirətin digər nəşrləri bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamış, soyqırımını qurbanlarının xatirəsini yad etmiş, cəllad S.Şaumyan başda olmaqla erməni qatillərin əməllərini lənətləmişlər.

M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti - təşəkkülü və indiki vəziyyəti" adlı əsərinin "Qardaş Türkiyənin yardımı" adlı hissəsində Mart

faciəsinin törədilməsi səbəbləri və bu dəhşətli cinayətin miqyası barədə ətraflı bəhs edir. Müəllif, bolşeviklərin Azərbaycan türklərinin azadlıq uğrundakı mücadiləsini qanlar və xarabalıqlar içində boğmağa çalışdığını, məqsədinə çatmaq üçün ermənilərdən istifadə etdiyini yazır. M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilən əsərindən yalnız bir neçə sitat gətirməklə mövcud mənzərə haqqında geniş təəssürat yaratmaq olar: "Qətlədilənlər arasın-da... minlərcə qadın, cocuq və ixtiyarlar vardı" (3, 38). "Müsəlman məhəlləsinin başına od yağdırılır, cəhənnəm püskürdü" (3, 9). "Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi, Kürdəmir kimi qəza və qəsəbələr də məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasmda dağıdılan evlərin, qıyılan irz və namusların doğranan ər və arvadların, talan edilən mal və dövlətin təsviri bir faciə təsəvvürü yaradır" (3, 44).

M.B.Məmmədzadənin 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalının mətbəəsində çap etdirdiyi "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərində deyilir: "Şaumyanın Tiflisdə inqilab təşəbbüsü nəticə verməmiş, gürcü əsgərini Seym əleyhinə qaldıra bilməmişdi. Bundan sonra Şaumyan öz qərargahını Bakıya köçürmüşdü. Burada şərait əlverişli idi. Şəhərdə cəbhələrdən qayıtmış 20-25 minlik silahlı erməni və rus əsgəri vardı. Bundan başqa, Xəzər dənizində rus hərbi donanması, Bakının neft mədənlərində rus və erməni fəhlələri vardı. Şaumyan bu qüvvələrə arxalanaraq martın 31-də qırğına başladı və üç gecə davam edən, 15 min silahsız və günahsız türkün ölümü ilə nəticələnən bu qırğın zamanı Bakı havadan, dənizdən və qurudan bombardman edildi, məscidlər dağıdıldı, maarif və mədəniyyət müəssisələri, mətbəə, teatr, məktəb, kitabxana və s. od vurularaq yandırıldı" (4, 129).

Azərbaycan mühacirlərinin 1932-ci ildən Berlində nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzeti də Mart faciəsi ilə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzetin 1933-cü il aprel ayının 1-də buraxılan 31-ci nömrəsində mövzu ilə əlaqədar iki material verilmişdir: "Bir qırğının on beş illiyi" və "31 Mart".

Mirzə Bala Məmmədzadənin qələmə aldığı "Bir qırğının on beş illiyi" adlı irihəcmli yazıda 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində bolşeviklərin təhriki və yardımını ilə

ermənilərin törətdiyi faciə bütün çılpəqlığı ilə işıqlandırılır. Digər tərəfdən isə, regionda mövcud ictimai – siyasi şərait dəyərləndirilir, bu tarixi cinayətin yaranması səbəbləri göstərilir. Məqələdə deyilir: "Qafqaz millətlərinin əl-ələ verərək milli istiqlal və milli hakimiyyətə doğru irəliləmələrinə mane olmaq üçün Moskva ən şeytani tədbirlərə əl atırdı"(5).

Leninin Cənubi qafqaz üzrə fəvqəladə komissar təyin etdiyi S. Şaumyanın çirkin niyyətləri Tiflisdə baş tutmadıqda, o, Bakıya gəlir. Moskva nökrinin burada geniş fəaliyyət göstərməsi üçün şərait nisbətən qənaətbəxş idi. 1918-ci ilin əvvəllərində V.İ.Leninin və İ.V.Stalinin imzaladıqları bədnam 13 nömrəli dekretlə Moskva Türkiyənin 6 vilayəti hesabına Qafqazda Ermənistan hökuməti yaratmaq niyyətini güdüdü.

"Bu oyunla Moskva ermənilərə istinadən Qafqazda yerləşmək istəyirdi. Eyni zamanda Şaumyan, Arakelyan, Ter-Mikaelyan, Saakyan Astraxan, Petrovsk, Krasnovodsk və İran yolu ilə cəbhədən dənən erməni alaylarını Bakıda toplayır, onlarla rüslardan ibarət "Qızıl Ordu" təşkil edirdi. Bu surətlə sırf ermənilərdən ibarət mütəşəkkil Qızıl Ordunun başına cəllad Avakyan keçmişdi."(5)

Məhz bu qüvvə ilə 31 Mart qırğını törədilmişdi. "Bu qətliamla 3 gün içərisində 15 min günahsız azərbaycanlı qanı axılmış, mülklər, xanımanlar yerlə yeksan edilmiş, hər tərəf qana qərç olmuşdu. Tam 3 gün 3 gecə yerdən, göydən və dənizdən Bakıya bomba və qumbaralar yağmışdır. Bu qətliam Bakı ilə məhdudlaşmamış, Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Amazaps və Lalayanın "qızıl qəhrəmanları", öz təbirləri ilə desək "Türkiyənin Bakı cəbhəsini yardıqdan" sonra üzü şimala - Qubaya, qərbə - Şirvana və cənuba - Muğan və Lənkərana keçərək on minlərlə azərbaycanlı qılincdən keçirmişlər. Şərqi Azərbaycan Respublikası başdan-başa od içində yanırdı" (5). Şamaxıda Əmirov, Salyan, Muğan, Lənkəran və Astarada Lalayev və onların çətələri "ev-ev dolaşaraq olmazın həyasızlıqlar edir, əhalini qılincdən keçirir, qadın və qızlara işgəncələr verirdilər"(5).

"İstiqlal"ın həmin nömrəsində "V.Nuh oğlu" imzası ilə təqdim edilən "31 Mart" adlı məqalə bəşər tarixində görünməyən erməni

vəhşiliyini təsəvvür etmək üçün dəyərli mənbədir. Müəllif "mart günlərini fotolarla təsbit etmiş" bir çox iranlı, polyak, gürcü və s. əcnəbiləri tanıyır və yazdıqlarında da daha çox onlara istinad edir.

Yazı isə belə başlayır: "1918-ci il 22 martda Bakının "İsmailiyyə" binasını möhtəşəm salonunu milli musiqi, rəqs, qəhqəhə, sevinc və gülüş səsi titrədirdi....Millət Novruz bayramını qarşılamaqda idi.

Bir həftə sonra, 31 martda isə, o tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və təşkilatlarının, kitabxana, qıraətxana, yetimlər evinin yerləşmiş olduğu bu qoca saray quru bir vücut halında matəm içindəydi. Yandırılmışdı. Yandırılan bir tək "İsmailiyyə" deyildi: türklərə məxsus bütün mətbəələr, mətbuat idarələri, milli teatr binaları, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər, milli-mədəni müəssisələr yerlə yeksan edilmişdi"(6).

Müəllif bir həftə içərisində Bakının simasının tanınmaz dərəcədə dəyişdiyini, 15 min günahsız türkün qanı axıdıldığını kədərlə qeyd edir, sonra qəzəblə yazır: "Günün qəhrəmanları Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikosyan, Saakyan, Lalayan, Amazaps, Əmiryan və b. idi"(6).

Müəllif daha sonra Bakı faciəsini gözləri ilə görmüş M.Kulka adlı əcnəbinin dediklərini qələmə alır: "Erməni əsgərlər müsəlman məhəllələrinə girib əhalini öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, uşaqları odun içərisinə ataraq diri-diri yandırır, üç-dörd günlük südəmər körpələri isə süngülərinə taxırdılar" (6).

Erməni vəhşiliyini gözləri ilə görəndə şahid nəql edir ki, öldürmədikləri qadınların saçlarını bir birinə bağlayaraq çılpaq bir şəkildə küçələrə sürüyür, bədənlərinə tufəngin qundağı ilə zərbə endirirdilər. Heç kimə rəhm etməirdilər: uşaqlar kimi ixtiyarlara da aman yox idi.

Məqalə müəllifi fotolarda əksini tapmış dəhşətli mənzərələri isə belə təsvir edir: "Mələk qədər sevimli bir azərbaycanlı körpə Bakının bir divarına mıxlanmışdır. Mıx körpənin düz ürəyinin üstündən vurulmuşdur; bir yığın qızlı-oğlanlı uşaq ölümləri, üzərində qocaman çoban köpəkləri, onlardan biri məsum bir körpəni

gəmirir...; çıpaq bir qadın ölü vəziyyətdə yerə sərilməmiş, bu ölü vücudun qurumuş döşlərini bir yavru əmməkdədir"(6).

Müəllif bütün bunlardan sonra yazır ki, mən minlərlə qız və qadınların əsir götürüldüyünü, "Rekord" teatrının o gün məhşəri andıran mənzərələrini və s. qeyd etmirəm. Çünki 31 Martı xatırlamaq və canlandırmaq üçün bunlar da kifayətdir...

Azərbaycan Kültür Dərnəyinin 1952-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan" jurnalı 31 Mart faciəsi mövzusunda dəfələrlə toxunmuş, bu tarixi cinayətin əsl mahiyyətini açıb göstərmiş, bolşeviklərin fitvası ilə ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri lənətləmişlər.

Bu mənada M.B.Məmmədşadın jurnalın 1958-ci il may-iyun ayında nəşr edilən 2-3-cü nömrələrində dərc olunmuş "Qafqaz məmləkətləri istiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibətilə" adlı iri tədqiqat əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra Qafqazdakı vəziyyət, Müvvəqəti Qafqaz Hökuməti, Cənubi Qafqaz Seymi, Qafqaz istiqlalının elan edilməsi və s. haqqında dolğun tarixi faktlara, etibarlı mənbələrə əsaslanaraq, sanballı elmi əsər qələmə almışdır. Əsərin bir hissəsi "Qanlı bir qətliamdan sonra Bakıda qurulan Sovet hökuməti" adlanır.

M.B. Məmmədşad yazır ki, azərbaycanlılar çarlıq dövründə əsgəri mükəlləfiyyətdən azad olunduqları üçün onların silahlı qüvvələri yox idi. Bu vəziyyətdən bolşeviklər və ermənilər istifadə edərək dinc əhaliyə qarşı misli görünməmiş vəhşilik törətdilər.

Məqalədə deyilir: "Silahlı çətlər silah və ərzaq axtarmaq bəhanəsilə ev-ev dolaşaraq kişiləri öldürür, qız-gəlinləri əsir götürür, hamilə qadınların qarnını süngüləyir, məscidləri, məktəbləri, mətbəələri, kitabxanaları, xəstəxanaları, teatrları və tarixi binaları, evləri yandırır. Hadisədə sinif mücadiləsi və yaxud proletar inqilabı adı veriləcək heç bir nöqtə yoxdur. Mücadilə milli idi"(7). M.B. Məmmədşad yazır ki, 30 və 31 mart, 1 apreldə üç gün üç gecə sürən və sinif, zümrə, partiya, siyasi əqidə, yaş və cins fərqi gözləmədən yalnız türklər hədəfə alınmışdı.

Bütün bunlar haqqında xarici konsullar tərəfindən təsbit edilmiş fotolar, raportlar, xatirə və digər materiallar vaxtilə toplanmış

və qismən də nəşr edilmişdir. M.B. Məmməd zadə göstərir ki, on minlərlə türkün şəhadəti ilə nəticələnən bu qətlə, təxribat və talandan sonra 25 apreldə təşkil olunan 11 nəfərlik Bakı Soveti hökumətində 5 erməni, 3 rus, 1 gürcü və yalnız birisi bolşevik olmaq üzrə 2 nəfər azərbaycanlı vardı. Müəllif daha sonra hadisələri tarixi mənbələr vasitəsilə izləyir və yuxarıda adı çəkilən hissənin sonunda yazır: "Qafqaz konfederasiyasının dağılmasından sonra azərbaycanlılar 4 iyun 1918-ci il tarixdə Türkiyə ilə bir saziş imzalamış və bu müqavilənin 4-cü maddəsinə uyğun aldıkları əskəri yardım sayəsində Gəncə qapılarına qədər irəliləyən düşməni geriyyə püskürtmüş və apreldən 15 sentyabra qədər davam edən qanlı savaşı zəfərlə nəticələndirməyə müvəffəq olmuşlar. Azərbaycanlıların bu zəfəri bütün Qafqazı sovet vəhşətinə məruz qalmaqdan qurtarmışdı"(7).

Heç şübhəsiz, müəllif burada "sovet vəhşəti" ifadəsini azərbaycanlıların bir millət kimi məhv edilməsi anlamında təqdim etmişdir. Doğrudan da, erməni quldurlarının Bakıdan başlanan qətləmi bir neçə istiqamətdə – Şamaxı, Göyçay, Salyan, Kürdəmir, Quba, Dəvəçi və başqa bölgələrdə amansızcasına davam etdirilir və dinc əhalinin qanına susamış erməni silahlıları istiqlal şəhəri Gəncəyə səmt götürürdülər. Digər tərəfdən Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücumə başlayan vəhşiliyi təsvirəgəlməz Andranikin də hədəfi ulu Gəncə idi. Tarixin bu amansız sınağından azərbaycanlıları qardaş türk əsgərinin süngüsü xilas etdi.

"Azərbaycan" jurnalı sonralar da 31 Mart faciəsinə aid maraqlı materiallar dərc etmişdir. Səlcuq Alkının "Azərbaycan tarixində 15 sentyabr, 1918" adlı məqaləsi ("Azərbaycan" jurnalı, 311-ci nömrə, sentyabr-oktyabr 1996-cı il) türk əsgərlərinin yardımı ilə Bakının azad olunmasına həsr edilmişdi. Müəllif əvvəlcə həmin dövr Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi, tarixi mənzərəni işıqlandırır, daha sonra şanlı türk əsgərlərinin şücaətindən, Bakının azad olunmasından ətraflı bəhs edir.

Səlcuq Alkın yazır ki, 1918-ci ildə ermənilər bir neçə il əvvəl, xüsusilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdikləri qətləmi

təkrar etmişlər. Müəllif mənbələrə istinad edərək bildirir ki, erməni çəmələri adı çəkilən illərdə 40 min türkü qətl etmişlər (8).

Hüseyn Baykara da özünün "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" kitabında (9) Mart qırğını haqqında ətraflı yazmışdır. Müəllif, Mir Cəfər Pişəvərinin xatirələrinə istinadən qeyd edir ki, o, daşnakların vəhşüklərini, saysız günahsız adamların öldürülməsini, yandırılmasını, onlara işgəncələr verilməsini öz gözləri ilə görmüşdür (9, 251).

Son dövr mühacir nəşrlərində də Mart faciəsi ilə bağlı materiallara təsadüf edilir. Bu mənada "Dağ yeli" nəşriyyatının (Almaniya) nəşr etdiyi "Qarabağın tarixi və ona dair sənədlər" əsəri, xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həmin kitabın müəllifi Strasburqda (Fransa) yaşayan həmvətənimiz Əhməd Təbrizlidir. Fransız dilində buraxılan bu əsərdə onlarca mötəbər mənbəyə istinadən ermənilərin Azərbaycanda törətdiyi qırğınlardan, o cümlədən Mart faciəsindən ətraflı bəhs olunur.

Mart qırğınından bizi bu gün 97 il ayırır. Yara hələ də qaysaq bağlamamışdır, əksinə, daha da böyümüşdür, on minlərlə azərbaycanlı erməni gülləsinə tuş gəlmiş, on minlərlə kvadrat-metr torpaqlarımız işğal olunmuşdur, ermənilər vəhşilikdən, biz isə, biganəlikdən əl çəkməmişik.

Artıq vaxtdır. 7-dən 70-ə hər bir azərbaycanlı papağını və Azərbaycanın xəritəsini qarşısına qoyub fikirləşməlidir: son 200 ildə verdiyimiz qurbanların, itirdiyimiz ərazilərin hesabını sormalıyıqmı? Yaxud, bu şəkildə itirə-itirə getsək, daha 200 il-dən sonra bu məmləkətdən nə qalacaq?! Mart faciəsindən nəticə çıxarmaq, ibrət dərsi almaq vaxtı çatmamışdırmı? Bu qırğın üçün axıdılan göz yaşları içərisində itib-batmaq yox, acı göz yaşları içərisindən dikəlmək, səfərbər olmaq, hər an düşməndən intiqam almağa hazır olmaq hissini tərbiyələndirmək lazımdır!

Qaynaqlar:

1. Ataxan Paşayev, Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001.
2. Con Kirakosyan. Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında.

Yerevan, "Ayastan" nəşriyyatı, 1986.

3. M.Ə.Resulzadə. Azərbaycan Cümhuriyeti: keyfiyyəti - təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul,1990.

4. M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəkatı. Berlin, 1938.

5. Mirzə Bala Mehmetzade. Bir qırğının on beş illiyi. "İstiklal" qəzeti, №31, 1 aprel, Berlin, 1933.

6. Mirzə Bala Mehmetzade. 31 Mart. "İstiklal" qəzeti, №31, 1 aprel, Berlin, 1933.

7. Mirzə Bala Mehmetzade. Qafqaz memleketleri istiqlal elanının 40-cı yıldönümü münasibətilə. " Azərbaycan" dergisi, №2-3, Ankara ,1958

8. Selcuq Alkın. Azərbaycan tarixində 15 sentyabr, 1918. " Azərbaycan" dergisi, №311, Ankara, 1996.

9. Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiklal mücadiləsi tarixi". İstanbul, 1975.

Immigrants about the March massacre or relentless sound

Summary

The author refers to the historical documents, reliable sources, especially, to the emigration press of Azerbaijan in the article called "Immigrants about the March Massacre or relentless sound" and speaks about the historical crimes sustained to our compatriots by the Armenians in Baku and in other regions of Azerbaijan in March 1918 and discloses the savageries of Armenians relying on the facts stated in the sources.

Some Armenian authors distorting the historical facts and presenting the histories falsely inherent to the Armenians are criticized in the article.

Investigation of the samples of the emigration press unmasking the savageries and fraud of the Armenians is very actual and is of great importance today too.

Key words: Emigration press, March massacre, Mammad Amin Rasulzade, Mirzə Bala Mammadzade.

Резюме

В статье под названием «Эмигранты о мартовской резне или голос истины», основываясь на исторические документы, достоверные источники, в частности на Азербайджанскую прессу, находящуюся в эмиграции, рассказывается об исторических преступ-

лениях армян против наших соплеменников в Баку и в различных регионах Азербайджана в марте 1918-го года, раскрывается армянское зверство на основании фактов указанных в литературных источниках.

В статье также критикуются некоторые армянские авторы, искажающие исторические факты и фальсифицируя события, свойственным их природе.

Изучение миграционной прессы, разоблачающей зверство и фальсификацию армян, и сегодня является актуальной темой и имеет огромное значение.

Ключевые слова: Миграционная пресса, мартовская резня, Мамед Эмин Расулзаде, Мирза Бала Мамедзаде

XOCALI SOYQIRIMINA SİYASİ-HÜQUQİ ƏDALƏT

Özət

Azərbaycan Respublikasının son on bir il ərzində keçdiyi inkişaf yolu heç şübhəsiz ki, xarici siyasətinin də genişlənməsində böyük rol oynamışdır. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında duran bir nömrəli məsələ Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsidir. Münaqişənin davam etməsində maraqlı olan və qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirən erməni tərəfi 1992-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduğu Xocalı soyqırımını siyasiləşdirərək beynəlxalq ictimaiyyəti məsələnin mahiyyətindən yayındırmağa cəhd göstərir. Buna baxmayaraq Azərbaycan diplomatiyası son on bir il ərzində Xocalı həqiqətlərini dünyanın dörd bir tərəfində təbliğ etmiş və iş bu gün də davam etdirilməkdədir. Məsələnin hüquqi tərəfinə baxdığımızda Xocalı soyqırımını törədən indiki Ermənistan iqtidarının nümayəndələri beynəlxalq hüquq qarşısında cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamış qalmaqdadır.

Məqalədə Xocalı soyqırımının təbliği və tanınması istiqamətində Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü xarici siyasət, bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərin dinamik şəkildə inkişaf etdirilməsi və əldə olunan nəticələrə siyasi- hüquqi yanaşma əsas götürülmüşdür.

Açar sözlər: münaqişə, cinayət, beynəlxalq hüquq, soyqırım, beynəlxalq təşkilatlar, xarici siyasət, Cənubi Qafqaz

Xocalı soyqırımını törədənələr bu gün Ermənistan rəhbərliyində təmsil olunan adamlardır. Bu faciə dünyanın gözü qabağında baş vermişdir. Yəni, biz bunu “erməni soyqırımı” mifi kimi heç bir əsası olmayan mifologiya əsasında deyil, real faktlar əsasında görürük.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

* t.ü.f.d., AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun böyük elmi işçisi, agilahv@gmail.com

Giriş

Ötən əsrin sonunda dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası daxilə olduğu kimi xarici siyasətinin də inkişaf perspektivlərini müəyyən edə bilmişdir. Bu gün isə Azərbaycanın dünya birliyi ilə sıx əlaqələri mövcuddur. Ölkənin gün keçdikcə inkişaf edən sosial-iqtisadi və mədəni münasibətləri bu baxımdan Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınması və təbliğində mühüm amillərdəndir. Biz Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursundan danışarkən qeyd etməliyik ki, son illər diplomatik missiyamızın genişlənməsi ölkənin ən ağırlı yeri olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və bu münaqişənin acı nəticələrindən biri kimi Xocalı soyqırımının tanınması istiqamətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Deyə bilərik ki, hazırda işğalçı dövlətə qarşı informasiya müharibəsində, erməni tərəfi Azərbaycana uduzmaqda davam edir. Belə olduğu təqdirdə biz hər birimiz “Xocalıya ədalət – Qarabağa azadlıq” kampaniyasına ciddi əhəmiyyət verərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlətin inkişafı və rifahına yönəlmiş siyasi kursunu dəstəkləməyə davam etməliyik. Bu baxımdan elmi ictimaiyyət olaraq biz Xocalı soyqırımının siyasi, elmi və hüquqi baxımdan təbliğ olunması və tanınması işinə yeni əsərlər ərsəyə gətirməklə dəstək verə bilərik.

Unutmamaq lazımdır ki, müasir dövrdə Qərbi və Avropa dövlətlərində kök salmış erməni quldur dəstələri həm Şərqi Anadolu (1915) türklərə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı siyasəti, həm də 1992-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduqları soyqırımı cinayətlərini, yəni tarixi hadisələri saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Belə demək mümkündürsə erməni lobbisi və diaspora təşkilatlarının nümayəndələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı daşnak əcdadlarının işlətməmiş olduqları hər iki cinayət hadisələrini siyasiləşdirmək yolu ilə özlərinə haqq qazandırmaya cəhd edirlər. Qondarma və tarixə məlum olmayan 1915-ci il hadisələrinə görə Türkiyə Respublikasından təzminat tələb edən ermənilər Xocalı soyqırımına da adekvat olaraq, Qırıqoryanların əli ilə 1988-ci ilin 28 fevralında törətmiş olduqları Sumqayıt hadisələrini siyasiləş-

dirmək yolunu tutmuşlar. Bir ziyalı kimi qeyd edə bilərəm ki, mən şəxsən beynəlxalq konfransların birində erməni məruzəçinin mövzuya aidiyyəti olmadığı halda Sumqayıt hadisələri ilə bağlı beynəlxalq ictimai rəyi mahiyyətindən uzaqlaşdırmağa yönəlik çıxışlar etmək istədiyinin şahidi olmuşam. Düşünürəm ki, Xocalı soyqırımına bu müstəvidən baxılması, yəni ermənilərin siyasiləşdirməyə cəhd etdikləri cinayət əməllərnə beynəlxalq münasibətlər tərəfindən siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə nail olmaq üçün işğalçı Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyinə adekvat olaraq, siyasi mübarizədə real yanaşmanın vacibliyini önə çəkmək faydalı olardı. Bu baxımdan “Soyqırımlar xalq yaddaşında” mövzusunda baş tutan beynəlxalq elmi konfransda qoyulan problem və dinlənilən məruzələrin elmi, siyasi və hüquqi baxımdan, Xocalı soyqırımının daha dinamik şəkildə tanınmasına nail olmaq istiqamətində səsləndirilən dəyərli fikirlərin əhəmiyyətli olcağına inanıram. İnformasiya müharibəsində ermənilərə ən layiqli cavablardan biri heç şübhəsiz ki, Azərbaycan və Türkiyə elmi ictimaiyyətinin belə mühüm tədbirlərin keçirilməsinə diqqət yetirməsidir.

Heç şübhəsiz ki, XX əsrin misli görülməmiş Xocalı soyqırımına Azərbaycanın daxilində ilk siyasi və hüquqi qiymət xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir.

Sivil dünyanın gözü qarşısında baş verən bu dəhşətli soyqırımının əsl mahiyyəti yalnız Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra açıqlanmış, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Bundan əlavə azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımı ilə əlaqədar Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanla 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir. 2002-ci il fevralın 25-də Heydər Əliyev Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətində bu amansız soyqırımına əsl qiyməti vermişdir: *“Xocalı faciəsi 200 ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir”*. Hazırda bu

proses Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir [6]. Xocalı soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınmasında düşünürəm ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin göstərmiş olduğu siyasi iradə bu məsələdə ciddi əhəmiyyət daşımış və Xocalı hərbi cinayətinin soyqırım kimi bu gün dünyanın dördbir tərəfində tanınması məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi. Hazırda bu düşünülmüş siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

“Xocalıya ədalət – Qarabağ azadlıq” kampaniyası: beynəlxalq siyasət və beynəlxalq hüquq

Dünyanı siyasət xilas etməsə də XXI əsrdə qloballaşmanın meydana çıxardığı ən böyük təzahür siyasi proseslərin durmadan genişlənməsi ilə izah oluna bilər. Əslində dünyada sağlam siyasət yürüdən dövlətlərin sayı o qədər də çox deyil, bu dövlətlərdən biri, dünyada və eləcə də regionda siyasi və iqtisadi qüdrəti ilə tanınan Azərbaycan Respublikasıdır. Bu onu göstərir ki, siyasət böyük dövlətlər tərəfindən güc amili kimi tanınmaqda davam edir və Azərbaycan heç də bu mənzərə qarşısında geriyyə çəkilmək niyyətində deyil. Ölkəmiz Ermənistanın Cənubi Qafqaz regionunda sünni şəkildə davam etdirdiyi işğalçılıq siyasəti ilə barışmaz mövqedədir və böyük dövlətlərin məsələyə biganə qalması Azərbaycanın əlini-qolunu bağlamır, əksinə respublika xarici siyasətini günü-gündən dinamik şəkildə inkişaf etdirməkdədir. Bu səbəbdən “Xocalıya ədalət” üçün beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərləri hər il yüksək səviyyədə məsələyə yönəldilir və XX əsrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətmiş olduqları soyqırımı cinayətinə siyasi-hüquqi qiymətin verilməsinə ciddi səylər göstərilir. Bu istiqamətdə dövlətin həyata keçirdiyi beynəlxalq tədbirlər öz bəhrəsini verir, soyqırımını tanıyan dövlətlərin sırası genişlənir və Azərbaycan elmi-ictimaiyyətinin məsələyə həssas münasibəti Xocalı soyqırımı, Xocalı həqiqətləri ilə bağlı yeni-yeni əsərlərin ərsəyə gətirilməsinə müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir beynəlxalq münasibətlərdə siyasi aktivlik xüsusilə müşahidə olunmaqdadır və sosial-iqtisadi tərəqqi bu prosesə ciddi təsir göstərir. Belə olduğu təqdirdə Azərbaycan dövləti “Xocalıya ədalət” kampaniyası çərçivəsində həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə dəqiq və qərəzsiz şəkildə çatdırmaq üçün yeni imkanlar əldə edir. Bu, Azərbaycanın xarici siyasətində həyata keçirdiyi şəffaf fəaliyyəti ilə bağlıdır və siyasi baxımdan zaman Azərbaycanın xeyrinə işləyir. Dünyada ən mötəbər iqtisadi təşkilat sayılan Davos, digər adıyla Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin təbliği ilə paralel Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində və eləcə də “Xocalıya ədalət” kampaniyasının daha dolğun şəkildə tanınması baxımından iqtisadi olduğu qədər də siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğ olunmasında dövlətə siyasi, həm də hüquqi dəstək son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan son on bir il ərzində “Xocalıya ədalət” kampaniyasının genişlənməsinə nail olmaq üçün milli diplomatiyanın fəaliyyət mexanizmi daha da aktivləşmişdir demək mümkündür. Xocalı soyqırımı hazırda Qərbi, Avropa, Asiya, Afrika regionlarında düşünülmüş siyasətin nəticəsi olaraq beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılır. Bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə effektiv şəkildə yayılmasında Yaxın və Orta Şərqi dövlətləri ilə də münasibətlər yüksək səviyyədə davam etdirilməlidir. Bu baxımdan biz İsrail kimi dövlətin adını xüsusilə çəkməliyik. İsrail hökuməti “Xocalı həqiqətlərinin” Amerika kimi güc mərkəzində, həmçinin Avropa dövlətlərində təbliğ olunmasına müsbət yanaşır. II dünya müharibəsi illərində faşistlər tərəfindən böyük faciə ilə üzlənmiş İsrail xalqı əslində soyqırımı kimi iyrenc və qorxunc cinayət hadisələrini yaşamış xalqdır. Belə olduğu haldə “Xocalıya ədalət” kampaniyası ilə bağlı tədbirlərin hər il İsraildə də keçirilməsi və bu soyqırımı hadisəsinə İsrail rəsmilərinin həssas yanaşması həqiqətlərin siyasi və hüquqi baxımdan dəstəklənməsinə şərait yarada bilər.

Xocalı soyqırımının tanınmasının hüquqi tənzimlənməsinə gəldikdə bu məsələdə milli qanunvericiliklə yanaşı, hətta bir qədər də artıq beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə riayət

olunması əsasdır. Biz burada işğalçı Ermənistanın istər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, istərsə də Xocalı soyqırımını ilə bağlı dünya birliyi tərəfindən məsuliyyətə cəlb olunmamış qaldığının şahidi oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə beynəlxalq hüquq anlayışı, yəni hüququn beynəlxalq münasibətlərdə icra mexanizmlərinin böyük dövlətlərin təsiri altında işləməsi də heç kəsə sirr deyil. Belə olduğu halda Xocalıda törədilən erməni vandalizminin beynəlxalq hüquq baxımından tanınmasının mürəkkəbliyini də təxmin etmək çətin deyil. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkədə həyata keçirdiyi təməlli və müdrik siyasət Xocalı həqiqətlərinin də siyasi və hüquqi baxımdan dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınması və işğalçı Ermənistanı beynəlxalq təzyiqlərin artırılması istiqamətində müsbət dəyişikliklərlə müşahidə olunmaqdadır. Bu fəaliyyətin, uduzan Ermənistan ilə informasiya müharibəsində Azərbaycan Respublikası üçün ciddi effekt verdiyi hazırda hər kəsə məlum olmaqdadır.

Yaxın tarixdə Xocalı şəhərində baş verən qanlı hadisələrə nəzər saldıqda təqdim olunan faktlar və insanlığa qarşı həyata keçirilən cinayətlərin soyqırımını olduğuna dair heç bir şübhə qalmır, əksinə bunun erməni vandalizmi olduğu anlaşılır. 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyanın, tərkibində xeyli erməni əsgəri və zabiti olan Qarabağdakı 366-cı motoatıcı alayı ilə birgə Xocalıya hücum edən ermənilər 613 azərbaycanlı (o cümlədən 106 qadını, 63 uşağı, 70 qocanı) qətlə yetirdilər [2, 358]. Göründüyü kimi Ermənistanın Xocalıda törətmiş olduğu etnik təmizləmə siyasətinin soyqırımını kimi tanınmasına və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə hazırda BMT-nin ciddi dəstəyi çox vacibdir. Çün ki, bu mötəbər qurum üzvlərinin sayına görə dünyada birinci sıradadır və beynəlxalq birlik kimi daha çox tanınır. Digər tərəfdən ATƏT-in Amerika, Rusiya və Fransa dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət Minsk qrupunun bu istiqamətdə göstərdiyi fəaliyyəti də qənaətbəxş sayıla bilməz. Yəni BMT-nin Azərbaycan Prezidenti və rəsmiləri tərəfindən tez-tez səsləndirilən məlum 4 qətnaməsinə Ermənistan

hökuməti məhəl qoymur və dünya birliyi də bu məsələ qarşısında hələ ki, susur. Azərbaycan Respublikası isə bu məsələlərdə barışmaz mövqedə olduğunu dəfələrlə bəyan etmiş və Xocalının soyqırımı aktı kimi tanınması istiqmətində beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərə ciddi əhəmiyyət verilir.

Qeyd etmək lazımdır beynəlxalq təşkilatlar arasında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra daxil olduğu il beynəlxalq qurum İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) (İslam Konfransı Təşkilatı – İKT) olmuşdur. İƏT ilk gündən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqmətində Ermənistandan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini boşaltmağı tələb edən qətnamələr qəbul etmiş və oxşar sənədlər təşkilatın müxtəlif toplantılarında bu gün də qəbul olunmaqdadır. Yəni İƏT Baş Katibliyi bu məsələdə Azərbaycan Respublikasına birmənalı şəkildə dəstək verən yeganə beynəlxalq qurum olaraq qalır. Paralel olaraq İƏT tərəfindən Xocalı cinayəti soyqırımı kimi tanınmışdır. İƏT xarici işlər nazirlərinin 2007-ci ilin may ayında Pakistanın paytaxtı İslamabadda keçirilən toplantısında Dialoq və Əməkdaşlıq Uğrunda İƏT Gənclər Forumunun təşəbbüsü ilə Xocalı qətləminə siyasi qiymət verilmişdir [5, 50]. Bu məsələdə də İƏT beynəlxalq təşkilat olaraq birinci sıradadır. İƏT tərəfindən hər il Xocalı soyqırımını pisləyən bəyannamə qəbul olunur və təşkilata üzv olan dövlətlərin bu insanlıq dramına biganə qalmaması ilə bağlı çağırışlar edilir. Hazırda Xocalının soyqırımı kimi tanınması ilə bağlı Azərbaycan hökuməti tərəfindən beynəlxalq tədbirlər və əməkdaşlıq davam etdirilir.

Məsələyə NATO kimi nüfuzlu hərbi-siyasi qurumun da maraq göstərməsinə nail olmaq üçün düşünürəm ki, çox işlər görülməlidir və bu yolda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi səriştəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərə NATO-nun münasibət bildirməsi çox vacibdir. Bu, ciddi siyasi əhəmiyyət daşıyır və Ermənistanla təzyiqlərin artırılmasında NATO-nun imkanları dəyərləndirilə bilər. NATO-nun Xocalı soyqırımını tanıması və ya buna yaxın münasibət bildirməsi enerji təhlükəsizliyi ilə bərabər, ha-

zırda Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli strateji münasibətlərdə diqqət yetirdiyi məsələlərdəndir.

Xocalı soyqırımının yaşadığımız 2015-ci il çərçivəsində də tanınması ilə bağlı Azərbaycan hökuməti və Qeyri Hökumət Təşkilatları (QHT) tərəfindən mühüm addımlar atılmaqdadır. Azərbaycan diplomatiyası bu istiqamətdə uğurlara imza atmışdır. Belə olduğu təqdirdə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Arizona ştatının Senatı fevralın 25-də Xocalı soyqırımının tanınmasına dair qətnamə qəbul edib. *Qətnamədə bildirilir ki, erməni silahlı qüvvələri 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycanın Xocalı şəhərini işğal edərək, 600-dən çox mülki şəxsi qətlə yetirib, minə yaxın insan yaralanıb və 1200-dən artıq insan əsir götürülüb.* “Human Rights Watch” təşkilatının müvafiq hesabatına istinad edilərək, Xocalı soyqırımının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində ən böyük kütləvi qətləmə olduğu bildirilir və dünyanın bir sıra ölkələrinin və ABŞ-ın müxtəlif ştatlarının müvafiq qətnamələr qəbul edərək, bu qətləməni pislədikləri vurğulanır. Qətnamədə bu faciəni törədənlərin hələ də ədalət qarşısında cavab vermədikləri bildirilərək, Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayon da daxil olmaqla Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin 20 faizinin hələ də işğal altında olduğu qeyd edilir. Eyni zamanda, bildirilir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisi müvafiq qətnamələr qəbul edərək, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsini pisləyib. Sonda Arizona ştatının Senatı tərəfindən 2015-ci il 26 fevral tarixinin Xocalı faciəsinin 23-cü ildönümü kimi tanındığı və faciənin qurbanlarının yad edildiyi bildirilir. Qeyd edək ki, bu, Arizona Ştatı tərəfindən Xocalı soyqırımına dair qəbul edilmiş ilk rəsmi sənəddir. Bununla da Xocalı soyqırımını ABŞ-da tanıyan ştatların sayı 16-ya çatıb [8]. Amerika erməni quldur dəstələrinin nəinki Azərbaycana qarşı, ümumtürk dünyasına qarşı məkirli fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün seçdikləri mühüm dövlətlərdəndir. Belə olduğu halda 2015-ci il çərçivəsində, ilin ilk aylarında ABŞ-ın Arizona ştatının Senatı tərəfindən Xocalının soyqırımını kimi tanınması Azərbaycan diplomatiyasının asan əldə olunmayan ciddi uğurlarındandır. Azərbaycan dip-

lomatiyası istər Qərb, istər Avropa, istərsə də Qafqaz, Asiya, Yaxın və Orta Şərq regionlarında Prezident İlham Əliyevin təyin etdiyi xarici siyasi kursu şəffaf şəkildə və inamla davam etdirməkdədir.

Təmelli siyasət Azərbaycan həqiqətlərinin dəqiq və qərəzsiz şəkildə tanınmasına yol açmış və biz burada Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı həyata keçirilən dövlət siyasətinin genişləndiyinin şahidi oluruq.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası tərəfindən 23 il ərzində Xocalı soyqırımının tanınması istiqamətində görülən işlər düşünürəm ki, bu işdə kifayət qədər uğurlu başlanğıc olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin də söylədiyi kimi: *“Biz bundan sonra da çalışacağıq ki, bütün dünya Xocalı haqqında bilsin. Bizim indi imkanlarımız da artır, o cümlədən təbliğat imkanlarımız genişlənir. Biz istənilən ölkədə diaspor təşkilatlarımızın xətti ilə, dövlət xətti ilə istənilən tədbiri, konfransı keçirə bilərik. Bunu edirik və bu həqiqətləri bütün dünyaya çatdırırıq. Mən əminəm ki, gün gələcək Xocalı faciəsini törədən, dinc əhaliyə qarşı qəddarlıq göstərən, dinc əhalini məhv edən erməni cinayətkarları məhkəmə qarşısında cavab verəcəklər. O gün gələcəkdir”* [7]. Cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi biz hər birimiz bu işdə bir hədəfə vurmalıyıq. İstər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində Xocalı qətliamının tanınması məsələsi hər il daha da genişlənməlidir. Həqiqətən də o gün gələcək və Xocalı cinayətinin səbəbkarları, indiki Ermənistanı idarə edənlər, hərbi cinayətkarlar layiqli cəzalarını alacaqlar. 2015-ci il çərçivəsində Ermənistan prezidentinin, Xocalı qətliamının əsas iştirakçısının beynəlxalq məhkəmə qarşısında məsuliyyətə cəlb etmək üçün başlatılan petisiya da düşünürəm ki, öz bəhrəsini verəcək və beynəlxalq hüquq, haqq-ədalət bərpa olunacaq.

Ötən 23 il ərzində Azərbaycan Respublikası siyasi və iqtisadi qüdrətini artırmışdır. Azərbaycanın dünyaya örnək olan tolerantlıq modeli demək olar ki, bütün demokratik dövlətlər tərəfindən dəstəklənməkdədir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan həm siyasətdə, həm iqtisadiyyatda həm də beynəlxalq mədəni proseslərdə fəal

iştirak edir. Bu baxımdan Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq mədəni Forumlar, yüksək səviyyəli tədbirlər, görüşlər, Simpozium və Konfranslar Xocalı həqiqətlərinin təbliği və erməni vandalizminin soyqırımı kimi tanınmasında heç də az əhəmiyyət daşıyır. Yəni, beynəlxalq mədəni proseslərə öz töhfəsini verən Azərbaycan Respublikası mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalaraarası dialoqun genişlənməsinə ciddi şəkildə dəstək verir.

Son on bir il ərzində Azərbaycanın informasiya siyasəti dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Bu müsbət inkişaf imkan verir ki, Azərbaycan Respublikası dünya birliyi ilə sıx əlaqələr qursun, təmaslarını genişləndirsin. Belə olduğu halda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin respublikaya vurduğu ən böyük zərbə, daha doğrusu ermənilərin XX əsrin sonunda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin soyqırımı ilə nəticələnməsinin siyasi və hüquqi tərəfdən tanınması işi də xeyli asanlaşmış və təbliğat-təşviqat kampaniyası uğurla davam etdirilməkdədir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən bütün məsələlərdə, həmçinin Xocalı həqiqətlərinin təbliği və siyasi-hüquqi baxımdan tanınması istiqamətində beynəlxalq tədbirlər keçirmək üçün əlverişli imkanları yaranmışdır və bu məqamdan dövlət-xalq naminə yaralanmaq üçün ciddi addımlar atılır.

Sonda mövzu ilə bağlı bütün təhlil olunan tarixi, siyasi və hüquqi məqamları nəticə olaraq aşağıdakı şəkildə konkret mədənlər halında göstərmək olar:

- Xocalı cinayətləri Azərbaycan xalqının yaxın tarixində, XX əsrin sonunda ermənilər tərəfindən törədilən misli görüləməmiş soyqırımıdır;
- Xocalı şəhərində qətlə yetirilən insanlar sırf azərbaycanlı olduqları üçün, yəni dini və etnik mənsubiyyətinə görə ermənilər tərəfindən amansızlıqla soyqırımına məruz edilmişdir;
- Xocalıda Azərbaycanın antik mədəniyyət nümunələrindən sayılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izləri silinmiş, müxtəlif maddi mədəniyyət abidələri məhv edilmiş, şəhərin bütün infra-

strukturu dağıdılmış, yaşayış obyektləri, mədəniyyət və incəsənət ocaqları yerlə yeksan edilmişdir;

- 2008-ci ilin 8 mayında elan edilən “Xocalıya ədalət – Qarabağa azadlıq” beynəlxalq məlumat və təşviqat kampaniyasının təşəbbüskarı Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın məsələ ilə bağlı həyata keçirdiyi fəaliyyət son illər daha da genişlənmişdir. Kampaniya çərçivəsində beynəlxalq tədbirlər genişlənmiş və beynəlxalq ictimaiyyətin Xocalı həqiqətlərinə diqqəti artmışdır;

- BMT başda olmaqla bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar NATO, ATƏT, İƏT, MDB və digər qurumlar vasitəsilə Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi ədalətin tanınması işinə ciddi əhəmiyyət verilir və bu istiqamətdə dövlət siyasəti davam etdirilir;

- Beynəlxalq siyasətlə paralel bu gün ölkə daxilində də Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycan elmi-ictimaiyyətinin məsələyə həssas münasibəti dövlətin həm daxildə həm də xaricdə uğurlu siyasət apardığını sübut edir. Azərbaycan alimləri Xocalı soyqırımını ilə bağlı yeni-yeni əsərlər ərsəyə gətirir. Ən əsası isə bu əsərlərin əksəriyyəti əcnəbi dillərə tərcümə olunaraq yayılır.

- 23 ildir ki, dünya birliyi (BMT və digər qurumlar) bu ədalətsizliyə göz yumur, soyqırımını törədən hərbi cinayətkar qrup cəzalandırılmamış qalır.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VII cild (iyun 1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2003, 676 s.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 472 s. 350-354.

3. Aşırılı A. Türkün Xocalı soyqırımını. Bakı: Nurlan, 2005, 152 s. (+24 s. şəkil).

4. Erməni terroru (üç dildə) / tərtibçilər: E.Səmədov, E.Ağayev, A.Həsənoğlu. Bakı: Vətən, 2005, 168 s.

5. Əhmədov A. İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı və “Xocalıya ədalət – Qarabağ azadlıq” beynəlxalq kampaniyası / “Soyqırımını və terror erməni

ideologiyasının əsas amilləri kimi” beynəlxalq konfransın tezislər toplusu. Bakı: “Apostrof” çap evi, 2013.

6. Əhmədov E. Xocalı soyqırımı XX əsrin ən böyük cinayətlərindən biridir-II YAZI // <http://strategiya.az/old/?m=xeber&id=11124>. 23 fevral 2013 (saytdan yüklənib 05/03/2015).

7. Əhmədov E. Xocalı soyqırımının beynəlxalq aləmdə geniş yayılması və tanınması-III YAZI // <http://strategiya.az/old/?m=xeber&id=11215>. 26 fevral 2013 (saytdan yüklənib 05/03/2015).

8. Xocalı soyqırımı Amerikada tanındı // http://www.pia.az/Xocali_soyqirimi_Amerikada_tanindi_-73209-xeber.html#.VPhfuHysVe8 (saytdan yüklənib 05/03/2015).

9. Server Aya Ş. The genocide of truth. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları, 2008, 702 s.

10. Yaqublu N. Xocalı qırğını. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, 128 s.

11. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (краткая хронологическая Энциклопедия) / автор идеи и научный руководитель Энциклопедии Р.Мустафаев. Баку: ЭЛМ, 2002, 154 с.

POLITICAL AND LEGAL JUSTICE FOR KHOJALY GENOCIDE

Summary

Azerbaijan's way of development passed over the past eleven years, undoubtedly, accompanied by the expansion of its foreign policy. Therefore, it should be noted that the number one foreign policy issue of Azerbaijan's foreign policy is the solution of the Armenian-Azerbaijani Upper (Nagorno) Garabagh conflict. Armenia interested in continuing the conflict and demonstrating non-constructive position is trying to distract the international community from the essence of the issue with politicizing Khojaly Genocide committed by them against Azerbaijanis in 1992. However, Azerbaijan diplomacy preached the truth about Khojaly all over the World over the past eleven years and it is continuing today. When we look at the legal side of the issue, we can notice that the Armenian government officials committed the Khojaly genocide have not been subject to criminal prosecution.

The promotion and recognition of Khojaly genocide, the Azerbaijani government's foreign policy, the dynamic development of

relations with international organizations and political-legal approach are under the spotlight in the article.

Key words: conflict, crime, international law, genocide, international organizations, foreign policy, the South Caucasus

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ СПРАВЕДЛИВОСТЬ ГЕНОЦИДУ ХОДЖАЛЫ

Резюме

Пути развития, пройденном Азербайджанской Республики, несомненно, сыграли большую роль в расширении и внешней политике за последние одиннадцать лет. По этой причине необходимо отметить, что, стоящий перед внешней политикой Азербайджана, вопросом номер один это вопрос урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-карабахского конфликта. Заинтересованная в продолжении конфликта Армянская сторона демонстрирует неконструктивную позицию, политизируя совершивших Ходжалинский геноцид против азербайджанцев в 1992 году и пытается отвлечь внимание международной общественности от сути вопроса. Несмотря на это, за последние одиннадцать лет Азербайджанская дипломатия пропагандировала правду о Ходжалах во всех уголках мира. Работа продолжается и сегодня. Смотря на юридическую сторону вопроса, совершившие Ходжалинский геноцид представители нынешней власти Армении остаются без привлечения к уголовной ответственности перед международным правом.

В статье были взяты основы политико-правового подхода пропаганды в направлении признания Ходжалинского геноцида, динамичного развития отношений с международными организациями проводимой внешней политике правительством Азербайджана и достигнутые результаты в этом направлении.

Ключевые слова: Преступление геноцида, международное право, международные организации, внешняя политика, Южный Кавказ, конфликт.

MÜHACİR YAZIÇI MƏMMƏD ALTUNBAY YARADICILIĞINDA SOYQIRIM MƏSƏLƏSİ

Özət

İyirminci əsr Azərbaycan xalqının həyatında acılı-şirinli hadisələrilə dərin izlər qoydu, inqilablar, müharibələr, soyqırımlar qanlı səhifələr yazdı. Xüsusən əsrin əvvəllərində sovet idarəçiliyinin qurulmasına qarşı Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində üsyanlar qalxdı. Bu ağır günlərdə fürsətdən istifadə edən ermənilər Bakı, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və digər şəhərlərdə ağır qətlialmlar törətdilər, lakin yetmiş il ərzində bu qanlı hadisələr sovet senzurasının təzyiqilə gizlədildi. Bu haqda danışmaq, yazmaq qadağan edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərin hadisələrilə bağlı ən doğru məlumat yalnız hər cür senzura basqısından uzaq ölkələrdə yaşayan ziyalıların siyasi və bədii əsərlərində əks olunmuşdur. Həmin əsərlər XX əsrin dəqiq mənzərəsini təsvir etməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir.

Məqalədə sovet Azərbaycanından təyyarə ilə Türkiyəyə qaçan Məmməd Altunbayanın həmin dövrün hadisələrinin təsvirini əks etdirən xatirələri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər – azadlıq, xatirə, erməni, ölüm, Azərbaycan, soyqırım

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və rus-bolşevik hakimiyyətinin qələbəsi bir çox insanların taleyinin əsaslı şəkildə dəyişməsilə nəticələndi. Başqa cür desək, rus müstəmləkəçiliyinin yenidən Azərbaycanı öz caynağına keçirməsi artıq “azadlığın şirinliyini dadmış” ziyalılar üçün daha böyük fəlakətlər gətirdi. Xalqın ən ağıllı, ziyalı övladları əsir olmağı qətiyyətlə qəbul etmədiyi üçün müstəmləkəçinin qəzəbinə tuş gəldi, öldürüldü – susduruldu, sürgünə (gedər-gəlməzə!) qovuldu – susduruldu,

* fil.ü.e.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
gunsel_gunsel@yahoo.co.uk

amma çox az insan zalımın nəfəsini kəsmək üçün digər məmləkətlərə üz tutmağa məcbur oldu.

Sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycan xalqının onsuz da çətin olan həyatının ağırlaşmasına, fürsət gözləyən erməni quldurlarının daha da fəallaşmasına, azğınlaşmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində ermənilər dəhşətli qətlialmlar həyata keçirdi, lakin bu qanlı tarixi hadisələr sovet senzurasının çox ciddi basqısı nəticəsində ört-basdır edilməyə başladı, bəzən isə öz araşdırıcılarımız tərəfindən hakim quruluşun siyasətinə müvafiq olaraq, təhriflərlə, qeyri-obyektiv təhlil edildi.

Bu şovinizm siyasəti təkcə Azərbaycanda deyil, sovet əsarətinə düşən bütün, hətta əhalisi slavyanmənşəli olan respublikalarda yürüdüldü və türkoloqlar tərəfindən imkan düşdükcə tənqid edilirdi. Ukraynanın Çerniqov vilayətində dünyaya gələn, Ukrayna Maarif Qurumunun rəhbərliyinə qədər yüksələn, lakin sovet siyasətinə boyun əymədiyi üçün illərlə əsir düşərgələrində işgəncələr altında saxlanan, çox böyük çətinliklərdən sonra Amerikanın Virciniya ştatının Raymond şəhərinə mühacirət etməyə məcbur qalan məşhur türkoloq Vasili Vasilyeviç Dubrovski (1897-1966) özünün 1955-ci ildə Münhendə Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu tərəfindən nəşr olunan “Dərgi”dəki “Ukrayna şərqşünaslığının təşkili və dağıdılması” adlı məqaləsində bu barədə yazır: “...əski təcavüzkarlığın yeni sovet kommunist imperializmi şəklində xortlaması türklər haqqında obyektiv elmi tədqiqat fəaliyyəti üzərində öldürücü bir təsir icra etdi; alimlər, təəssüf ki, tamamilə kommunist siyasətinin və ideologiyasının əmrinə itaət etmək zərurətində qaldılar. Kommunist partiyasının elm üzərindəki bu təhkimçiliyi onun süqutuna, obyektivliyini qeyb etməsinə və keçən əsrin batıl fikirlərinə dönməsinə yol açdı”[5, 24].

Bu sətirlərin müəllifi bir türk deyil, dürüstlüyünü itirmədiyi üçün böyük əzablara məruz qalan, lakin təmiz vicdanını qoruyaraq həqiqəti, yalnız həqiqəti etiraf etməkdə ısrarlı olan əslən slavyan, yəni bir ukraynalı alim - türkoloqdur. Dubrovskinin də yazdığı kimi, sovet siyasəti, xüsusən türkdilli xalqlar üçün heç də çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilikdən fərqlənmirdi və bu isə bütün elm sahə-

lərində daha çox özünü göstərməkdə idi. Yalnız vətəndən uzaq düşsələr də, hər cür senzuradan uzaq, azad məmləkətlərdə yaşayan azərbaycanlılar əsl həqiqəti dünyaya çatdırmağa çalışırdılar.

Ağır illərin acı xatirələri

Mühacirətdə yaşamaq zorunda qalan ziyalılar son nəfəslərinə qədər vətənin əsarətilə barışmadan mübarizə aparmış, xalqının çəkdiyi bütün acıları gələcək nəsillərə daha doğru şəkildə çatdırmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Onların həm tarixi-kültüroloji, həm siyasi tədqiqatlarında, həm də xatirələrində o dövrün əsl mənzərəsi əks olunmuşdur. Belə əsərlərdən biri Məmməd Altunbayın (Mehmet Altunbay) şahidi olduğu gerçək hadisələri əks etdirən “Hürriyyətə uçan türk” (“Hürriyete uçan türk”) kitabıdır. Bu xatirələr Azərbaycan Kültür Dərnəyi yayınları seriyasından 1989-cu ildə Türkiyənin Ankara şəhərində, 1994-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur[2].

Tarixi miladdan öncəyə söykənən, torpağı zəngin, sərvəti bol, ulu mədəniyyəti, özünəməxsus ənənələri ilə seçilən böyük bir xalqın var-dövlətini talamaq, torpağını qəsb etmək, şanlı keçmişini unudurmaq üçün düçar olunduğu faciələrin, fəlakətlərin bu əsərdəki təsviri o qədər dəhşətlidir ki, onu həyəcansız oxumaq mümkün deyil, hətta oxucu uzun müddət bu olayların təəssüratını daşıyaraq, bir Azərbaycan türkünün 30 illik həyatı fonunda bütöv bir millətin yaşadığı acıları, cəhənnəm əzablarını yenidən duyur, hiss edir, o günləri uzun müddət gözləri önündə canlandırır.

Əslən azərbaycanlı olan Məmməd İbrahim oğlu 1911-ci ildə Gəncədə – nəcabəti, mərhəməti, səxavəti ilə sayılıb-seçilən, otelləri, yeməxanaları və digər əmlakı olan hörmətli bir şəxsin – Bala Seyidin qızı Bəyim xanımla çar hökumətinin siyasətinə qarşı etiraz etdiyinə görə dağlara çəkilməyə məcbur olan Dərviş oğlu Qaçaq İbrahimin ailəsində anadan olmuşdur.

Əsərdəki hadisələr iyirminci yüzilliyin ən gərgin – iki və üçüncü onilliyindəki əhvalatların təsvirinə həsr olunmuşdur. O mənhus günlərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən böyük müsibətlər elə dəhşətli və qorxuncdur ki, müəllif özü də oxu-

cuların, bəlkə də, buna inanmayacaqlarını düşünərək yazmışdır: “Anladacağım olayların heç bir yerində ən ufaq bir şişirtmə və ya mübaliğə yoxdur. Biləks, kiçik yaşda olmağımdan dolayı bir çox olayların unudulmuş olduğu gerçəkdir. Fəqət kiçik beynimin unutduqlarını və yenə kiçik olmam səbəbilə anlamadığım sözlərin boşluğunu zaman içində qismən də olsa, anamın və hələ Sovetlər Birliyində yaşayan və səksən yaşına yaxınlaşmış olmasına rəğmə mən mənimlə məktublaşmaqdan qorxan böyük qardaşım Cəmilin doldurmuş olduğunu həməən söyləməm gərəkdir” [1,7-8].

Qızıl Ordunun Gəncəyə girməsinin qarşısını almaq üçün azərbaycanlı igidlər ayağa qalxırlar. Bir neçə gün şəhəri müdafiə edirlər. Lakin güclərin bərabər olmaması və ermənilərin satqınlığı üzündən şəhər rus qoşunlarının əlinə keçir. Gəncədə həmin günlərdə insan ağına sığmayacaq qədər dəhşətli hadisələr baş verir. Həmin olayların canlı şahidi və işgəncələrə məruz qalılardan biri də Məmmədin ailəsi olur. Məhz buna görə də o günlərdəki faciələri daha düzgün öyrənmək, həmin hadisələrdən gərəklili nəticələr götürmək üçün bu kitabı oxumaq çox vacibdir.

Əsər müəllifin mübariz, əsarətə, haqsızlığa boyun əyməyən, məhz bu mərd xarakterinə görə dinclik bilmədən çarpışan igid atasına – Qaçaq İbrahimə müraciəti ilə başlayır: “Atam! Məcnunlar kimi aşıq olduğun güllər ölkəsi yurdunun, hürr bir vətən olması üçün sən həyatının sonuna qədər vuruşdun və başardın. Ürəkli vətən qəhrəmanlarının qanıyla yurdumuzun göylərinə yüksələn üçrəngli şanlı bayrağımıza: “Hürr yaşamaq üçün ölənlər igidlərin əsəridir!» dedin. Amma nə acıdır ki, qırx min şəhidin qanıyla qazanılan 28 may 1918-ci ilin Hürriyyət və İstiqlal savaşını 27 nisan 1920-ci ildə yenidən on minlərcə şəhid verərək qeyb etdik. O mənfur gecədən on beş gün sonra sən, ölümə gedərkən, xatırlarmısın, atam: “Azərbaycan bir gün mütləq hürr olacaq!” demişdin” [1, 2].

Məmməd atasını çox az görsə də, uşaqlıq illərindən anasının, babasının söhbətlərindən onun igidliyi haqqında çox şey eşitmişdir. Lakin onun xatirində ən çox qalan hadisə atasının Qızıl Ordunun əsgərləri –ruslar və Azərbaycanın çörəyi ilə böyüyən nankor, satqın ermənilər tərəfindən hamının, hətta öz ailəsinin –

övladlarının və xanımının gözləri önündə qətlə yetirilməsi olur. Ataya böyük bir məhəbbət, eyni zamanda Lenin ordusunun törətdiyi vəhşiliklər, həmişə türkün düşməni olan, rus nökrəri ermənilərin əsl siması bu acı səhnədə nifrətlə əks olunmuşdur.

Məmməd Altunbayın atasının və vətəni qorumağa çalışan digər igidlərin sovet əsgərləri və ermənilər tərəfindən öldürülməsi səhnəsi xatirələrin oxucusunun da qəlbini sızıldadır. Hələ ömrünün gənclik illərini yaşayan bu igidlərin nəhaq düşmənçiliyin qurbanı olması nə qədər ağırdırsa, kiçikyaşlı uşağın gözləri önündə öz doğma atasının (həmişə hamıdan güclü hesab etdiyi bir insanın) qətlə yetirilməsi ömürlük onun hafizəsinə vurulan bir zərbədir. Müəllif bu hadisəni belə xatırlayır: “Atamın üzünü xatırlamıram belə. Çünki Leninin əsgərləri onu gözlərimin önündə öldürdükləri zaman çox kiçikdim. Amma o qorxunc ölüm səhnəsi heç bir zaman ağımdan çıxmadı. Öyləsinə qorxmışdım ki, bu sətirləri yazarkən belə atamın ölüm səhnəsi canlanır gözlərimin önündə. Qəlbim acıyla sızlayır, dəhşətdən tüklərim tikan-tikan olur” [1,1].

Kitabın ilk səhifələrindən başlayaraq, Altunbay öz qonşuları - erməni millətindən olan Mığırıcı və Hambarsum haqqında məlumat vermişdir. Onlar körpə yaşlarından yetim qaldıları üçün küçələrə düşmüş, dilənçiliyə başlamışlar. Lakin Bala Seyidin rəhmi gəlmiş, bu yetim erməni qardaşları himayəsinə götürmüş, iş vermiş, böyütmüş, sonra da evləndirmişdir. Qaçaq İbrahim qayınatasının gözünü açmağa, ermənilərin satqın, nankor olduğunu sübut etməyə çalışsa da, onu inandıra bilməmişdir. Leninin qanlı Qızıl Ordusu Gəncəni viran qoyanda əl-qolu açılanlardan, vəhşiləşənlərdən birincisi də türk çörəyilə böyüyən həmin erməni qardaşlar olur. Bəyim xanım digər azərbaycanlı qadınlar və uşaqlarla birlikdə düşmən əhatəsində olarkən, birdən Hambarsumun orada olduğunu görür, kömək üçün ona yaxınlaşır. Lakin o, buraya qarət və qadınları təcavüz etmək üçün gəldiyini bildirir.

Bəyim xanımın: “Sən nə biçim danışırsan, küstah erməni? Atamın ölüm halında küçədə tapdığı iki yetim uşaqdan biri sən deyilmisən? Atanızı, ananızı öz erməniləriniz öldürmədimi? Sizi ölümdən qurtaran, böyüdən və oxudan atam deyilmi? İyirmi beş il

atamın çörəyi ilə böyümədinizmi? Son on il içərisində sərvət sahibi, ev sahibi, ailə sahibi etmədimi?” – sözlərinə Hambarsum öz milli mənsubiyyətinə layiq cavab verir: “Bəli, Bəyim Soltan! Söylədiklərinizin bir təkinə etiraz edəcək deyiləm... Mənim üçün insanlıqdan əvvəl iki şey var dünyada. Birincisi, Gəncə türklərinin kökünü qazımaq və türkün bu tarixi şəhərini ermənilərin malı etmək... İkincisi də, adlı-sanlı ermənilər kimi Leninin yanında yer almaqdır. Bunlar üçün də hər şeydən öncə çox zəngin olmam lazımdır”[1,115].

Göründüyü kimi, bu söhbət insanda çirkin xislətli, nankor erməni millətinə qarşı dərin bir nifrət hissi aşılayır. Hətta cəngəllik heyvanları belə onları ölümdən qurtaran, yemək verənlərə toxunurlar. Bunlar isə ilk fürsətdə öz xilaskarlarını məhv etməyə çalışırlar. İnsanı heyrətləndirən isə bu azğın millətin çirkin əməllərinin azərbaycanlılar tərəfindən tamamilə unudulması, onların əfv edilməsi, sovet hakimiyyətinin yetmiş ili ərzində yenedən bir dost kimi qəbul edilməsidir.

Məmməd Altunbayın “Hürriyyətə uçan türk” əsərində təsviri verilən qanlı hadisələr yenedən 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda təkrar olunmadımı? Bəs bu dəhşətlərin səbəbini özgə yerlərdə axtarmağa dəyərmə? Yəqin ki, yox! Ən böyük səbəb bizim öz tariximizin obyektiv, düzgün yazılmaması, gerçəklərin yeni nəsillərdən gizlədilməsi, ata-babalarımızın axıtdığı qanlara laqeyd münasibətimizdir. Əsərin hər səhifəsi elə dəhşətləri əks etdirir ki, oxuduqca bədəndə qanın sanki donduğunu, belə şeyin mümkünlüyünün ağlasığmaz olduğunu hesab edirsən. Lakin keçən əsrin sonunda bu hadisələrin yenedən təkrarlanması bizi tariximizə, “dost”larımıza yenedən nəzər salmağa çağırır.

Kitabın “Erməni vəhşəti” adlı fəslində oxuyuruq: “Ozan küçəsinə gəldiyimiz zaman fəryadlar yerə-göyə sığmaz oldu. Uşaq-lıq günlərimin ən ağılalmaz və unudulmaz günlərindən birini o gün – Gəncənin Ozan küçəsində yaşadım. Küçənin həməən baş tərəfində devrilib qalmış bir fayton diqqətimizi çəkdi. Faytonun iki atından biri vurulmuş, küçə daşlarının böyük bir qismi vurulan atın qanlarıyla bələnmişdi. Heyvan davul kimi şişib qalmış, gövdəsində açılan güllə yaralarına iri-iri milçəklər doluşmuşdu.

Ötəki at görünmürdü. Devrilən arabanın içində bir-biri üzərinə yığılıb qalmış iki cəsəd görünürdü. Üzləri parçalandığı üçün cəsədlərin kimə aid olduğu anlaşılırdı” [1, 149].

Bu sətiirləri oxuduqca insan sanki qorxu filmlərinə baxırmış kimi tükürpədicə bir səhnəni gözləri qarşısında canlandırır. Lakin sonrakı təsvirlərə çatanda hələ daha çox dəhşətə gəlir, nənə-babalarımızdan dönə-dönə eşidib inanmadıqlarımızın bir həqiqət olduğuna şübhə etmərsən: “Böyük faciə küçənin ortasındakı Ozan comesindəydi. Ozan comesi yandırılmış, qapısı və pəncərə çərçivələri kömürləşib qalmışdı. Caminin açıq qalan qapısı önündən keçərkən, duyduğumuz dəhşətdən qanımızın çəkildiyini hiss etdik. Çünki caminin orta yerində yüzlərcə insanın yanib, qovrulub qalan cəsədləri qorxunc bir mənşərə meydana gətirmişdi. Üst-üstə yığılan insan skeletləri, qafa tasları bir qətran qazanına batırılıb-çıxarılmış kimiydi. Ozan comesində diri-diri yandırılan məsum insanların qanları və yağları kömürləşən qapının altından küçəyə axmış, ətrafı tərifi imkansız bir qoxu qaplamışdı. Cəsədlər arasında hər necəsə yer-yer yanmayan, fəqət qaralıb qalan üzlər, əl və ayaq parçaları, saç hörgüləri böyük dəhşəti olduğu kimi ortaya qoyurdu” [1, 150].

Xatirələri oxuduqca, təsəvvürü belə qan dondurən hadisələr nə qədər dəhşət doğursa, bundan həzz alan erməni vəhşilərinin sevinci insanı heyrətə gətirir. Belə ki, Məmməd ətrafda topa-topa qalanmış meyitlər arasında bir neçə erməni gəncinin heç bir şey olmamış kimi akkardion çalaraq şənələndiyini, sevindiklərini təsvir edir.

Nə yazıq ki, o məşum günlərdə təkçə gəncəlilər deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində əhali vəhşət yaşayırdı. Lakin mayası haramla yağrılmış sovet hökumətinin təbliğat məşını çox böyük ustalıqla bu qanlı olayların nəinki qələmə alınmasının, hətta dildən-dilə yayılmasının qarşısını saxlamış, yeni nəslin öz tarixindən xəbərsiz böyüməsi üçün nə mümkünsə etmişdi.

Müəllif əsərdə ailə üzvlərinin sonrakı talelərinin təsvirini verdikcə, sosializmin, sovet həyat sisteminin başdan-başa zor, haqsızlıq, insan ləyaqətinin tapdalanması üzərində qurulduğuna,

belə cəmiyyətin yalanlarla yaşadığına əmin olursan. Məmmədin el ağsaqqalı olan 106 yaşlı babası Bala Seyyid həbs edilir və bu nurani qoca təhqirlərə davam gətirməyərək türmədə vəfat edir. Dayılarından Mirtalıbı, ali təhsilli olmasına baxmayaraq, iş vermək adı ilə Moskvadan səksən kilometrlik bir məsafədə kanal qazdırmağa aparırlar. Dözülməz şərait, ağır tələbat burada çalışan yüzlərlə insanın məhv olmasına səbəb olur. Sovet qanunlarına görə əgər verilən gündəlik iş planını hansı qrup çatdırma bilmirsə, gecə qalıb yerinə yetirməlidir. Belə gecələrin birində, şaxtılı qış günü yer qazan insanlara canavarlar hücum edir və Mirtalıbı da parçalayırlar. Digər dayısı Mirdamadı Şuşa şəhərində müstəntiq işləyərkən, boynuna şər atıb məhkəməsiz, ailəsindən xəbərsiz güllələyirlər. Yalnız üçüncü dayısı bu dəhşətlərə dözmür, çox çətinliklə Türkiyəyə qaçır.

Əsərdə “dahi rəhbər” Leninin ölümü və dəfni ilə bağlı təsvir edilən əhvalatlar da çox ibrətamizdir. Həmin təsvirlərdən də görünür ki, saxta, məcburi məhəbbət üzərində qurulan bu hökumətin ölümə məhkum olması labüd idi və biz bunun şahidləriyik...

Sovet siyasi sisteminin mahiyyətini anlamaq üçün, bəlkə də, elə yalnız bu kitabın “Lenini mən gömdüm” fəslini oxumaq kifayət edər. 1924-cü ildə Məmməd məktəbdə Leninin öldüyünü və bir çox şəhərlərdə onun simvolik olaraq dəfn olunacağını müəllimindən eşidir. Mirzə Hüseyn adlı çox mülayim təbiətli müəllim də birdən-birə dəyişilir, o, uşaqlara hündürdən ağlamalı olduqlarını bildirir, heç kimin ağlamadığını və vilayətdən nümayəndələrin tabutla məktəbə girdiyini görəndə qəribə bir hadisə baş verir: “Öyrətmənimiz özünü itirmiş kimi idi. Yuvasından fırlamış gözlərlə üzərimizə yüyürür, ondan gözləmədiyimiz bir əsəblə bizi döydürdü. Sinifdə bir vaveyla başladı. Ağlamayan yox kimi idi”.

Məmməd Altunbay bu dəhşətli cəmiyyətə heç cür uyğunlaşa bilmir və azadlığa qovuşmağın yollarını axtarır. Bu cür düşünən insanların sayı çox olsa da, onların yaratdıqları təşkilatlar haqqında sovet “KQB”si həmişə xəbər tutur, hər dəfə neçə-neçə günahsız azadlıqsevən öz əlçatmaz arzuları yolunda qurban gedir. Nə qədər acı olsa da, müstəqilliyinə qovuşmuş vətənimizdə bu gün onların bir çoxunun kimliyini müəyyənləşdirmək belə mümkün deyil.

1942-ci ildə Altunbay iki yoldaşı - Həsən Zeynalı və Cəlal Məmmədzadə ilə birlikdə ailəsini Bakıda qoyaraq, hüriyyəyə qovuşmaq arzusu ilə Türkiyəyə qaçmaq istəyir, lakin sərhədçilər təyyarəni vurduqları üçün məcburi olaraq İrana enir. SSRİ-nin bir neçə notasına baxmayaraq, İran hökuməti onları təhvil verməsə də, dustaqxanalarda çox ağır işgəncələr altında saxlayır. Bir neçə dəfə ölümlə göz-gözə dayanırlar, yoldaşlarından Cəlal öldürülür. Böyük məşəqqətlərdən sonra onlar qardaş Türkiyəyə sığına bilirlər.

Altunbay təyyarə ilə sovet sistemindən qaçan ilk insan olduğu üçün əsər “Hüriyyəyə uçan türk” adlandırılmışdır. O, Türkiyədə Türk Hava Yollarında pilot, 1960-1963-cü illərdə “Azadlıq” radiosunun əməkdaşı işləyərkən bu xatirələri əsasında ssenari yazmış və onun əsasında çəkilən “501 nömrəli kamera” (“501 numaralı hücrə”) filmi 6,5 milyon adam seyr etmişdir. 1971-ci ildə həmin film televizorla da nümayiş etdirilmişdir

Məmməd Altunbay həyatı qədər sevdiyi doğma vətəni Azərbaycanın hüriyyəyə qovuşduğu günləri görmədən, 1987-ci ildə ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir. Bu əsəri onun həyat yoldaşı Mələhət Altunbay çapa hazırlamış, yazdığı ön sözdə bu vətən həsrətli insanı anaraq qeyd etmişdir: “Əsərini kitab olaraq özgür insanların oxuduğunu görmədi. Hürr Azərbaycanı və məmləkəti Gəncəni hürr Məmməd Altunbay olaraq təkrar görmədi”.

Nəticə

Bəli, Məmməd Altunbay və yüzlərlə onun kimi qürbətdə yaşamaq zorunda qalan yoldaşları Azərbaycanı müstəqil olaraq görmədilər, lakin o illərin həqiqətlərini yazıları, xatirələri ilə gələcəyə çatdırmağa müvəffəq oldular. “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” kitabında onun mühacir yoldaşı H.Baykaranın (Qara Hüseyinov 1927-ci ildə siyasi təqiblər üzündən əvvəl İrana, sonra Türkiyəyə getməyə məcbur olmuş, İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirərək, Elazığda hakim, İstanbulda prokuror vəzifələrində çalışmışdır) böyük uzaqgörənliklə söylədiyi aşağıdakı fikirlərin isə, bizcə, şərhə ehtiyacı yoxdur: “Bütün nöqsanları ilə birlikdə “Azərbaycan mədəniyyət tarixi” ilə “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi ta-

rixi” adlı kitablarım Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin əlifbasıdır. Gələcəkdə Azərbaycanda bu mövzuda daha sanballı əsərlər yazılacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini, onun azadlıq mübarizəsini öyrənənləri zaman özü yetişdirəcəkdir. O zaman gələcək nəsil bu mübarizəni necə və haradan öyrənəcəkdir? Beləliklə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır” [4,11].

Bu yazılan kitabların vətəndə təhlilə cəlb olinməsi, təbliği ilə bağlı müəyyən qədər tədqiqatlar aparılsa da, hələ görüləcək işlər çoxdur. Maraqlıdır ki, sovet siyasi rejiminin hökmü ilə günahsız yerə ölümə məhkum edilən, uzaq Sibirdə əsirlikdən möcüzələrlə qurtararaq, vətənindən didərgin düşməyə məhkum olan və çox böyük əzablardan keçərək İrandan Türkiyəyə velosipedlə gedərək mübarizəsindən geri dönməyən Azərbaycanın mücahid oğlu Əziz Alpudun (Mir Əbdüləziz Seyid) “Həyatımın hekayətləri” memuarına “Taleyin xəritəsi” adlı “Ön söz əvəzi” yazan Zakir Sadatlı mühacirət irsinin araşdırılması ilə bağlı çox emosional və düşündürücü bir qənaətə gəlmişdir: “Baxmayaraq ki, uçurulmuş “Berlin divarı”nın daşları indi kolleksiyalarda saxlanır. Lakin Azərbaycan mühacirətinin hələ də uçulmayan divarı arxasında müəmmalar gizlənilir. Və hərdən mənə elə gəlir ki, bizim milli ideyamızı, taleyimizi, ruhumuzu və bütövlükdə, bütövlüyümüzü həndəsi bucaqlara bölən bu lənətlənmiş “divarı” uçurmaq əvəzinə, özümüzdən asılı olan və olmayan səbəblər ucbatından onun “bərpa və təmir” işləri ilə məşğuluq”[3,7].

Beləliklə, müəllif hələ də gələcək araşdırıcılarının intizarında olan zəngin mühacirət irsinin layiqincə öyrənilməməsini nəzərdə tutur ki, bu məqamda ona haqq verməmək mümkün deyil.

Azərbaycanın Quzeyi şəhidlər verərək artıq öz müstəqilliyinə qovuşmuş və bütövləşəcəyi günü həsrətlə gözləməkdədir. Məmməd Altunbayın və onun kimi neçə-neçə mühacir vətən oğlunun ruhu isə Qarabağ dərdli, Güney həsrətli yurdumuzun səmasında, yəqin ki, bu gün də narahat-narahat dolaşmaqdadır.

Qaynaqlar:

1. Altunbay Mehmet. Hürriyyətə uçan türk (Mehmet Altunbayın hatıraları), (Yayına hazırlayan: Melahat Altunbay), Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları: 36, 1989, 254 s.

2. Altunbay Məmməd. Azadlığa uçan türk, Bakı: Maarif, 1994, 172 s.

3. Alpoud Əziz. Həyatımın hekayətləri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 652 s.

4. Baykara Hüseyn. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul: 1975, 331 s.

5. Dubrovskiy Vasili Vasiloviç. Sovyet tarixçiliği gözündə türk dünyası (hazırlayan Sebahattin Şimşir), İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, 160 s.

THE ISSUE OF GENOCIDE IN THE WORK OF EMIGRANT WRITER MAMMAD ALTUNBAY

Summary

The 20th century remained in the memory of Azerbaijani people both with joyful and sad events like revolts, wars and genocides expressed in bloody pages. In particular, riots against establishment of Soviet power happened in various cities of Azerbaijan in start of the century. Armenians using the situation in this hard period caused cruel torments in Baku, Gandja, Shamakhy and Nakhchivan. However, within seventy years these bloody event were veiled by the Soviet censorship. Speaking and writing about it were strictly prohibited.

It is necessary to consider that the mostly detailed information regarding the events of those years are expressed in the works of art and policy of intelligents living in foreign countries far from grips of the censorship. These works are valuable sources allowing precisely imagine the events of the 20th century.

In the article the memories of Mammad Altunbay having left Soviet Azerbaijan for Turkey expressing the events of that epoch are analyzed.

Key words: Freedom, Armenians, memory, death, Azerbaijani, genocide

ПРОБЛЕМА ГЕНОЦИД В ТВОРЧЕСТВЕ ЭМИГРАНТСКОМ ПИСАТЕЛЕ МАМЕДА АЛТУНБАЙА

Резюме

XX век запечатлелся в памяти азербайджанского народа как радостными, так и печальными событиями – революциями, войнами, геноцидами, отразившиеся на кровавых страницах. В частности, в начале века в различных городах Азербайджана произошли восстания против создания советского режима. Армяне, воспользовавшись ситуацией в этот тяжелый период, учинили жестокие бои в Баку, Гяндже, Шемахе и Нахичевани. Однако, на протяжении 70 лет эти кровавые события были скрыты советской цензурой. Говорить и писать об этом было строго запрещено.

Необходимо учесть, что наиболее подробная информация о событиях тех лет отражена в политических и художественных произведениях представителей интеллигенции, проживающих в зарубежных странах, вдали от всяческих тисков цензуры. Эти произведения являются бесценными источниками, позволяющими с точностью представить картину XX века.

В статье проанализированы воспоминания покинувшего советский Азербайджан и переселившегося в Турции Мамеда Алтунбая, отражающие события той эпохи.

Ключевые слова: свобода, армяне, мемориал, смерть, Азербайджан, геноцид

1918-ci İLİN MART SOYQIRIMI DÖVRI MƏTBUATDA

Xalqımızın çoxəsrlik tarixində, keşməkeşli taleyində ağırlı, acılı məqamlar, faciəli və müsibətli günləri çox olubdur. Onlardan biri də millətçi avanturistlərin, muzdlu qatillərin və siyasi reketlərin əlilə 1918-ci ilin martında Bakı, Şamaxı şəhərlərində, az sonra isə Qubada Azərbaycan türklərinə qarşı misli görünməmiş qəddarlıqla həyata keçirilən kütləvi qırğın aksiyasıdır. Siyasi dairələrdə bu qırğını Azərbaycan xalqına qarşı “qətli-am”, “soyqırımı”, “genosid” adlandıranlar da var idi, “əksinqilabi qiyam”, “sınfi mübarizə”, “vətəndaş müharibəsi” məfhumları ilə qeyri-obyektiv və yanlış dəyərləndirənlər də!

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı və rəsmiləşdirdiyi çoxsaylı, zəngin sənədlər, materiallar, şahid ifadələri birincilərin verdiyi siyasi qiyməti təsdiqləyən danılmaz arqumentlər və inkaredilməz faktlar toplusudur. Real, həqiqi tarixi hadisə istənilən zaman hüdudunda heç bir siyasi boya, ideoloji rəng götürməsə də faktların, dəlillərin inkaredilməzliyinə baxmayaraq azərbaycanlıların 1918-ci il mart soyqırımını 70 illik “Qırımızı qaranlıqlar” (Ə.Hüseynzadə) dövründə pərdələnmiş, tədqiq və təbliğ üçün yasaq olunmuşdur. Sovet senzura aparatının bütün cəhdlərinə baxmayaraq azərbaycanlıların soyqırımına həsr olunmuş əsərlər, publisistik materiallar mənəvi terror dalğalarından salamat çıxaraq müstəqilliyimizin bərpaşından sonra “yaşamaq hüququ” qazanmışdır. Nəzərə alınmalıdır ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk kütləvi qırğın aksiyası 1905-1906-cı illərdə bütün Qafqazı bürüyəndə Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”, Məmməd Səid Ordubadi isə “Qanlı sənələr”

* fil. e. d., prof., AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, şöbə müdiri, asif_rustemli@yahoo.com

adlı milli yaddaş abidələrinin təməlini, bünövrəsini qoydular. Sonrakı faciələrdə bu ənənə inkişaf etdirilərək tarixi hadisələr mətbuatda və ədəbiyyatda geniş, əhatəli təcəssümünü tapdı.

1918-ci il mart Soyqırımını öncəsi milli mətbuat səhifələrini nəzərdən keçirdikdə açıq müşahidə olunur ki, fəlakətin baş verəcəyi ermənipərəst qüvvələr tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmışdır və Azərbaycan ictimaiyyəti üçün bu xəbər sirr deyildir.

Gənc və istedadlı mühərrir Xəlil İbrahim qətli-am öncəsi “Açıq söz” qəzetində çap etdirdiyi “Birlik tələb olunur” məqaləsində yazırdı: “...Mövcud siyasi firqələr və milli təşkilatlarımız millətin həyatının təmin məsələsi ətrafına toplaşmalı və cəməəti bugünkü *təhlükədən* xilas etmək çarələrini arayıb tədbirlər görməlidirlər” (1).

Xəlil İbrahimin həmkarı Sənətulla İbrahim (Eynullayev) isə faciədən üç gün öncə “Açıq söz” qəzetində nəşr olunan “Dəhşətli saat gəlir, birlik gərək” çağırışında düşmənləri açıq nişan verməklə, yaxınlaşan fəlakətin miqyasının xalqımız üçün acınacaqlı olacağını siyasi partiya və milli komitə rəhbərlərinin diqqətinə daha konkret, daha sərt formada çatdırırdı: “Erməni Milli Şurasının “Baku” qəzetində nəşr etdirdiyi xitabnamə bütün Qafqaz demokratiyasını aманsız müharibəyə, böyük mübarizə və böyük qurbanlara dəvət ediyor... Müsəlman partiyaları da “Milləti fəlakətdən xilas etmək” xatirinə birləşməyə borcludurlar. Çünki “Baş kəsildə saqqalla bərabər gedəcək” olduğundan dəhşətli saatlarda partiya fərqi baxılmıyacaq, proqram və partiyalar da millətlə bərabər gedəcəkdir” (2).

Müdriliklə, cəsərlə səsləndirilən bütün çağırışlara, xəbərdarlıqlara baxmayaraq erməni faşistlərinin Azərbaycan türklərinə qarşı irimiqyaslı soyqırım aksiyası qaçılmaz oldu. Kütləvi qırğın günlərində (köhnə təqvimlə 18-22 mart 1918-ci il – A.R.) erməni barbarları tərəfindən “Kaspi”, “Turan”, “Novruz”, “Açıq söz” mətbələri yandırılıb məhv edildiyindən milli mətbuat orqanları bir müddət fəaliyyətlərini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışlar...

Cümhuriyyət dövrü mətbuatından əldə etdiyimiz, topladığımız bədi, publisistik əsərlər “mart hadisəyi-ələmiyyəsi”ndən sonra isti-isti yazılmış, müəllifləri soyqırım aksiyasının şahidləri və zərər-didələri olmuşdur.

Tanınmış ədiblərdən Cəfər Cabbarlı ailəsi ilə erməni bandlerının hücumuna məruz qalmış, döyüşlər yaşadığı evdən azacıq yuxarı, “Ceyran bağçası” deyilən yerdə getdiyindən qadınları, uşaqları və qocaları “qar anbarı” adlanan sığınacaqda gizlətmişdi. Bir gün sonra isə daha təhlükəsiz yerə – Xızıya aparmaq məqsədilə anası Şahbikə xanımı, əmisi qızı Sona xanımı, böyük qardaşı Hüseynqulunun qızlarını və qonşuları şəhərdən çıxardarkən qayalığa çatmamış güllə yağışına düşmüş, nəticədə qonşuları Məşədi Əbdülkərim kişi ağır yaralanmış, ailə üzvləri təsadüf nəticəsində ölüm kabusundan xilas olmuşdur.

Tənqidçi, nasir, jurnalist Seyid Hüseyn “İstiqlal” qəzetində yazırdı: “Mart hadisələri zamanında İsmailiyyə binasından çox da uzaq olmayan bir məhlədə erməni əsgərləri tərəfindən mühasirə edilmişdim... Pulemyotların dırılısını, topların gurultusunu eşidirdim. ...Bazarın qarət edilərək yandırıldığını, Şah məscidi və Tazəpir məscidlərinin top mərmisi ilə dağıldığını bana söyləmişdilər. Hətta İsmailiyyə binasına atəş vurulub yandırıldığını anlatmışlardı” (3).

Tanınmış şair, nasir və pedaqoq Hacı Səlim Səyyahın ən yaxın qohumları və dostları mart faciəsinin qurbanı olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, İbrahim Xəlil və digər sənətkarların, aydınların, söz adamlarının mart faciəsinin şəhidləri və şahidləri haqqında publisistik yazıları dövrü mətbuatda mütəmadi çap edilirdi.

1918-ci ilin mart soyqırımını gənc olmasına baxmayaraq Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu. O, əsasən Çəmbərəkənd qəbiristanlığında, indiki Şəhidlər xiyabanında dəfn olunan mart faciəsi qurbanlarının xatirəsini anmaq üçün “Dur, ey xar olan millət” sərlövhəli bir mərsiyə də yazmışdır. Dərvişlər, əsasən gənclər bu mərsiyəni şəhidlərin 7-sində və 40-da məscidlərdə və küçələrdə günahsız qurbanlar üçün göz yaşı tökmək, əslində isə xalqı maskalı düşməyə qarşı səfərbərliyə çağırmaq məqsədilə oxuyurdular.

*Bir yanda ədu-cəllad,
Bir yan naləvü-fəryad,
Ol bu zülmədən azad,
Dur, ey xar olan millət.*

Şeir, mərsiyə – yas mərasimlərində oxunmaq məqsədilə yazılsa da dərin ictimai məzmun kəsb edir. Müəllif bu Şeirində “ədu-cəllad”lara, erməni terrorçularına və onların havadarlarına qarşı, zülmədən və əsarətdən azad olmaq üçün “xar olan millət”i ayağa durmağa, səfərbərliyə və mübarizəyə səsləyir. Xalqı, “naləvü-fəryad”lardan oyanmağa, “payimal” olmaqdan usanmağa, vətənin və millətin “xari-zar”ından bezib qanıçən, başkəsənlərə qarşı haqqını və şərəfini qorumağa çağırır. Yazıldığı vaxtdan 97 il keçməsinə baxmayaraq əsər bu gün də aktual səslənir.

C.Cabbarlının eyni mövzuya həsr etdiyi digər dəyərli sənət əsəri onun “Əhməd və Qumru” hekayəsidir. Əsərin mövzusu əslən şamaxılı olan iki gəncin – Əhməd və Qumrunun saf və ülvi məhəbbətindən, şirin arzularından, bir-birilərinə layiq yüksək mənəviyyata malik insan olmaqlarından, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir. Müəllif, valideynləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri dağıdılmış, Əhməd və Qumrunu “Böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altın divarları matəmlərə bürünmüş, “əti tökülmüş baş skeletinə bənzəyən möhtəşəm” İsmailiyyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşdırır. Faciə və məhrumiyyətlərin mənəşəsində tanınmaz hala düşmüş, “Yaralıyam, şikəstəm, Şamaxı əsiriyəm” – yalvarışlarından bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə sevinşələr də bir-birini qucaqlayırlar, daha doğrusu qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni barbarları onların qolunu kəsmişdi.

Hekayə vəhşiliyə, barbarlığa, qəddarlığa qarşı oxucu qəzəbini, oxucu nifrətini ovxarlamaqla yanaşı haqqqa, ədalətə rəğbət hissi aşılayır.

Mətni bu günədək əldə edilməsə də qəzet məlumatlarından aydın olur ki, Cəfər Cabbarlının “Bakı müharibəsi” adlı 5 pərdəli, 7 şəkilli dram əsərinin ilk pərdələri mart faciəsində Bakıda törədilən ağılasığmaz dəhşətlərdən bəhs edir. Bu səhnə əsəri haqqında “Bəsirət” qəzetində çıxan bir elanda yazılırdı: “Azərbaycan Dövlət Teatrosunda zilhüccənin 20-si, sentyabrın 16-da Bakı türk səhnəsi aktyorlarının iştirakı ilə, artist Abbas Mirzə Şərifzadənin təhti-idarəsində Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı şəhərində mart hadiseyi-

ələmiyyəindən sonra düşmənlər əlində qalıb sonralar qəhrəman türk ordusu tərəfindən mühasirə edilib xilas olmasının 1 illiyi münasibətilə gənc şair və mühərrirlərimizdən Cəfər Cabbarzadənin yeni yazmış olduğu “Bakı müharibəsi” draması mövqeyi tamaşaya qoyulacaqdır. Həmin faciədə Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəindən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir” (4).

Digər bir anonsdan maskalanmış, hiyləgər Stepan Şaumyanın və digər ermənilərin əsl iç üzünü açan obrazlarının “Bakı müharibəsi”ndə müəllifin peşəkarlıqla yaratdığı bildirilir.

Cümhuriyyət dövründə parlamentdə işləyən Mirzə Bala Məhəmmədzadənin də (1898-1959) yaradıcılığında mart qırğınları xüsusi yer tutur. O da özünün “Bakı uğrunda müharibə” faciəsinin ilk pərdələrini dostu Cəfər Cabbarlı kimi mart soyqırımına həsr etmişdir. Məhz Mirzə Bala Məhəmmədzadə Bakı faciəsini ilk dəfə öz adı ilə – qətli-am – yəni ümumin qətli, soyqırımı adlandırmış, əsl caniləri adbaad göstərmişdir. O yazırdı: “31 mart 1918-ci sənə. Bu gün... Bakımızda qanlar axıdılmış, evlər talanmış, ata-babalarımız şəhid düşmüş, ana-bacılarımız əsir edilmiş. Bu gün Bakı əhli kəndi yurdunda qətli-amə, əsarətə və məhkumiyyətə qalmışdır. Bu gün Bakının ətrafından axan neft çeşmələri qan çeşmələrinə mübəddəl olmuşdur. Bu gün Bakı sahilini yuyan Quzğun dəniz qan dənizinə çevrilmişdir. Bu gün şaumyanlar, suxartsyevlər... oyanmış türk mənliliyini... öldürmək üçün daşnak qüvvələrinə müraciətən unudulmayacaq qanlı günlər vücuda gətirmişdilər” (5).

Mirzə Bala Məhəmmədzadə “Açıq söz”, “Gənclər yurdu”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” və b. jurnal və qəzetlərdə elmi, publisistik, ədəbi-bədii əsərlərlə mütəmadi çıxış etmişdir. Onun redaktorluğu ilə ilk sayı 23 iyul 1918-ci ildə Tiflisdə işıq üzü görün “Gənclər yurdu” jurnalında çap etdirdiyi “Əksinqilabçılar” hekayəsi mart qətli-amından bəhs etməklə yanaşı çox maraqlı və ibrətamizdir. Beş hissədən ibarət olan “Əksinqilabçılar” hekayəsinin qəhrəmanı Moskva Darülfünununda oxuyan, bolşevik əqidəli “Azərbaycan türkü Hüseyn bəydir. Hüseyn bəyin fikrincə hürriyyət, istiqlal istəyən” Azərbaycan, Türkiyə, Tataristan, Krım türk gəncləri doğurdan da əksinqilabçılardır. Müəllif Hüseyn bəy haqqında tam

təsəvvür yaratmaq üçün şahidi olduğu Bakı qətli-amından dəhşətli bir mənzərəni təsvir edir: “Bakı həyəcanlı günlər keçirirdi. Şəhər od içində yanır. Pulemyot, top, tüfəng, qurşun səsilə paraxodların bombardmanı, cəmətin qışqırığı, çoluq-çocuğun, qadın-qızların ah-fəryadı məhşəri andırırdı. Ölən, yanan, qaçan, çığıran, dağıdan, kəsən, kəsilən bir-birinə qarışmışdı” (6). Tükürpədicisi bu münasibətdən təəssüflənməyən Hüseyn bəy milli qırğının günahsız qurbanlarına xəcalət çəkmədən yenə “əksinqilabçılar” deyir.

Milliyyətini, mədəniyyətini danan, dininə ikrah hissi ilə yanaşan, valideynlərini bəyənəməyən, milli təəssübkeşlikdən uzaq, manqurtlaşmış “obrazovanni” tipini Mirzə Bala Hüseyn bəy obrazında çox böyük məharətlə yaratmışdır. Cəmiyyətdə nə qədər ki, Hüseynbəylər var “soyqırımı”na “sınıf mübarizə”, “istila”ya “istiqlal”, “vətənpərvərə” “əksinqilabçı” – deyənlər tapılacaqdır.

Seyid Hüseyn mart hadisəyi-əlməyyəsi mövzusunda iki xatirə yazıb. “İsmailiyyə” adı ilə “İstiqlal” qəzetində, “Həzin bir xatirə” sərlövhəli yazısını isə “Azərbaycan” qəzetində çap edilmişdir. Seyid Hüseynin fərqli vaxtlarda yazdığı hər iki xatirəsi öz ifadəsi ilə desək: “İsmailiyyə - o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hüriyyət və istiqlaliyyəti – məfkurəsini bir ana kimi bəsləyib tərbiyə verən, millət arasında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina” (7) haqqında idi. Xatirələrdə “İsmailiyyə” canlı obraz, əsərin baş qəhrəmanı, namus rəmzi, mədəniyyət etalonu kimi təsvir edilmişdir. Ermənilərin təkə köməksiz, ixtiyar insanları deyil, məscidlərin, mətbəələrin, mədəniyyət abidələrinin də üzərinə hücumu keçmiş, onları məhv etməkdən, yandırır-dağıtmaqdan çəkinməmişdilər. Öz ulularının barbar xislətinə sadıq qalmışdılar. Seyid Hüseyn Azərbaycan oxucusuna “İsmailiyyə”ni memarlıq abidəsi, istiqlal məfkurəsinin beşiyi kimi təqdim edərək onu yandıranlara nifrət aşılamağa nail olmuşdur.

Hacı Səlim Səyyah (1869-1933) əslən keşləli olsa da Vilnüsədə anadan olmuş, on il Bakıda yaşamış (1873-1883), dörd il Qahirənin “Əl-Əhzəd” Universitetində oxumuş, Suriyada “Sehr-ül-hilayə” adlı kitabı çıxmışdır. H.S.Səyyah dəfələrlə Məkkə, Mədinə,

Kərbəla və Nəcəfə ziyarətə getmişdir. 1900-cü ildə Bakıya qayıdan şair “Nəşri-maarif” xeyriyyə cəmiyyətində 1 saylı məktəbinin direktoru olmuş, “Məktəb” adlı məbəə açaraq 1915-17-ci illərdə iyirmi-yətdək şeir və nəsr kitablarını çap etdirmişdir. Mart hadisələri ərəfəsində Bakıda faciənin iştirakçısına çevrilən H.S.Səyyah bu mövzuda bir neçə şeir və məqalə yazmışdır. Bunlardan ən təsirlisi “Mart ayı” sərlövhəli təxmisidir. Şairin təsvir etdiyi hadisəni Şamaxı sakini Cümhuriyyət dövründə məşhur “Şanlı Vətən” marşının müəllifi Cəmo Cəbrayılbəyli (1887-1963) FTK-ya verdiyi izahatında belə yazırdı! “1918- ci ilin martında ermənilər top mərmiləri ib Cümə məscidini və onunla üzbəüz yerləşən mədrəsəni xarabalığa çevirdilər. O zaman məsciddə çoxlu qadınlar, uşaqlar, qocalar gizlənmişdi. Onların arasında şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından Molla Cəfərqulu Axund da var idi. Erməni bandaları məscidə soxulur, axundu tapıb gözlərini çıxarırlar, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsirlər, üzünün və başının dərisini diri-diri soyurlar. Sonra işgəncə ilə öldürürlər. Məsciddə gizlənen arvad-uşaqları isə qatillər diri-diri yandırırtdılar”.

Bu tükürpədicə dəhşətli mənzərə yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, şahid ifadəsi, tarixi faktıdır. Bu həqiqətlər amansızlığın və qəddarlığın miqyası baxımından yalnız erməni “təfəkkürünün” məhsulu, erməni cəza və işgəncə üsulunun növləridir. Dünyada analoqu olmayan, təkrarsız işgəncə növlərinin, vəhşilik nümunələrinin şahidi olan Hacı Səlim Səyyah “Mart ayı” Şeirində yazırdı:

*Mart ayı... Allah amandır, əlhəzər, min əlhəzər!
 Mart ayı çox qəmli aysan, tez qurtar get müxtəsər.
 Sən kimi mənhus bir aydan deyil məmnun bəşər.
 Olmamış bəd yövün sən tək nə məhərrəm, nə səfər.
 Ərləri məğlub edib, əğyarə sən verdin zəfər.*

*Bu günüün misli keçən il, Allahım, gözdən iraq,
 Ermənilər əldə bomba, süngü, xəncərlər, bıçaq,
 Kəsdilər evlərdə minlərcə gəlin, arvad, uşaq,
 Südəmərlər nizə nukində çalardı əl-ayaq.
 Nalə, yalvarmaq bu qövmə hərgiz etməzdə əsər.*

Məhəmməd Hadinin “Şühadeyi hürriyyətimizin ərvahinə it-haf” Şeiri mart soyqırımının birinci ildönümü münasibətilə ya-zılmış və “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuşdur. Şair soyqırı-mının qurbanlarını haqlı olaraq azadlıq uğrunda canından keçmiş şəhidlər adlandırır.

*Sizin məzarınız iştə qülubi-hürriyyətdir,
Bu sözlərim ürəgimdən qopan həqiqətdir,
Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,
Əmin olun buna, ey ziynəti cəhani-fəna,
Sizinlə buldu bu millət həyatı nur-istiqlal.*

Müraciət etdiyimiz publisistik materialları, bədii nümunələri Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı və rəsmiləşdirdiyi sənədlərlə müqayisə və təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, isti-isti qələmə alınmış əsərlərində həyat həqiqətləri daha inan-dırıcı, qabarıq və təsirli verilmişdir.

Faciənin səbəbləri – kökü və məqsədi bədii-publisistik əsərlərdə düzgün müəyyənləşdirilmiş, erməni vəhşiliyi, erməni qəddarlığı inandırıcı, tünd boyalarla əks etdirilmişdir. Zorakılığa, zülmə və amansızlığa nifrət, haqqa, ədalətə, hürriyyətə rəğbət hissini aşıl-anması azərbaycanlıların soyqırımından bəhs edən əsərlərin əsas qayə-sini təşkil edir. Birmənalı vurğulanmalıdır ki, Vətənpərvər ədiblə-rimiz ürək yangısı ilə yazdıqları və dövrü mətbuatda çap etdirdikləri əsərlərilə azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il mart soyqırımının geniş panoramını verməyə, salnaməsini yaratmağa nail olmuşlar.

Qaynaqlar:

1. Xəlil İbrahim. Birlik tələb olunur. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1918, 6 mart, № 697
2. S.İbrahim. Dəhşətli saat gəlir, birlik gərək. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1918, 15 mart, № 702
3. Seyid Hüseyn. İsmailiyyə. “İstiqlal” qəzeti, Bakı, 1334, 4 şübat, №1
4. Cəfər Cabbarlı. “Bakı müharibəsi”. “Bəsirət” qəzeti, 1919, 13 sentyabr, № 246
5. Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Mart. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1920, 31 mart, № 64
6. Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Əksinqilabçılar. “Gənclər yurdu”

jurnalı, Tiflis, 1918, 23 iyul, № 1

7. Seyid Hüseyn. İsmailiyyə. “İstiqlal” qəzeti, Bakı, 1334, 4 şübat, № 1

8. Məhəmməd Hadi. Şühadeyi hürriyyətimizin ərvahinə ithaf. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 31 mart, № 147

ГЕНОЦИД МАРТА 1918 ГОДА В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Резюме

В статье на основе материалов периода АДР (1918-1920гг.) изучается как армяно-дашнакские военные формирования в марте 1918 года с особой жестокостью и насилием учинили геноцид против азербайджанского народа, автор также в ходе работы опирался на новые источники.

В исследовании акцентируется внимание на то, что литературно-художественные и публицистические статьи Сеида Гусейна, Джафара Джабарлы, Мухаммеда Хади, Мирзы Бала Мухаммедзаде, Гаджи Селим Сайяха, Халила Ибрагима, Санатуллы Ейнуллаева (Ибрагима) и других, опубликованные в периодической печати «Ачыг сёз», «Азербайджан», «Истиглал», «Гянджлер юрду» (Тифлис 1918), «Басират» разоблачали вандализм армян, ученые кровавые преступления против азербайджанского народа.

Ключевые слова: геноцид, 1918, периодические печати, АДР

MARCH GENOCIDE OF 1918 IN THE PERIODICAL PRESS

Summary

This article research genocide committed against Azerbaijani people by Armenian Dashnak forces in March of 1918, on the basis of the Republican period (1918-1920) media, have been identified new sources about these events. In the study indicate that literary and journalistic article of Syed Hussein, Jafar Jabbarli, Muhammad Hadi, Mirza Bala Muhammadzade, Haji Selim Sayah, Khalil Ibrahim, Sanatulla Eynullayev (Ibrahim) and others published in the newspapers of "Achig soz", "Azerbaijan", "Istiqlal", "Ganjler yurdu" (Tbilisi, 1918), "Basiret", as important sources for research Armenian vandals atrocities and crimes against humanity.

Key Words: Genocide, 1918, Periodical Press, Adr

Elçin QALİBOĞLU (İMAMƏLİYEV)*

**“SOYQIRIM” KONSEPTİNƏ KOSMOQONİK
YARADILIŞ MÜSTƏVİSİNDƏ BAXIŞ
(Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri əsasında)**

Özət

Ölüb-dirilmə bəşər tarixinin normal etnoslarından olan türklərin də etnik düşüncəsinin genetik strukturunu təşkil edir. Lakin ermənilər tarixinin mutasiyası kimi daim şər, xaos, ölüm daşıyıcılarıdır. Onlar soyqırımlara məruz qoyduqları türkün nədən güc alaraq yenidən dirçəlmələrini anlaya bilmirlər. Bu, erməni düşüncəsinin mutativ əlahiddəliyi ilə bağlıdır.

Məqalədə soyqırım konseptinə kosmoqonik yaradılış müstəvisində baxış (Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri əsasında) ifadə olunur.

Açar sözlər: soyqırım, əfsanə, rəvayət, kosmoqonik yaradılış, ölüb-dirilmə.

Giriş

“Soyqırım” bir sosial-kulturoloji anlayış kimi ümumən bir etnosun məhvini nəzərdə tutur. Bu sözün istər Azərbaycan türkcəsindəki mənası (soyun – nəslin məhvi), istərsə də ruscadakı (“genotsid” – genin məhvi) mənası bir xalqın uşaq-böyük, kişi-qadın-uşaq fərq qoymadan öldürülməsi, yox edilməsi deməkdir. Türk etnosuna qarşı zamanla məlum erməni soyqırımları həyata keçirilmişdir. Ermənilər artıq üç əsrə təsadüf edən müddətdə türk adına patoloji nifrətlə yanaşır, onu yer üzündən silmək üçün ağılagəlməz vəhşiliklərə əl atırlar. Ancaq türk etnosu hər bir genosid faciəsindən sonra ayaq üstə qalxmağı, dirçəlməyi, güclənməyi bacarır. Faciələr türkü sarsıtmır, əksinə, onun yaşam potensialını daha da gücləndirir. Bu, erməniləri nə qədər qəzəbləndirsə də, burada bəşər tarixinin əski universal-kosmoloji qanunauyğunluqlarının izlərini görmək mümkündür. Qanlı hadisələrin emosional-affektiv aurasından bir qədər uzaqlaşıb ona elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda türkü dirçəldən,

* AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı, elcin.galiboglu@ gmail.com

ayaq üstə saxlayan etnokosmik mexanizmləri görüb-aşkarlamaq mümkün olur. Məsələ burasındadır ki, ölümdən güc almaq, ölərək dirilmək ibtidai-kosmoloji düşüncənin yaşam formuludur.

Fikrimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün qeyd edək ki, ibtidai insanın həyatı ölüb-dirilmə aktlarının düzümü, silsiləsi kimi təşkil olunurdu. O, öz həyatı boyunca daim müxtəlif yaş, sosial qrupların birindən o birinə adlayırdı. Məsələn, uşaqlıqdan yeniyetməliyə, yeniyetməlikdən alp-igidliyə, evliliyə, alplıqdan bəyliyə və s. qədəm qoyurdu. Bu mərhələlərin birindən o birinə keçid bütün hallarda mərasimi ölüb-dirilmə ilə müşayiət olunurdu. Başqa sözlə, bu, həqiqi yox, mərasimi-ritual ölüb-dirilmə idi.

Adlama-keçidin ümumi quruluşu belədir. Fərd öz əvvəlki statusunda ölür, kaos dünyasına adlayır, orada yeni statusda qurulur, daha sonra bu yeni statusunda öz əvvəlki dünyasına, yəni kosmosa qayıdır. Beləliklə, fərdin inkişafı, sosial-mədəni pillələr üzrə irəliləməsi ölüb-dirilmə ilə müşayiət olunurdu. Bir fərd, yaxud qrup, yaxud bütün toplum öz köhnə mövqeyindən yeni mövqeyə keçmək üçün hökmən ölüb-dirilməli idi. Necə ki, xalq Novruz bayramında öz köhnə statusunda ölür və yenidən dirilirdi. Odda yanma, yəni od üstündən tullanma, köhnə şeylərin atılması, yeni libasların alınması folklor semantikasından ölüb-dirilməni rəmzləndirir. Beləliklə, ibtidai-kosmoloji düşüncədə inkişaf, irəliləmə, yenidən doğuluş mərasimi ölümdən keçir. Bu cəhətdən ölüb-dirilmə bəşər tarixinin normal etnoslarından olan türklərin də etnik düşüncəsinin genetik strukturunu təşkil edir. Lakin ermənilər tarixin mutasiyası kimi, daim şər, kaos, ölüm daşıyıcılarıdır. Buna görə də soyqırımlara məruz qoyduqları türkün nədən güc alaraq yenidən dirçəlmələrini anlaya bilmirlər. Bu, erməni düşüncəsinin mutativ əlahiddəliyi ilə bağlıdır.

Erməni ruhsuzluğu – sabahsızlığı

Dünya erməni ruhsuzluğunu, oyunçuluğunu gördüyü dərəcədə bu oyunçuluğa imkan yaradır. Erməninin məqsədi türkü dəyərsizləşdirmək, onu sarsıtmaq, mahiyyətə tarix səhnəsindən çıxarmaqdır. Bu gün dünyada erməni həşirçiliyi daha da artıb. İnsani dəyərlərdən uzaq, heç bir bəşəri dəyər yaratmayan, xarakteri sat-

qınlıqdan və minüzlükdən yoğrulmuş ermənilər dünyanı ardıcıl şəkildə yalanlarına inandırmaqla özlərinə hər kəsdən qayğı umurlar.

Osmanlı dönəmində – 1915-ci ildə guya ermənilərə qarşı soyqırım törədilməsi ilə bağlı artıq yüz ildir ki, cəfəng iddialarla çıxış edən ermənilərin hay-küyünə Avropanın gecə-gündüz insan haqlarından danışan dövlətləri də qoşulmaqdadır. Guya Türkiyədə və Azərbaycanda konkret olaraq son yüzildə ermənilərə qarşı çoxlu soyqırımlar törədilib, “məzlum” erməni xalqının nümayəndələri də özlərini “müdafiə” etməyə məcbur olublar. Ermənilər çox hallarda dediklərini bir-birinin əksini təşkil edən “sənədlər”də uydurublar, “erməni soyqırımı”nı “təsdiq edən” kitablar yazıblar, ya da başqalarına yazdırıblar.

Təkcə keçən yüzildə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarının çox hissəsini mənimsəməsi bəşəri səviyyədə cinayətdir, soyqırımdır. Əslində Qarabağ problemi bütün Türk Dünyasının başlıca problemidir. “Yersiz gəldi, yerli qaç” prinsipiylə yaşayan, qatilliyyətinin mənəsi sayan erməninin sabahı yoxdur.

Azərbaycanın əfsanə və rəvayətlərində soyqırım və milli yaradılış məsələsi

Soyqırım və milli yaradılış məsələsi ilə bağlı Azərbaycanın əfsanə və rəvayətlərini nəzərdən keçirdikdə müəyyən qənaətlərə gəlmək olur. Xalq yaddaşında faciəyə münasibət olduqca ciddidir; faciənin yüzillərlə mifoloji yaddaşda birikib qalması onu deməyə əsas verir, xalqın folklor yaddaşının təmsilçiləri olan şəxslər fitrətən duyurlar ki, ümitsizlik yaşamın sonu demək olardı.

Konkret olaraq əfsanələrdə ümumi şəkildə də olsa xalqımızın başına gələn faciələrin, soyqırımların izlərini bu və ya başqa şəkildə görürük. Əfsanədə çox zaman konkret tarixilik olmur, hadisə daha çox janrın halından gələn prinsiplərə görə ümumi şəkildə təsvir olunur.

Ancaq bütün hallarda sözügedən əfsanələrdə xalqın başına gələn faciələrdən sarsılmaması, yaşamağa, yaratmağa inamını itirməməsi, əksinə, minilliklər, yüzilliklər içində rastlaşdığı hadisələri əfsanələşdirməsi, rəvayətləşdirməsi, sanki hadisələrin üzərindəymiş

kimi varlığını təsdiq etməsi məqamları diqqəti çəkir. Bütün bunlar bizə bir həqiqəti deyir: başqa xalqın, dövlətin torpağında, varında gözü olmayan xalq özünə inamında demək olar, sarsılmaz; o, halallığı özü üçün ölçü seçir, bu cür var olmağı ləyaqətə uyğunluq sayır.

Tarixi şəxsiyyətlər, el, tayfa, qövm adı ilə bağlı əfsanələri araşdıran prof. A.Nəbiyev bu qənaətə gəlir ki, onların böyük əksəriyyətində Azərbaycana gəlmiş tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, buradakı böyük məğlubiyyətləri, xəzinələrini və sərvətlərini bu ərəzidən apara bilməməsi, onları Şirvanda basdırması və s. təsvir edilir: “Hər şeydən əvvəl bu əfsanələr İsgəndər Zülqərinə ləqəbi ilə tanınan, dünya hökmdarlığı iddiasına düşən şahın Azərbaycana yürüşləri, buradakı tarixi məğlubiyyətləri ilə bağlıdır. Bu isə belə bir mənəvi dəyəri cəmiyyətə təlqin edir ki, zülm və qan tökməklə əldə edilən sərvətdən xeyir tapmaq mümkün deyil, sərvət zəhmətlə qazanıldıqda halal olur və nəslə xoşbəxtliyə qovuşdurur” (5, s. 290).

Sara ilə bağlı silsilə əfsanələrin məzmununda müəyyən fərqlər olsa da, (“Çay qızı”, “İntiqam”, “Apardı Sellər Saranı”, “Sara”, “Arpaçay və əjdaha”) “Çay qızı”nda xalqın yadlıqlara, işğalçılara münasibəti özünü bütünlüklə göstərir: “Sara yad gözlərin ona zilləndiyini görmədi. Arpaçay isə gördü. Saranı qısqandı. Bu yad baxışlardan qəzəbləndi, aşdı-daşdı, Saranı öz qoynuna aldı, apardı, sonra da heç nə olmayıbmiş kimi sakit-sakit axmağa başladı. Bütün Muğan camaatı tökülüb gəldi. Saranı oturduğu yerdə görməyib kədərləndilər, ürəklərinin ağrısı qəmli bir mahnıya çevrildi... O gündən həmin mahnı dillər əzbəri oldu:

Arpa çayı, aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı qaçdı...” (6, səh. 339).

“Aldədə” əfsanəsində isə odda yanmayan, yurduunun təəssübünü çəkən, hər cür sınaqlardan üzəqliqlə çıxan, yurdu işğal edənlərə yenilməyən Aldədə obrazı yaradılıb. Aldədə oddan qorxmur, çünki odu təmsil edir. Əfsanədə odun isidicilik xüsusiyyətindən ötə olan ulusal (xəlqi) -insani-mənəvi keyfiyyəti qabardılır. İnama görə, od bütünlüklə şəri, hər cür pisləkləri yandırır kül eləyir.

Aldədə yurduunun ruhunun daşıyıcısı olduğuna, torpağa ürəkdən bağlı olduğuna görə güclüdür, yenilməzdir. Əfsanəyə görə, səhə-

rədək od kimi qızan təndirdə – qapalı yerdə qalan Aldədə yanmır, ancaq qucağındakı quzu tamam bişir. Aldədə ərəblərə dörd ağac çubuğu göstərək: “Bu ağacları dörd tərəfə atacağam, hara düşsə, o torpağa toxunmayın” – deyir. Ağacın hara düşdüyünü görəndə (Savalan dağına, Şah dağına, Alvız dağına, Ağrı dağına) Aldədədir (6, 224-227).

“Dədə Günəş” əfsanəsində təsvir olunur ki, ərəblər Dədə Günəşi gölə atırlar, boğulmur, oda atırlar, yanmır, üçüncü dəfə yaxınlaşanda göyün üzünə qara bulud gəlir, tez-tez şimşək çaxır. Ərəblər qaçıb canlarını qurtarmağı qənimət bilirlər, xəlifəyə bildirirlər ki, su da, od da, yer də, göy də, bulud da, şimşək də Aldədənin tərəfindir. O, adi bir insan deyil, bütöv bir Vətəndir (6, 237-238).

Qalalarla bağlı Azərbaycan əfsanələrində düşmənə təslim olmamaq, onun hiylələrinə aldanmamaq, sonda qəhrəmanların özündən, rahatlığından keçməsi, ölümü bahasına olsa da qalalaşması təsvir olunur.

“Pəri qalası”, “Gülüstən qalası”, “Lənkəran qalası” əfsanələri bu qəbildəndir. “Lənkəran qalası” əfsanəsində deyilir, xan düşməndən qorunmaq üçün tikdirdiyi qalaya oğlunu hördürür ki, xalq geri çəkilməsin, torpağı qorusun.

Burada torpağın müqəddəslik səviyyəsində anlaşılması, insanın Yurdu, Vətəni qorumağa hazır olması üçün özündənkeçməyə yüksəlməsi gərəклиyi vurğulanır (6, 273-274).

Rəvayətlərdə araşdırılan mövzu sarıdan konkretlik daha çoxdur. “Sevinirlər ki” rəvayətində deyilir, Nadirin zülmünə qarşı kənd əhli yığış onun qərargahına gedir, ölümü mərdanə qarşıladıqlarını bildirir, gülürlər. Mahiyyətə bu, xalqın özündən güclü olan düşməne meydan oxuması, onu qorxmazlığıyla sarsıtmasıdır (6, səh. 330).

“Tək-tək Bədir də doğar” rəvayətində deyilir: Nadir şah Şəmkinin Morul kəndində yaşayan igid Bədri özünə tabe etdirə bilmir, başını kəsdirir. İgidin anası Şahlar xanım Nadirin qarşısında başını dik tutur, “Analar Nadir kimi oğul doğar, tək-tək də Bədir kimi oğul doğar” – deyir. Rəvayətə görə, Nadir ananın qüruru qarşısında baş əyir (6, 331-332).

Rəvayətdə oğlu Vətən yolunda şəhid olan ananın mahiyyətə Yurdun ləyaqətini təmsil etməsi vurğulanır.

“Muğan qızı” rəvayətində deyilir ki, düşməne qarşı döyüşdə Muğan adlı igid qəhrəmanlıqla həlak olur. Reyhan sevgilisinin döyüş paltarını geyinir, eli düşməne qarşı döyüşə çağırır, qəhrəmancasına ölümüylə düşməni sarsıdır, yenir (6, 334-340).

“Yeddi qardaş çinar” rəvayətində isə deyilir ki, bir qocanın yeddi oğlu varmış. Qoca oğullarını Vətən üçün böyütdüyünü deyir. Bir gün oğullar Nadir şahın hücumu zamanı döyüşə gedir və həlak olurlar. Qoca əhvalını pozmur, oğulları ölənlər arasında yeddi çinar əkir: “Bu çinarın hərəsi mənə bir oğul əvəzidir. Vətənin keşiyini indi də bu yeddi çinar çəkəcək” – deyir (6, 333).

Rəvayətdə insanın Vətənə müqəddəs məkan olaraq baxması, övladlarını qurban verən atanın onların varlığının əkdüyü yeddi çinarda yaşayacağına inamı (əslində mifoloji yaddaşda oğulların çinarlaşması – ölümsüzləşməsi) ifadə olunur.

Ermənilərin tarixi torpaqlarımızda törətdiyi soyqırımlarla bağlı toplama materialları

Uzun illər “erməni-müsəlman” davası kimi anlaşılan, ağır fəsadlar törədən bu hadisəyə şifahi düşüncədə, xalq yaddaşında münasibət birmənalı olub. Xalqımız erməninin kimliyini başına gələn, gətirilən faciələrdən sonra daha dərin tanıyıb. Ancaq təəssüf ki, bu hadisələrlə bağlı şifahi yaddaşlarda yaşayan, rəvayətləşən hadisələr demək olar, son illərə kimi sistemli şəkildə folklor-etnoqrafik material kimi toplanmayıb, ya da az toplanıb. Gec də olsa, xalqın nəsil-dən-nəslə ötürdüyü rəvayət, ya olmuş hadisələri toplamaq, sabaha çatdırmaq gərəkdir.

Ancaq faktdır ki, söyləyici yaddaşı getdikcə korşalır. Çünki təkcə yaxın tarixdə – 100-110 il əvvəl xalqımıza qarşı olmuş qətliaamlar qələmə alınmadığı dərəcədə demək olar, it-bata düşür, unudulub gedir.

Doğulduğum Şirvan (dağlıq) bölgəsində ermənilərin törətdiyi soyqırımı ilə bağlı o dövrün rəsmi qaynaqlarındakı materiallarla

yanaşı xalqın yaddaşında yaşayan acı xatirələr, rəvayətləşmiş məqamlar var.

Əvvəlcə rəsmi məlumatlara varaq. Folklorşünas, professor Seyfəddin Qəniyevin “1918-ci il Şamaxı soyqırımı” kitabında Şirvanın 58 bölgəsində ermənilərin gerçəkləşdirdiyi dəhşətli qırğınlar haqqında konkret faktlar təqdim olunur.

1918-ci ilin martında ermənilərin soyqırımı törətməsi nəticəsində bölgədə – Şamaxı və ətraf kəndlərdə 3632 nəfər kişi, 1771 nəfər qadın, 956 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, cəmi 7 nəfər yaralının olduğu müəyyən edilib (4, 134-136).

O deməkdir ki, ermənilər qarşılına çıxan, rastlaşdıqları heç kəsə aman verməyiblər, hamını öldürüblər, yaralı belə saxlamayıblar.

Digər bir fakt isə ermənilərlə bir vaxtda malakanların da Azərbaycan-türk kəndlərinə hücumu, əhalinin kütləvi şəkildə qətlində iştirak etməsi, soyqırım törətməsidir.

Söyləyici – Ağsu rayonu Kalva kənd sakini, 1951-ci il təvəllüdü anam İmaməliyeva Xuraman Ağalar qızından bölgədə 1918-ci il mart qırğınları ilə bağlı topladığım materialı o, 1870-1972-ci illərdə yaşamış ata nənəm Kazımova Tubu Təhməz qızından və anası Əliyeva Sərvinaz Qulam qızından (1906-1986) eşidib.

Həmin mətnləri təqdim edirik:

Ermənilərin hücumu. I mətn. 1918-ci ildə ermənilər hücum ediyəndə Kalva camahatı qaçıb Qarannıg dəriyə (İsmayılının Sulut kəndindən o yanda yerləşir. Ermənilər Şamaxıdan xeyli uzaq məsafədə yerləşən Sulut kəndinə də gedib çıxıblarmış – topl.)

Məcbur olublar ki, qaçsünnər dağlara.

Erməni də ki, qıra-qıra gəlirmiş.

Uşaqları aparmağ çox çətin olub, ona görə ki, ermənilər səsə adamları tapıb hamını qırılırmış.

Qarannıg dərədə günnərnən qalıblar bizim camahat.

Türklərin gəlməyi camahatı qutarıb qırğınan. Yoxsa ermənilər meşələrə, dağlara qaçənnəri də qırəcəylərmış (1).

II mətn. Anam onda əyağyalın qaçıb ermənilərin əlinnən.

Babasəmid dayimi də belinə səriyib aparıb.

Kimin əlinə nə keçibsə, aparıb.

Türklər gələndə camahat geri qeyidib.

Bı dəfə bizimkilər gedib, ermənilər, malakannar kətdərinə nə aparıblarsa, onu qeytərib gətiriblər.

O vaxti malakannar da ermənilərnən birgə hücum eliyiblər (1).

III mətn. Usta Yusif kişinin dədəsiynən Sədulla Qarannıg dərədən enillər ki, kəndin qırağındaki taxıllara baxsunnar. Cabbar kişinin əmisi Təhməz babani taxılın yanında görüblər, hələ biliblər ermənidi. Tüfəynən vırıblar. De biyağ. Gedib görüblər öz qoşisi, öz qohumi... Day neyniyə biləllər (1).

IV mətn. Tubi nənə danışirdi ki, getdüy gördüy (O dövrdəki Şamaxının erməni kəndləri nəzərdə tutulur-topl.) ermənilər nə aparmışdılərsə, hamısını doldırıblar təndirə.

İmamali babon dedi ki (Tubu nənə danışmış – topl.), taxılımızı gətiriblər, bizi çörəysiz qoyıblər, nə qədər imkan var, taxıl götürəy, uşağlar acinnən ölməsünnər.

Kalvalılar gedib ermənilərin apardıqların geri qeytəriblər.

V mətn. Tubi nənə danışirdi ki, türklər gəldilər bizi xilas elədilər. Bir dənə panis var idi – qara çıraq. Bir türk əsgəri dedi ki, ana can, o panisi mənə verərsən? Dedim can ana, sənə qurbandı.

Türklərdi axı, bizi qurtarıblar (1).

İndi də 1918-ci il Kalva qırğınları ilə bağlı söyləyicidən eşitdiyimiz bir tarixi rəvayəti təqdim edirik:

VI mətn. Qırxatlı Sərəki baba. Emənilər gəlib ki, Kalviyə girsünnər, görüblər Qırxatdi Sərəki baba bıların qabağın kəsib: 40 atdi olıb. Qorxublar, ordan kəndə girə bilmıyiblər, qeyidib gedıblər, Dilman, Xatman, Hacman kətdərində camahatı qırannan sora Kalviyə girıblər (1).

Tarixi rəvayətdən haqqında danışılan hadisəyə qədər Qırxatlı Sərəki Baba pirinin el arasında ziyarətəgah olduğı aydınlaşır.

Adətən pirlərin-ziyarətəgahların ərazisi hesab olunan yerlərin suyunu murdarlamaq, ətrafını zibiləmək, ağaclarını qırmaq böyük günah sayılır. Həmin pirdə indi də sırayla bitmiş (mifoloji yaddaşda “düzülmüş ağac-adamlar”) hündür ağaclar var. 1918-ci ilin martında ermənilər keçmiş Şamaxı qəzasının (indiki Ağsu rayo-

nunun) Kalva kəndinə qısa yolla yox, uzaq yolla gəliblər: səbəbi o idi ki, birbaşa Kalva kəndinə gəlsəydilər, çayın o tərəfində olan Dilman, Hacman, Xatman kəndləri onların gəlişindən xəbər tutacaq, dağlara qaçacaqdılar.

Yaşlıların dediyinə görə, ermənilər Kalvaya yuxarıdakı kəndlərdə soyqırımı törətdikdən sonra giriblər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının məlumatına görə, qanlı hadisələr – soyqırım zamanı Kalva kəndindən 250 kişi, 150 qadın, 100 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, 2 nəfər yaralanıb.

Qonşu Dilman kəndində bu göstərici daha çox olub.

Beləliklə, Dilmanda 585, Xatmanda 120, Hacmanda 130 nəfəri, Kalvada isə 500 nəfəri qətl ediblər (4, 134).

Bölgənin ən iri kəndi olan Kalvada əhalisinin sayına görə qırğınların nisbətən az olmasının səbəbi camaatın vaxtında duyub düşüb dağlara qaçması olmuşdu. Ermənilər isə kənddən aralanan camaatı yollarda qırmış, Sulut kəndinin meşələrinədək gedib çıxmışdı. Nuru paşanın Şamaxını xilas etməsindən sonra kəndlərdəki əhalinin tamamilə qırılmasının qarşısı alınmışdı.

Yuxarıda Qırxatlı Sərəki Baba piri ilə bağlı danışılan rəvayətdə mifoloji inam önə keçmiş, təxminən 100 il əvvəl olmuş hadisəyə müəyyən yozumun, “izahın” verilməsinə cəhd olunmuşdur. Yəni ermənilər Sərəki piri tərəfdən Kalvaya girə bilməmişlər, o deməkdir ki, “pir imkan verməmişdir”. Mifoloji yaddaşda indi də həmin ərazidə olan iri, hündür pir ağacları (palıd, vələs və s.) həmin məqamda “canlı” (erməninin qarşısında canlı sipər) olmuşdur.

“Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildliyində ermənilərin əzəli türk torpaqlarını – Qarabağı ələ keçirmək üçün hər cür fitnə-fəsada, qətl-qarətə, azğınlığa əl atması, misli görünməmiş soyqırım törətməsi ilə bağlı rəvayətləşmiş mətnlər, acı xatirələr təqdim olunub.

Mətnlərdə söyləyicilərin danışmaq üslubu olduğu kimi saxlanılıb.

Həmin mətnlərdən birinə nəzər yetirək.

“Abdal Qasım əmisi oğlunun qisasını alır” rəvayətində deyilir:

“Rəvayətə görə, Avdal Qasım çox qoçax adam oluf. Erməni-müsülman davasında ermənilər onun əmisi oğlunu öldürüllər. Sora

gətirif bir axarri-baxarri yerdə yekə bir ağaca sarıyıllar. Meyidi ağaca bağlıyıllar ki, Avdal camahatına görk olsun, adamlar qorx-sunnar. Sora da Avdal Qasım sifariş göndərilər ki, əyər kişisənsə, iyidsənsə, gəlif meyidi apar. Avdal Qasım deyir ki, eybi yox, baxıf görəllər aparıram, ya yox. Avdal Qasım gedif yekə bir iti öldürüf, dərisini çıxardıf özünə yekə bir kürk eliyir. Gejə onu əyninə geyif yavaşcadan sürünə-sürünə ermənilərə yaxınlaşır. Baxıf görür ku, ermənilər kefdədi, yeyif içillər. Bir az gözdüyür, erməniləri yuxu aparır. Qarolçuya yaxınlaşıf çomağını onun çənəsinin altına qoyuf tufəngi götürür. Gəlif meyidi açıf, ermənilərdən uzax bir yerə qoyuf təzədən bir də gəlir ermənilərin yanına. Avdal Qasım gəlif ermənilərin hamısını öldürüf, silahlarını da özüylə götürüf aparır. Deyilənlərə görə, bunnan sora ermənilər Avdal Qasımın qorxusunnan Avdala yaxınlaşa bilməyif” (2, 107).

Mətnin məzmunundan aydın olur ki, hadisələr çağımızdan təxminən 110 il əvvəl baş verib.

Xalq arasında hazırcavablıq obrazı olan Abdal Qasımın itin dərisini əyninə geyinməsi məzhəkə yaratsa da, bu hadisənin alt qatındakı məna onu qurdla əlaqədar əski görüş və inamlarla bağlayır.

Qurda tapınma ilə bağlı təsəvvürlərdə onun totemləşdirilməsi (totemin şəxsində qədim insanın əslində özünütanıması) öndə dayanır və indi də xalqın mifoloji yaddaşında qurda ikili münasibətə baxmayaraq türkü hər cür bələlərdən qoruyuculuq keyfiyyəti diqqəti çəkir. Avdal Qasımın “qarolçunun çomağını çənəsinin altına qoyuf tufəngi götürməsi, meyidi ermənilərdən uzaq bir yerə qoyub təzədən ermənilərin yanına gəlməsi, erməniləri öldürməsi, üstəlik silahlarını da özüylə aparması” inandırıcı boyalarla təsvir olunur. Əslində mətn ötən yüzilin əvvəllərində baş vermiş hadisənin doğruluğunu, söyləyici təhkiyəsinin ustalığını sübut edir.

“Erməni-müsəlman müharibəsində Abdal Qasımın fəaliyyəti” mətnində isə onun nəinki 1905, eləcə də 1918-ci ildə ermənilərlə döyüşü ilə bağlı epizodların davamlı şəkildə rəvayətləşməsini görürük.

Mətnə diqqət edək: “1905, 1918-ci ildəki erməni-müsəlman müharibəsi vaxdı Qasımın həddinnən artıx böyüh fəaliyyətdəri oluf. Erməni dilini çox mükəmməl bilirmiş. Bizim döyüşçülərə deyirmiş

ki, gedin, filan yerdə dərədə pusquda dayanın, erməniləri mən ordan gətirəjəm. Duruf gedif erməniləri gejəykən ermənincə çağırır-mış ki, müsəlmannar filan yerdən üsdüvüzə hücum eləmäh isdiyil-lər, gəlin, arxalarına keçəh, oları qırax. Guya ermənidi. Dururmuş-dar, deməli, döyüşçülər hərrənirmişdər, həmən onun əks tərəfində də bizimkilər pusquda dayanıbmışdər. Gəlif orda, deyir, pusquya düşürmüşdər ermənilər. Çox böyüh faaliyyətdəri oluf” (2, 110).

Artıq bu mətndə hadisələrin məzhəkəliyi, gülməli xarakter alması göz qabağındadır.

Yurda hücum edən düşməni aldatmaq, pusquya salıb məhv etmək düzgün addım sayılır. Burada bütün parametrləriylə erməni mifoloji yaddaşdakı şəri təmsil eləyir. Zaman-zaman ermənilərin tərədən-dırnağa, dişinə kimi silahlanmış, nizamlı qoşunlar şəklində xalqımıza qarşı soyqırımlar törətməsi, bu hadisələrin yad-daşlarda daşlaşması mətndən də aydın görünür.

Söyləyicinin bu həqiqətə inanması yersiz görünür.

100 il əvvəlki dəhşətli soyqırımlar zamanı xalqımızın döyüş-kən oğularının düşməne qarşı dirənişinin tarixləşməsi, rəvayətləş-məsi “Soltan bəy Andranikin dəstəsini necə mühasirəyə salır?” mətnindən də aydın görünür:

I mətn. Andranik savatdı afiserrəri yığır. Laçını Allah-tala təbii qala yaradıf. Həkəri çayında körpü var, Nikolay vaxdında tikilif. Qoşun gəlif orda saxlıyır. Söz gəlif çatır Sultən bəyə. Deyir ki, mənə üç gün gözdə. Üş gün gözudüyür orda. Onnar da hazır gedir də, hamısı təlim keşmiş afisserrərdi. Sultən bəy gedir atasına deyir. Deyir: – Ay bala, onnar gedəjəh Qarabağdan, ayannan bəri qıra-qıra gələjəh. – O vaxdı bizdə tufəh nə gəzirdi? – Onnarın tufəyini-sursatını hamısını algıman, deynən siz tufəyli-toplu gələndə millət qorxar. Qardaşı Xosrov bəy Şuşanın quburnatı imiş. Buna məlumat verir. Əlli-atmış nəfər döyüşçü ordan gəlir. Orda Andranikin qoşununun arxasını kəsir, iki çayın arasında onnarı qırıllar. Orda yol versəymiş gedif nə bilim Gəncədən, Yevlaxdan bəri qıra-qıra gələjəymiş. Andranik özü qaçır, amma onun iki afisserini – biri Nejdeklər olur, biri Mirzəyan onnarı vurullar. Oranın adı Qannı dərə qalır (2, 468).

Kiçik həcmli mətndə tarixi hadisələr qismən “yerli-yataqlı” təsvir olunur. Çünki tarixi rəvayətin məqsədi “iki çayın arasındakı” dərənin niyə “Qanlı dərə” adlanmasını izah etməkdir. Eləcə də mətndə Sultan bəyin atasının, Xosrov bəyin tədbirliliyi, xalqın soyqırımının qarşısını almaq üçün əllərindən gələni etmələri və məqs ədlərinə çatmaları, sonda Andronikin qaçması rəvayətin mifoloji yaddaşı bütün çaslarlaıyla yaşatdığını sübut edir.

II mətn. Xosrov bəy Şüşənin bəyi idi, Soltan bəyin qardaşı idi. Erməni Soltan bəyə deyif ki, icazə ver, keçif Şüşeyi qırım. Deyif ki, keç, amba belə keç. Həkəri çayının üsdündə dərə vardı. Ermənilər deyirdi ki, üç yüz il keçə, o çayın üsdünnən keçəndə erməninin iyi bizə gəlir. Ora elə yerdə bircə dənə yolu var, ikinci yolu yoxdu. Soltan bəy deyir: – Sizi silahnan boşdasam, camaat hamı şübhələnər. Gəlin belə bir şey eliyəh. Silahları qavaxdan keçirim getsin, qoşunuzu daldan keçirim, gedin. Orda Ağalardan Ağammədi çağırır. Deyir: – Gəlin bura. Deyir ki, belə-belə. Deyir: – Gözəl kələk qurmusan, qoy gəlsin. Deməli, gətirif camaatı yerrəşdirir Zabuğun qəyəsinə. Silah keçif Şüşəyə sarı. Erməninini Xinzirəhdən bəri boşduyur. Gəlir Laçının çayına yerrəşəndə dalı daldan, qabağı qabaxdan kəsir, elə qoşunun topasını qırıllar. Erməni deyir: – Kosasaqqal kopoglu gör bizi nə kələknən qırdı. Oların silahı da bizə qalır (2, 105-106).

Bu mətndə də erməninini aldatma motivi diqqəti çəkir. Erməninin Şuşanı qırmaq, dağıtmaq istəyinə Soltan bəyin tədbirli davranması, düşmənin bütün hiylələrini əvvəlcədən duyması, onu yenmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməsi, sonda düşmənin özünü qıraraq arzusunu gözündə qoyması rəvayətin məzmununun tarixiliklə üst-üstə düşdüyünü sübut edir.

“Paqarat ermənişi” mətnində Gorusda Paqarat adlı erməninin müsürmanın (yəni türkün- E.Q.) “qanını çörək kimi yeməsi”ndən, Soltan bəyin isə bu türk cəlladını ölümə cəzalandırması haqqında danışılır (2, 106-107).

Ötən yüzilin əvvəllərində Qarabağdakı qırğınlarla bağlı daha bir tarixi rəvayətin məzmununa diqqət yetirək.

Danışılır ki, Novruz bayramında ermənilər kəndə girib adamları qırırlar, camaat bayram aşını da yeyə bilmir: “Həylə boz atlılardı, Qılınc tərənin başındadırlar. Ədil adında bir oğlan var idi. Hansısa kəntdəniymiş. Deyirlər, onun belinə qaynar samavarı şəlliyiflər. O da qışqıra-qışqıra qaçırmiş. Xalam deyir ki, biz də axşama qədər Qara qayada gizdəndih ki, qarannıx düşəndə Yazı düzüynən gedif, ordan aşif Qarabağa gedəh. Deyir ki, uşaxların ağzını möhkəm tutmuşdux ki, birdən ağıl- yallar, ermənilər eşidər. Xalam deyir ki, Yazıdan keçəndə bir hamilə qadını ermənilər nətəər günə salmışdırlarsa, adam o vəziyyəti danışa bilmir. Hamilə qadının qarnını yarif körpəsini qırağa atmışdılar, hamısını öz gözdəriynən görüf. Xalamgil gediflər Qarabağda bir əz qalıflar, iki-üç il. Qubatdıda İldırım bəy vardı. O, bizə dedi ki, qorxmuyun, daha hər şey həll olunuf, çıxın gedin yerıza, yurduza. Onnan sora, deyir, neçə gün yol gedif gəldih Hacılıya. Gəldih gördüh ki, evləri yandıriflar, uçurufar, dağıdıflar. Xalamgilin də evləri uçuf-dağılif. Xalamın anası varmış Xatun arvad. O, evdən çıxanda onun iki qardaşı, bir oğlu ölmüşümüş. Onun qardaşının birini erməni öldürmüşmüş. Qapının başına Həzrət Abbas nəziri qoydu. Dedi ki, bı nəziri qoyuram bura, mənim evimi ermənilər yandırmasın. Xalam deyir, Qarabağdan qayıdıf gələndə gördüh ki, kənd hamısı xarabadı, yandıriflar, kül eliyiflər. O vaxtı da ev yoxuymuş da, hamısı damıymış. Bircə Xatun nənənin evi yanmamışdı.

...Meşənin içinnən durbinnən baxıf ki, ermənilər sımavar qaynadıf qız-gəlinlərin belinə şəlliyiflər. Qız-gəlinnərin, kişilərin at kimi ayaxlarını nallıyiflar. Bunun hamısın görür. Qayıdıf gələndə Xozanavar, Bayandurda qabağına kim keçirmiş əvəzin çıxırmış. O vaxdı biz deyirdik baba, bəs yazıg deyil. Deyirdi, vaxt gələjəh mənə rəhmət oxuyajaxsız ki, Muradəli kişi, Allah sənə qəni-qəni rəhmət elə- sin. O gedif görmüşdü, buların xilslətin bilirdi” (4, 214-219) .

Mətdə sadalanan erməni vəhşilikləri tarixilik baxımından faktdır. Folkorsünaslıq baxımından diqqəti çəkən bir məqam – ermənilərin əlindən qaçaqaçda Xatun arvadın evində Həzrət Abbas nəzir qoyması, qayıdıb gələrkən bircə onun evinin salamat

qalması dar macalda belə inancla yaşaması, evinin, yurdunun məhv olmayacağına inamıdır.

Nəticə

Sözügədən mövzu ilə bağlı sadalanan misallar əsasında nəticə olaraq onu demək olar ki, ermənilər artıq üç əsrə təsadüf edən müddətdə türk adına patoloji nifrətlə yanaşır, onu yer üzündən silmək üçün ağlagəlməz vəhşiliklərə əl atırlar. Ancaq faciələr türk etnosunu sarsıtmır, əksinə, onun yaşam potensialını daha da gücləndirir. İbtidai-kosmoloji düşüncədə inkişaf, irəliləmə, yenidən doğuluş mərasimi ölümdən keçir. Bu cəhətdən ölüb-dirilmə bəşər tarixinin normal etnoslarından olan türklərin də etnik düşüncəsinin genetik strukturunu təşkil edir. Ermənilər tarixin mutasiyası kimi, daim şər, xaos, ölüm daşıyıcılarıdır. Azərbaycanın əfsanə və rəvayətlərində soyqırım və milli yaradılış məsələsinin araşdırılması bu mənada bir ilk sayıla bilər.

Qaynaqlar

1. Qaliboğlu E. (İmaməliyevin) şəxsi arxivi.
2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab. (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012. 468 səh.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2013. 459 səh.
4. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımını. Bakı-Nurlan, 2003, 229 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyatı, Bakı, Elm, 2006, II hissə. 648 səh.
6. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan Türklərinin xalq əfsanələri. Bakı, Azərneşr, 2009, 427 səh.

The Attitude To The "Genocide" Concept In The Frame Of Cosmogonical Creation (on the basis of Azerbaijan legends and fables) Summary

During all history there were a lot of Armenian genocides against the Turkish nationality. For nearly 3 centuries the Armenians` attitude to Turkish nationality has been full of hatred, and they have tried a lot of

ways to destroy it. But Turkish nationality could overcome any genocide, restore itself and become stronger. Tragedies couldn't shake turkish power, on the contrary made its life potential. To become stronger in death, to survive dying is a formula of primary-cosmological way of thinking.

Dying and surviving is genetic structure of Turkish nationality. But as amutation of history the armenianshave always been an example of slander, chaos and death.They can not understand the way how the turkish could get the strength from the genocide the underwent. It`s connected with the highest level of mutation of the armenians.

In the article the attitude to genocide consept is in the frame of cosmogonical creation (on the basis of Azerbaijan legends and fables).

Key words: genocide, legend, fable, cosmogonical creation, dying and surviving.

Отношение к концепту «геноцида» в рамках космогонического создания

Резюме

В разные периоды происходили армянские геноциды против тюркского народа. В течение 3 веков армяне относились к тюркам с ненавистью, применяли разные дикости, чтобы уничтожить етот народ. Но тюрский народ мог встать на ноги после каждого геноцида, возрадиться и усилить свой жизненный потенциал. Становиться сильнее в смерти, уметь выживать, умирая – ето формула основного космоногического мышления. Умирать и выживать составляет генетическую структуру этнического мышления тюркского народа. Но армяне, как мутация истории, всегда были носителями клеветы, хаоса и смерти. Они никак не понимают как тюрский народ может становиться сильные после каждого геноцида. Ето связано с высший точкой мутации армянские мышления. В статье концепт «геноцида» рассматривается в рамках космогонического создания.

Ключевые слова: геноцид, легенда, космогоническое создание, умирать и выживать.

SOYQIRIMI VƏ DEPORTASIYA DƏSTƏGERD (ZƏNGƏZUR) QAÇQINLARININ XATİRƏLƏRİNDƏ

Özət

Zəngəzurda 1905-1906, 1918-1919-cu illərdə ermənilər tərəfindən müsəlmanlara soyqırım və etnik təmizləmə siyasəti başlatılmış, bu bölgədəki kəndlərdən biri olan Dəstəgerddə də azərbaycanlılar kəndlərini tərk etməyə məcbur olmuşdur. Qaçıb canını qurtara bilməyənlər isə ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətl edilmişdir. 1988-ci ildə isə eyni hadisələr yenə təkrarlanmış və kəndin bütün azərbaycanlı sakinləri qovulmuşdur. Məqalədə XX əsrdə baş verən bu faciə və tarixi hadisələr, erməni terrorizmi kənd sakinlərinin xatirələrinə əsasən qələmə alınmışdır.

Açar sözlər: Zəngəzur, Sisyan, İrəvan, Dəstəgerd, soyqırım, qaçqın, deportasiya, erməni, azərbaycanlı, türk

Giriş: Dəstəgerd kəndi haqqında ilk tarixi məlumat Matenadaran sənədlərində (geniş məlumat üçün bax: Musa Urud. Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr). Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2005, s. 95) və 1590-cı ilə aid "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"ndə, 1595-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə rast gəlirik. Osmanlı-Səfəvi müharibəsindən sonra İrəvan əyaləti Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış və burada siyahıyaalma aparılmış, vergilər müəyyən edilmişdir, adlarını çəkdiyimiz dəftərlər tərtib edilmişdir. Bu dəftərlər mötəbər tarixi mənbələr kimi diqqəti cəlb edir və həmin dövrə aid siyahıyaalınmalardan demoqrafik göstəriciləri görməklə yanaşı, müsəlman və xristian əhali barədə də məlumat əldə edirik.

1727-ci ildə isə "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri", 1728-ci ildə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" tərtib edilmişdir. Bu dəftərlərdə Dəstəgerd kəndi Sisyan nahiyəsinə tabe olan kəndlərdən biri

* fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun aparcı elmi işçisi,
mamedovaelmira4@gmail.com

kimi qeyd edilmişdir. 1590-cı ilin inzibati bölgüsünə görə Sisyan nahiyəsində 32 kənd mövcud olmuşdur. 1727-ci ilin inzibati bölgüsündə isə kəndlərin sayı 37-dir. Hər iki tarixə aid dəftərdə Dəstəgerd kəndinin adı çəkilir. 1727-ci ilin dəftərinə görə adı çəkilən kənddən 3640 ağça vergi toplanırmış. Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, Dəstəgerd kəndindən aşağıdakı vergilər toplanılmışdır: İspəncə vergisi, buğda vergisi, arpa vergisi, kərdiyer vergisi, pərinç, yonca üşrü, paxla, kərəsnə, sumax, mərcimək, kəlül vergiləri, bal üşrü, meyvə üşrü, dönüm vergisi, daştibani vergisi və əkin yeri üçün tapu, qoyun vergisi, axıl vergisi, bakirə qız və dul qadın üçün gəlinlik vergisi, badi-hava vergisi. (Naxçıvan, 2001: 152) Diqqət yetirsək, ispəncə vergisinin 25 ağça olduğunu görürük. İspəncə Osmanlılarda qeyri-müsəlmanlardan alınan vergi növü idi və məbləği ən az 20, ən çox 30 ağça idi. Bu məbləğ göstərir ki, Dəstəgerd kəndində qeyri-müsəlman əhalinin sayı bir nəfər olmuş, qalan əhali isə müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin ortalarına qədər kəndin əhalisi, əsasən, azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdur.

Tarixən Sisyan qəzasına tabe olan bu kənddə XX əsrin sonlarına qədər bir çox türk tayfaları yaşamışdır: Əmiraslanlı, Usublu, Həşimli, Ağabəyim övladı, Ağası, Baxşallar, Mətəli, İskəndərli, Fərzalı, Tabatalı, Nazarlı, Əhmədli və s.

“1947-ci il Dəstəgerddə mis-molibden mədəninin işə salınması kəndin həyatında mühüm tarixi əhəmiyyətli hadisə oldu. 1950-ci ildən başlayaraq, mis-molibden kombinatının tikintisinə başlandı”. (İbrahimov, Məmmədov, Mahmudov, 2006: 5) Bu kombinat 1969-cu ilə qədər fəaliyyət göstərir və Dəstəgerd qəsəbə statusunu alır. Kombinatta işləmək üçün ermənilər gəlib burda məskunlaşır, həm də yerli sakinlərə – azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiya siyasəti yürütməyə başlayırlar. Xalq yaddaşından topladığımız materiallardan da görüldüyü kimi, körpəlikdən erməni uşaqlarına aşılana türklərə qarşı nifrət hissi (Sima Müsülova və Ziya Əlisoyun söylədiklərində bununla bağlı daha geniş məlumat əldə edirik) ermənilərdə digər millətlərə qarşı küdurətin artmasına və etnik təmizliyə gətirib çıxarır. Xüsusilə həkim Rəşid İbrahimovun müşahidələri, xatirələri və söylədikləri bir daha sübut edir ki, sovet

dövründə belə ermənilər gizli şəkildə hər yerdə türklərə qarşı təbliğat aparmış, maddi və ideoloji baxımdan hazırlıq görürmüşlər.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən – 1905-ci ildən başlayaraq, bütün Zəngəzur qəzasında ermənilərin türklərə qarşı zülmü və soyqırım siyasəti bu kənddə də özünü göstərmiş və bu kəndin sakinləri də dəfərlərlə erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır. Ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin tərkib hissəsi olan “Türksüz Ermənistan” planının son mərhələsi 1988-ci ildə baş vermişdir. Kənddə yaşayan Azərbaycan türkləri son nəfərinə qədər bu torpaqlardan deportasiya edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Dəstəgerddə yaşayan türklərin XX əsrdə statistik göstəricilərinə baxdıqda aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq: 1905-ci ildə 510 nəfər, 1914-cü ildə 450 nəfər, 1931-ci ildə 484 nəfər, 1986-cı ildə 700 nəfər, 1990-cı ildə o nəfər yaşamışdır. (Urud, 2005: 338) Bu say nisbətindən bəlli olur ki, 1905-ci ildən 1914-cü ilə kimi kənddə yaşayan türklərin sayında xeyli azalma olmuş və bunun səbəbi isə tarixi sənədlərdə və bölgədən qaçqın düşən insanların xatirəsində yaşamaqdadır. Türklərə qarşı erməni komitələrinin təşkilatçılığı ilə başlayan təzyiqlər və kütləvi qətləmlər nəticəsində 1905, 1918 və 1988-ci ildə dəfələrlə Dəstəgerd kəndinin sakinləri öz doğma yurdlarından qaçaraq Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl ərazilərinə və eləcə də Naxçıvanın müxtəlif yaşayış məntəqələrində məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. 1988-ci il qaçqınlığı zamanı isə kənd sakinləri daha çox Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışlar.

Erməni soyqırımına məruz qalmış kənd sakinlərinin ifadələrindən və söylədiklərindən müxtəlif nəsillərin eyni əsrdə erməni məkrinin qurbanı olmasını və türklərə qarşı nifrəti, şovinist münasibəti və günahsız insanların faciəli həyatlarını öyrənirik.

1. 1905-1906-cı il erməni-müsəlman davası haqqında:

Kənd sakinləri ilə görüşlərimizdə 1905-ci il hadisələri haqqında o qədər də geniş məlumatla malik olmadıqlarını gördük. Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində “Vağadü davası” (1993: 5-96) başlığı altında

verilən tarixi oçerk o dövrdə Zəngəzurda ermənilərin apardıqları soyqırım siyasətindən mühüm məlumatları əxz edir. Həmin davada erməni quldur dəstəsinə Stepan Stepanyans adlı bir şəxs başçılıq etmiş və yaxşı silahlanaraq, ətrafdakı müsəlman kəndlərinə hücum etmişlər. Onların müsəlmanlara qarşı qətlialmlarına qarşı çıxıb, hücumlarını dəf edənlərdən birisi də əslən Dəstəgerddən olan Şahsuvar bəy olmuşdur. “1905-06-cı il erməni-müsəlman davasında erməni quldurları qonşu Ağdü kəndinə hücum etmiş və iki dəstə arasında döyüşdə əslən Dəstəgerddən olan Şahsuvar bəy Stepanın dəstəsinin qarşısını almışdır. Lakin bu davadan sonra Dəstəgerd kəndindən 40-50 ailə Qarabağa köçmüş, indiki Yevlax rayonunun Malbinəsi və Qoyunbinəsi kəndində məskunlaşmışlar. Xalq şairi Qasım Qasımzadənin ailəsi də həmin illərdə köçmüşdür.” (İbrahimov, Məmmədov, Mahmudov, 2006: 5)

2. 1918-1919-cu illərdə Ermənilərin müsəlmanlara qarşı silahlı hücumları mətbuatda

1918-ci il hadisələri hələ də kənd sakinlərinin hafizəsində canlılığını qorumaqdadır. Qeyd edək ki, baş verən qətlialmlar və kənd əhalisinin başına gələnələr barədə söyləyicilər 1905-1906-cı il hadisələrinə görə daha çox məlumat verdilər. 1918-ci ildə Andronikin quldur dəstəsi kəndə gələrək, burada qırğın törətmiş, insanlar öz yurdlarından qaçmış, bəziləri isə vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Kənd əhalisi dağ yolu ilə Murxuz kəndindən keçərək Dəmirçi yaylağını aşıb, Culfa rayonunun Ləkətağ kəndinə qaçmışlar. Sonradan kənd camaatının bir hissəsi Naxçıvanın Xaçaparaq kəndinə, bir hissəsi Qubadlı rayonunun Xocamsaxlı kəndinə, bir hissəsi də Füzuli rayonunun Mollaməhərrəmli kəndinə köçmüşdür. 1921-22-ci illərdə geri döndükləri zaman kəndin talan edildiyini və dağıdıldığını görmüşlər. (İbrahimov, Məmmədov, Mahmudov, 2006: 5) Burada həmin dövrdə nəşr olunan bəzi qəzetlərin səhifələrində də ümumən Zəngəzurda və Dəstəgerddə baş vermiş fəlakətlərin də əks olunduğunu qeyd etmək istəyirik. Andronikin silahlı dəstəsinin hücumları və kəndə dəyən ziyan barədə elə həmin dövrdə məlumat verilmişdir. Bu baxımdan Tiflisdə çıxan rusca «Qruziya» qəzeti 9 noyabr

1918-ci il tarixli sayında yazır: "Dəstəgird kəndi 1918-ci ilin aprelində darmadağın edilmişdir. Zərər və ziyanın dəyəri 1100 rubla bərabərdir". (Urud, 2005: 80) Qafqazda ermənilərin başladığı bu qanlı cinayət "Azərbaycan" qəzetində də əksini tapmış və bu barədə qeyd edilmişdir: "Naxçıvan və Dərələyəzdə qanlı qırğınlar törədən Andronik Ərikli dağımı aşaraq 1918-ci ilin yayında Sisyanın qərbində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini Comərdli, Ərəfsə, Murxuz, Şıxlar, Dəstəgird, Şələk, Pulkənd, Şəki, Qarakilsə, Almalıq, Ağyol, Armudlu, Arıqlı, Sofulu, Qıvraq, Əlişar, Zabahadur, Məliklər, Püsək, Şükar kəndlərini dağıdıb yandırdı". (Urud, 2005: 79)

3. Dəstəgeddə ermənilərin müsəlmanlara qarşı hərəkətləri və siyasətləri xalq yaddaşında

Burada biz müxtəlif kənd sakinlərinin eşidib-gördüklərini təqdim edəcəyik. Həmin şəxslər aşağıdakılardır:

3.1. Gözəl Məhəmməd qızı Əliyevanın (1925) söylədikləri:

1919-cu ilin Novruz bayramına az qalmış ermənilər kəndə hücum ediblər. Mənim dörd gənc əmimi Alışarda (Sofluda) ermənilər öldürüblər: Şərif, Yusif, Məhəmməd və Eldar adlı gənclər olub. Anaları Nərgiz mamam daima şükür edərdi. Deyərdi ki, nə yaxşı ki, oğullarımı öldürdükdən sonra əllərini, qollarını, ayaqlarını kəsməyiblər. Torpağa bütöv gediblər. Dəstəgerddə isə Əziz qarının oğlu Nofəllə, Əhmədi öldürüblər. 1988-ci ildə Dəstəgerddən ən çox çıxanlardan biri mənim oğlum Adil olub. Bir də qəsəbə sovetinin sədri Təhməz müəllim, yaşlı anası Sədət arvad. Ermənilər onlara xüsusi amansızlıq ediblər. Hətta maşın yoluynan Azərbaycana gəlməyə imkan verməyiblər. Dağnan aşıblar Naxçıvana, qışın qarında zülmələr çəkiblər.

Ermənilər Sovet dövründə də ziyalı, vəzifədə işləyən azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət göstərirlər. Çoxunu məhv etməyə çalışıblar və Sovet dövründə öldürdüləri şəxslər bunlardı:

Sisyan rayon komitəsinin üçüncü katibi: Nurəddin Əliyev – xəstəxanada erməni həkimlər tərəfindən öldürülüb.

Quliyev Qabil Məhəmməd oğlu – 1977-ci ildə Şıxlar kəndində ermənilər tərəfindən maşın qəzasında öldürülüb.

Budaq Fərzaliyev Cəbrayıl oğlu- anbar qarovulçusu işləymiş, ermənilər gecə boğub öldürüblər.

3.2. Rəşid Niftalı oğlu İbrahimovun (1958) söylədikləri:

Qaçqınlıq, məncə, 1918-ci ildə yox, 1919-cu ilin mart ayının əvvəli olub. Kənddən, demək olar ki, hamı qaçıb. Bir nəfər qoca kişi getməkdən imtina edib (Bəxtiyar kişigillərdən olub, məncə) və bir xəstəni apara bilməyiblər. Ermənilər hər iki nəfəri xüsusi qəddarlıqla öldürüblər. Qoca kişiyə ağır əzab verərək, zor gücünə bəzi məlumatlar əldə edirlər (buğda quyularının yeri və s.) sonra öldürürlər. Qaçan vaxt itkin düşənlər də olub. Onlardan 2 gənc qız Sırnuxu meşəsində itkin düşüb. Həmin qızlar bacı olublar, təxminən 12-14 yaşlarında imişlər.

Dəstəgerddə 1918-ci ilin hadisələri zamanı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən insanlardan Hüseyn və Əmirxan adlı gənclərin adlarını qeyd edə bilərik. Hüseyn Qədimalı və Nurəddin müəllimin əmisi, Niftalı müəllimin dayısı olub. Bunlar Qapana gedərkən hava dumanlı-çiskinli olduğundan yolu azıb Şinətağın (erməni kəndi) fermasına gedib çıxırlar.

Sonra bunlar haqda heç bir xəbər ala bilmirlər. Hər gün kəndin bütün adamları səhərdən durub axşama kimi gedib bunları axtarırlarmış. Bu axtarış aydan artıq davam edir. Bir gün bu erməni kəndindən bizim kəndə (səhv etmərsə, Ədalət Məhərrəmovun babasıgilə) Galis adlı erməni gəlir və Hüseynlə Əmirxanın ermənilər tərəfindən öldürüldüyünü bildirir. Kəndə ermənilərin hücum edəcəyini də bu erməni xəbər verib.

Hüseyn və Əmirxani öldürənlərdən biri də Hamparsumyan adlı erməni idi. Həmin erməni 1960-70-ci illərdə Dəstəgerd məktəbinin təsərrüfat müdiri işləyirdi. O hadisəni uşaq vaxtı (14-15 yaşlarında) anlamadan törətdiyini deyirdi.

Ümumiyyətlə, 1918-ci illərdə Dəstəgerdə hücum edənlər Şinətağ və Darabas kəndinin erməniləri olub. Əslində həmin hadisələrə qədər Darabas kəndində də əsasən türklər yaşayıblar.

Bir də, qaçqınlıq zamanı bizim insanlar infeksiyon xəstəliklərdən də (vəba) ölüblər. Bizim ailə 9 nəfər olub. Naxçıvana Xaçaparaq kəndinə gediblər. Geri 2 nəfər sağ qalıb və qayıdıb. 7 nəfər 6 aya ölüb.

(Rəşid İbrahimov 1918-ci il hadisələri haqqında məlumatları babası, nənəsi və Ramazan kişidən 1970-80-ci illərdə eşitdiyini deyir-E.M.K.)

1985-ci ilin mart ayında Dəstəgerddə işləyirdim. Sisyan məarif şöbəsinin inspektoru Şahinyan atamdan (Niftali müəllimdən) xahiş etmişdi ki, gedib Şinatağda (erməni kəndi idi) anasına baxım. Şahinyan altmışıncı illərdə Dəstəgerd orta məktəbində müəllim işləmişdi və atamla münasibəti yaxşı idi... Anası ağır xəstə idi. Evlərində yatırdı, onlara getdim. Müayinədən sonra qonaq otağına keçdik çay içməyə. Otağa daxil olanda divarda gözəl bir xalça diqqətimi çəkdi. Diqqətlə baxanda xalçanın üzərindəki bir defekti və onun üzərində əslində bir portretin olduğunu gördüm. Xalçaya daha da yaxınlaşanda onun üzərində əski əlifba ilə yazı gördüm. Bu yazını, çox güman ki, pozmağa çalışmış və xalçanı korlamışdılar. Defekti ya örtmək, ya da başqa səbəbdən üzərinə Koroğlunun portretinə bənzər bir portret asılmışdı! Ev sahibləri mənim xalçaya diqqət yetirdiyimi görüb, özlərini itirdilər və hörmətlə bu xalçanın onlara musurman kirvələri tərəfindən hədiyyə verildiyini bildirdilər. Soruşdum ki, bəs belə gözəl xalça niyə kəsilmişdir? Cavabında dedilər ki, bu qədimdə olub. Koroğlunun portretini bəs niyə asmısınız deyə soruşdum. “Bu bizim qəhrəman Andronikin şəklidir”, – dedilər. Amma mən evimizdə eşitmişdim ki, 1918 ildə bizim kəndin sakinləri Novruz bayramına 2 həftə qalmış dağ yolu ilə canlarını götürüb qaçmışdılar. Deməli, kənd sakinləri qaçdıqdan sonra evlər ermənilər tərəfindən qarət edilmiş və kimin nəyi varsa, o cümlədən xalçalar da ermənilər tərəfindən qarət edilmişdi!

1964-cü ildə ermənilər ilk dəfə Dəstəgerddə klubda aprelin 24-ü gizli iclas (konfrans) keçiriblər. Ümumerməni konfransı imiş. Bunu gören Ənvər kişi olub və bizimkilərə deyib ki, erməni məhəlləsinə getməsinlər.

Hər gün məktəbdə ermənilərlə dava olurdu. Avtobusda Axtalyan kəndi ilə həmişə dava düşürdü.

Bundan başqa, ermənilərin yardım fondu da olub. Hətta mənim də maaşımdan pul çıxırdılar. Şoruşanda deyirdilər ki, tarixi abidələrin bərpasına görədir. Dəstəgerddə bu məsələ Ovagimyan Volodya adlı erməniyə təhkim edilmişdi. O, zavodun həmkarlar təşkilatının sədri idi.

Onlar (ermənilər –E.M.K) həmişə fəal idilər. 1976-cı ildən sonra daha da fəallaşmışdılar. 1985-ci ildə isə bu fəallıq pik həddə çatdı. 1986-cı ildə mən Yerevanda konfransda idim (tibbi). Konfransdan sonra restorana getdik, 15-17 nəfər idik. Aralarında bir tək mən azərbaycanlı idim. Bunu isə Sisiandan olan 3 erməni həkim bilirdi... Restoranda türklərə qarşı söhbətə başladılar və əzabkeş ermənilər haqda danışdılar. Seyran adlı (Sisianli) həkim mənim yaxınımda oturmuşdu. Durub dedi ki, burda başqa xalqın nümayəndəsi də var. Tez söhbəti dəyişib gizli tərzdə davam etdirdilər və başladılar yalandan məni tərifləməyə. O restoranda onlar daha çox Şuşa haqda danışdılar və deyirdilər ki, türklər (Osmanlı) körpə uşaqları öldürüblər. Onların qəbrinin, bir də bir keşisin qəbrinin fotosunu da göstərdilər. Hətta mən də baxdım. Guya vaxtı ilə türklər tərəfindən öldürülən ermənilər idi.

1986-cı ildə Sisianın xəstəxanasının baş həkimi Parsadanyan Brudikin atası ölmüşdü. Ağalar dayı ilə yasa - Kafanın Bexi kəndinə getdik. Bir də gördüm hamı bir qoca kişinin ətrafına yığışır. Kişini görünüşündən azərbaycanlıya oxşadıb, mən də getdim. Erməni olduğumu gördüm. Onun danışığını eşidib dəhşətə gəldim. Kişinin 100-ə yaxın yaşı var idi. Başında qara dəridən yunnu papaq, ayaqlarında çarıq, dizinə qədər uzanan güllü yun corab. Kişi danışır, ətrafındakı ermənilər də gülərək əylənirdilər. Danışdıqlarından nə qədər əsəbiləşdimsə, rəhmətlik Ağalar dayı qayıtdı ki, ağıllı ol, sən nə edirsən, hamısı ermənidi, bir qoca kişiye bas qoşursan?

Orada onların oxuduğu mahnını eşitdim və başa düşdüm ki, bu nə deməkdir: meqç yerqu yereq cors (1, 2, 3, 4). Bizim əsir düşən qadınların, cavan oğlanların başına açılan dəhşətli hadisələr

haqqında idi. O mahnının mənası “bir, iki, üç, mənim nömrəm on dörd” idi. Bizim qadınları sıra ilə düzürmüşlər, onların əsgərləri mahnı oxuya-oxuya on dördüncünü götürürmüş... .

Sisiandan Vilson adlı (xəstəxananın zavxozu) və xirurq Tatevosyan məni sakitləşdirmək istədilər ki qocadı, ağılı gedib. Mən də onlara dedim ki, qocanın yox, bu həkimlərin (erməni) ağılı gedib ki, bunun söhbətinə yığışib insan əzabından həzz alırlar...

3.3. Sima Rövşən qızı Müsülovanın (1960) söylədikləri:

Leyli nənəm (1908-1985) deyirdi ki, 1918-ci il hadisələri zamanı kənddə ermənilər böyük qırğın törətdilər. Başımızı götürüb hərəmiş dağlarla bir tərəfə qaçdıq. Biz də Qubadlıya getdik. Amma orada istiyə dözmədik, sonradan geri qayıtdıq. Ermənilər o dövrdə duzsuz qalıblarmış. İy verib iylənirmişlər. Naxçıvandan dava səbəbilə duz gəlmirmiş. Ermənilər yalvarıblarmış ki, geri dönün.

1988-ci ildə Fikrət dayımla rayon mərkəzinə getmişdik. Geri dönərkən kəndə artıq avtobuslar işləmədiyi üçün taksi ilə geri dönməli olduq. Dayım zavodun sex rəisi idi və ermənicə çox yaxşı bilirdi. Biz sürücüylə ermənicə danışdıq və türk olduğumuzu başa düşmədi. O, yolboyu türklərə olan nifrətini bürüzə verir və «Bütün türklərin qanını içmək lazımdır! Uşaqlarımız da həqiqətləri bilməlidir!» kimi sözlər işlədirdi.

1988-ci ilin sentyabr ayında zavoda sahə müvəkkili gəlmişdi. Kəndin əhalisinin müəyyən qismi artıq çıxıb getmişdi və işlədiyim anbarda türk olaraq sadəcə mən qalmışdım. Digərləri hamısı erməniydi. Sahə müvəkkili soruşdu ki, aranızda türk varmı? Mənim orada olmağımı başa düşmədi. Sonra isə təbliğət aparmağa başladı. Türklər çox qaniçəndirlər, vaxtı ilə bizi öldürüblər, onları incitmək lazımdır, kimi sözlər deyirdi.

1988-ci ilin sentyabr ayının axırları idi. Səhər-səhər qapımız döyüldü. Jek rəisi idi. «Çıxın gedin burdan, yoxsa pis olacaq», - deyib bizi təhdid etdi. Yanında da bir erməni gətirmişdi. Guya Sumqayıtdan gəlmiş erməni idi. Bundan sonra da dəfələrlə gəlib bizi təhdid edirdilər.

1988-ci ilin oktyabr ayının 11-i səhər saat beşdə kəndi tərک etməli olduq. Füzuli rayonuna gəldik, 1993-cü ildə isə ordan məcburi köçkən kimi Bakı şəhərinə köçdük.

3.4. Əhlimə Məhəmməd qızı (1950) Məmmədovanın söylədikləri

1988-ci ildə kənddə xəstənaya, doğum evinə qonşu kənddən bir hamilə qadın gətirirlər. Erməni mamaça Yeranik onu qəbul eləmir ki, get, səni Sumqayıtda azad etsinlər! Ermənilərin bütün məkri açılmışdı.

O vaxt mərkəzə, Sisyana avtobus işləyirdi. Həmişə bu avtobuslarda dava düşərdi. Ermənilər bizim gəncləri durğuzub yerində oturmaq istəyirdilər. Dava düşürdü. Həmişə bizim paxıllığımızı çəkirdilər.

Zeynəb Xanlarova rayon mərkəzinə konsert verməyə gəlmiş. Bütün kəndlərdən hamı həvəslə tamaşaya gedib. Ermənilər bu zaman da təxribat törədiblər. İşığı söndürərək mane olublar.

3.5. İlhamə Urfullah qızı Nəzərlinin (1976) söylədikləri:

1988-ci ilin iyun ayının əvvəli idi. Ermənilər hər gün təzyiқ edir, təhdid edirdilər. Atam evimizin əşyalarını və bacılarımın cehizlərini rəhmətlik Nazir dayının maşınına yığıb İsaхlıya, nənəmgilə aparmaq istəyirdi. Kənddə ermənilər köçməyimizdən xəbər tutub, milisnən bizə gəldilər ki, əşyaları niyə çıxarırsınız? Atam dedi ki, qızımın cehizidir. Sonra çıxıb getdilər. Nazir dayı dedi ki, gecəynən çıxacaq ki, heç kim bizə dəyməsin. Ən maraqlısı o idi ki, onlar o vaxtlar Heydər Əliyevdən qorxurdular. Ona görə də maşının qabağına Nazir dayı H.Əliyevin şəklini qoymuşdu. Neçə dəfə postlarda saxlayırdılar, amma şəkli görün kimi bizi buraxırdılar. Atam mənə deyirdi ki, səni danışdırsalar, danışma, guya lal-karsan. Biz də onların dilini bilirik, bir təhər gedərik. Atam mən maşında olduğuma görə çox narahat idi. Allahın köməyi ilə gedib İsaхlıya çıxdıq, mənə orada qoyub qayıtdılar. Amma sonrakı səfərdə çox əzab-əziyyəт çəkiblər. Bizim salamat gəlməyimizə o şəkil kömək oldu.

3.6. Ziya Süleyman oğlu Əlisoyun (1983) söylədikləri:

Kənddə rəhmətlik atam Süleyman (Süleyman Xanzadə oğlu Əliyev 1992-ci ildə Qarabağ döyüşlərində şəhidlik zirvəsinə ucalmışdır – E.M.K.) məni çox gəzməyə çıxardardı evdən.. Yadımdadı biz binanın 3-cü mərtəbəsində yaşayırdıq. Bir gün yenə atamla qapıdan çıxanda qapıbir qonşumuz erməni Maro arvad vardı, onun oğlu ya Samveliydi, ya da Aşot. O da uşağı ilə çıxırdı, qapıda qarşılaşdıq... Onda o uşaq gözlərini bərəldərək atasının arxasına gizləni b ağlaya-ağlaya "turki yeğqan" deyirdi.. Mən anlamırdım onu, ancaq sonradan öyrəndim ki, o nə deyirmiş.. Ancaq biz həmyaşd olsaq da, mən hələ onda erməni nədir, türk kimdir qanmırdım..O erməni uşağı isə qanırdı....

3.7. Elşən Tariyel oğlu Məmmədovun (1975) söylədikləri:

1964-cü ildə atamın dediklərinə görə, ermənilər yığışib təbliğat aparırlarmış ki, burdan çıxın, bura sizin yeriniz deyil. Bu hadisələr 3-4 ay çəkib. Vərəqələr də paylayıblar ki, çıxın burdan. Amma iğtişaş olmayıb. Deyilənə görə, o vaxt Xruşov məsələyə qarışıb və sakitləşiblər.

4. Elmira Fikrət qızı Məmmədova-Kekecin (1978) xatirələri:

1988-ci ildə on yaşım vardı. Üçüncü sinf gedirdim. Həmin ilin qışından başlayaraq kənddə bir həyəcan yaşanmağa başlanmışdı. Xüsusilə Sumqayıt hadisələrindən sonra kənddə bir gərginlik hiss olunurdu. Kənddəki ermənilərin üzü dəyişmişdi. Həmçinin rayon mərkəzindən də ermənilər kəndə gələrək qorxu yaratmaq istəyir və beləliklə, yavaş-yavaş köçə təşviq etmək istəyirdilər.

Tezliklə yaz gəldi, amma bu il kənd camaatı əkin-biçin işinə başlamaq həvəsini itirmişdi. Erməni militanları «Türklər burdan rədd olsun!», – deyər şüarlar səsləndirirdilər. Demək olar ki, yazın sonuna doğru axşamlar qəsəbənin işıqları belə məqsədli şəkildə kəsilir və digər bölgələrdən erməni dəstələri hücum etməyə hazırlaşdı. Yavaş-yavaş bunun ilk əlamətləri kimi gecə saatlarında motosilkli və başlarına corab geymiş erməni quldurları kənddə peyda olmağa və əhalini təhdid etməyə başladılar. Onlar mas-

kalansalar da, amma aralarında sahə müvəkkilinin olması faktı da var idi. Həmin sahə müvəkkilinin qəsəbə erməniləri arasında xüsusi təbliğat aparması da gözdən qaçmırdı.

12 iyun 1988-ci ildə atam Məmmədov Fikrət anamla bacı-qardaşımı qəsəbədə erməni təxribatı başladığı üçün Cəbrayıl rayonuna, dayımgilə göndərdi. Səhər tezdən durub hazırlaşdıq. Uşaq ağılımla sanki buraları sonuncu dəfə gördüyümü hiss edirdim. O dağlara sonuncu dəfə göz gəzdirdiyimi bildiyim üçün hər şeyi yaddaşıma köçürmək istəyirdim. İçimdə məndən illər öncə çağırılmış bir bayatı səslənirdi:

*Mən aşiq, dolan gözüm,
Dol gözüm, dolan gözüm,
Gedərsən, qayıtmazsan,
Vətəni dolan, gözüm.*

Bir də kiçik çantama balaca zərli bir daş qoymuşdum. Qəsəbədən həmin gün yola düşən tək-cə bizim ailə deyildi. Başqa sakinlər də var idi... Az sonra maşınla yola düşdük. Azərbaycan sərhədinə qədər müxtəlif yaşayış məntəqələrindən, ermənilər yaşayan bölgələrdən keçəcəkdik. Yollar artıq qorxulu idi. Hər an ermənilər hücum edə və avtobusu aşırı, bizi öldürə bilərdilər. Bir neçə saatdan sonra həmin hadisə baş verdi. Yük daşıyan bir maşın avtobusumuzu sıxışdırmağa başladı. İçərisində qız-qadın da dolu olan avtobus xarab oldu. Hamı yerə tökülüdü. Artıq pay-piyada qalmışdıq. Azərbaycan sərhədləri hələ çox uzaqda idi. Kəndə də qayıtmaq mümkün deyildi. Hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş bir yerdəydik. Ermənilər yanımızdan gəlib keçir və nifrətlə baxırdılar. Atam və digər kişilər çox narahat idilər.

Axşama qədər mütləq buradan uzaqlaşmaq lazım idi. Yanımızdan ötən çoxlu sayda maşınlarla əl eləyib saxlatdırmaq istəsələr də, heç biri saxlamırdı. Nəhayət, bizim rayondan bir tanış sürücü öz maşını ilə göründü. Sayımıza görə maşın çox kiçik idi, amma başqa çarəmiş yox idi. Məcburən birtəhər yerləşdik və yola düşdük. Az keçmədən erməni militanları yenə bizi təqib etməyə və maşınımızı aşırmağa çalışdılar. Kiçik qardaşım Ceyhunla mən ən arxada anamızın qucağında idik. Az keçmədən arxamızdakı yük maşınının

bizi aşırmaq üçün son cəhdini, lap yaxınlaşdığını və anamın fəryatını eşitdim. Sürücümüz maşını uçurumun lap kənarına çəkərək bizi güclə xilas etdi. Artıq Qubadlıya, Əyin kəndinə çatmaq üzrə idik. Amma hələ də yaşadığımız sarsıntıni unuda bilmirdik. Biz ermənilərə heç nə etməmişdik. Uşaqlıqdan da onlara nifrət ruhunda böyüdülməmişdik. Baxmayaraq ki, nənə-babalarımız vaxtı ilə bizim kimi qaçqın düşmüş, evləri talanmış, şəhidlər vermişdilər...

Qaynaqlar

1. İspence. <http://www.tdvislamansiklopedisi.org/dia/ayrmetin.php?idno=230177&idno2=c230093-> 10.03.2015
2. İbrahimov Rəşid, Məmmədov Şirin, Mahmudov Anar. Dəstəgird. "İşıqlı" qəzeti, Bakı, 28 dekabr, 2006, s. 5
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri /Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z. Bünyadov, H. Məmmədov (Qaramanlı); Azərbaycan Respublikası EA Şərqsünaslıq İnstitutu. Bakı: Elm, 1996
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009
5. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727). Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi: Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: "Elm", 2001
7. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993
8. Urud. Musa Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr). Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2005.

GENOCIDE AND DEPORTATION IN THE MIND OF DASTAGERD (area in ZANGAZUR region) REFUGEES

Summary

Genocide and ethnic cleaning policy have begun to Muslims by Armenians, during 1905-1906, 1918-1919 years in Zangazur, Azerbaijanis' who lived in one of the villages of this area Dastagerd remaining in force for leaving their village. Those who couldn't escape were wildly killed by Armenians. Some events were repeated again in 1988 and all Azerbaijani villages were expelled. These tragedies and historical events, Armenian terrorism which happened during the 20

th century have been described by the thoughts of residents of the village in the article.

Key words: Zangazur, Sisian, Iravan, Dastakerd, genocide, refugee, deportation, Armenian, Azerbaijani, Turk

ГЕНОЦИД И ДЕПОРТАЦИЯ ИЗ ДАСТАКЕРТА (ЗАНГЕЗУР) В ВОСПОМИНАНИЯХ БЕЖЕНЦЕВ

Резюме

В 1905-1906 и 1918-1919 гг. в Зангезуре по отношению к мусульманам со стороны армян проводилась политика геноцида и этнической чистки. Азербайджанцы были вынуждены покинуть свои дома в деревнях этого региона, в том числе и в Дастакерте. Те, кто не смог убежать и спасти свою жизнь, были зверски убиты армянами. В 1988 году эти события вновь повторились, и все азербайджанское население деревни было изгнано. В статье эти исторические события, а также армянский терроризм были описаны, основываясь на воспоминания жителей деревни.

Ключевые слова: Зангезур, Сисиан, Ереван, Дастакерт, геноцид, депортация, беженец, армян, азербайджанцы, тюрк

XOCALI SOYQIRIMI YERLİ VƏ XARİCİ BƏSTƏKARLARIN YARADICILIĞINDA

Özət

Azərbaycan xalqına qarşı edilən dəhşətli faciələr və soyqırımlar bir çox incəsənət adamlarının və o cümlədən bəstəkarlarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bəstəkarlarımız baş verən belə dəhşətli faciələrə, soyqırımlara biganə qala bilməzdilər. Azərbaycan bəstəkarları bu mövzuda simfonik əsərlər, simfonik poemalar, vokal-instrumental əsərlər, fortepiano üçün əsərlər, kantatalar və mahnılar yazıblar.

Azərbaycan xalqına edilən soyqırım və faciələr bəzi xarici bəstəkarların da diqqətindən kənar qalmamış və bu mövzu onların yaradıcılığında da yer tutmuşdur. Belə ki, müasir bəstəkarlardan Aleksandr Çaykovski və Pierre Thilloy xocalı soyqırımına həsr olunmuş əsərlər bəstələmişlər.

Soyqırım mövzusunda yazılmış əsərlərin başqa ölkələrin konsert salonlarında səslənməsi, bu faciələrin musiqi vasitəsi ilə dünya ictimaiyyətinə tanınmasına və gənc nəsllərə ötürülməsinə zəmin yaradır. Faciəni görməyən və yaşamayan insanlar bu əsərləri dinləyən zaman musiqi vasitəsilə onu hiss edib ruhən yaşayırlar. Bu hadisəni hər kəsə anlatmaq və çatdırmaq üçün musiqinin təsir gücü daha böyükdür. Odur ki, bəstəkarlarımız bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər yazmalı və faciəmizi musiqi dili ilə bütün dünyaya çatdırmağa davam etməlidirlər.

Açar sözlər: Xocalı, soyqırım, musiqi, laylay, Elnarə Dadaşova, Aleksandr Çaykovski

Giriş: Xocalı soyqırımı tarixin yaddaşına yazılmış və hec vaxt unudulmayacaq faciələrimizdəndir. Təbii olaraq bu faciə bir çox incəsənət adamlarının və o cümlədən bəstəkarlarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Amansızcasına edilən vəhşiliklər bir millət olaraq bizi sarsıltsa da, biz məhv olmadıq, daha da

* AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşı,
aminamiryusifor@gmail.com

gücləndik. Ruhumuzu qidalandıran, qanadlandıran musiqi əsərləri bizi yaşatdı. Bəstəkarlarımız da baş verən dəhşətli faciələrə, soyqırımlara biganə qala bilməzdilər. Yaxın keçmişdə baş vermiş bu dəhşətli faciələr və soyqırımlar bir çox bəstəkarlarımızın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Azərbaycan bəstəkarları bu mövzuda simfonik əsərlər, simfonik poemalar, vokal-instrumental əsərlər, fortepiano üçün əsərlər, kantatalar və mahnılar yazıblar.

Hər bir sənətkar öz millətinin faciələrini sənətin dili ilə ifadə edərək tarixin yaddaşına yazılan əsər yaratmaq üçün, ilk öncə o, xalqını, millətini sevməli və ona layiqli vətəndaş olmalıdır.

Üzeyir bəy deyir: "...sənətkar həyata söykənməlidir, həyatdakı hadisələrə laqeyid qalmamalıdır... Məhz bu halda sənətçini xalq sənətkarı adlandırmaq olar" (**Hacıbəyov Üzeyir, 1965:181**). Bəli, damarlarında azərbaycanlı qanı axan əsl sənətkar baş verən faciələrə biganə qala bilməzdi.

Faciyəyə əsər həsr etmək, musiqi yazmaq elə də asan iş deyil, xalqın acısını, ağrısını anlamaq və o ağrını musiqi ilə ifadə etmək üçün bəstəkarın üzərinə böyük iş düşür. Bu bəstəkardan həm böyük ürək, həm də istedad tələb edir.

Görkəmli bəstəkarımız Cövdət Hacıyevin "Şəhidlər simfoniyası", Azər Rzayevin "Bakı 90", Vasif Adıgözəlovun "Çanaqqala" oratoriyası, Nəriman Məmmədovun "Xocalı" simfoniyası, Firəngiz Əlizadənin "İntizar" operası, Sərdar Fərəcovun Simfonik poeması, Ramiz Mustafayevin "Bu qan yerdə qalmayacaq", Aydın Əzim Kərimoğlunun orkestr üçün "Qətl günü", Mobil Babayevin kantatası, Sevda İbrahimovanın bariton səs və orkestr üçün vokal-simfonik lövhəsi – "Vətən şəhidləri" və sair bir çox başqa əsərlər yazılmışdır. Bunlarla yanaşı, Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə Emin Sabitoğlunun "Şəhidlər ağrısı" (qeyd edək ki, mahnının ilk ifaçısı Zeynəb Xanlarova olmuşdur), Fikrət Qocanın sözlərinə Vasif Adıgözəlovun "Bir şərqi de", həmçinin "Şuşam, lay-lay" mahnıları, Faiq Nağıyevin "Şəhidlərdən şəhidlərə" filminə yazdığı musiqi, Əzizə Cəfərzadənin sözlərinə Hacı Xanməmmədovun "Əlimdə sazım", Ruhəngiz Qasımovanın "Şəhid oğullara" adlı mahnısını, Faiq Sücəddinovun fortepiano üçün "Şəhid-

lər xiyabanı” adlı əsəri və bu gün haqqında danışacağımız Elnarə Dadaşovanın “Xocalı laylası” əsərini nümunə gətirmək olar.

1. Xocalı Şəhidlərinə Oxunan Layla:

Elnarə Dadaşova orqan aləti üçün bəstələdiyi “Xocalı laylası” əsərini Qarabağda oxunan bir layladan təsirlənərək yazmışdır. Bəstəkarla söhbətimiz zamanı bizə məlum olur ki, o, bu laylanı nənəsinin dilindən eşidib. Bu əsər haqqında danışarkən bəstəkar belə deyir: “Uşaq ikən nənəm mənə saçlarımı tumarlayaraq bu laylanı çalmışdı. Onun əllərinin hərərətini hələ də hiss edirəm... Xocalı hadisəsi məni çox sarsıtdı. Ona görə yox ki, mənim bir tərəfim Qarabağdandır, biz hamımız azərbaycanlıyıq, bizim vətənin hər yeri bizə əzizdir, doğmadır. O faciədən sonra birdən nənəmin mənə çaldığı laylay yadıma düşdü. Bu əsəri bəstələyəndə, o zaman nənə olmasam da, mənim kifayət qədər yaşım var idi. Rəhmətlik Çingiz Mustafayevin çəkdiyi kadrlarda bu dəhşətli mənzərəni – o balaca uşaqların başlarına gələn hadisələri, başlarına acılan oyunları görə-görə biz hər birimiz istəyirdik ki, onları qoruyaq, onlar üçün az da olsa nəşə edə bilək. Bəstəkarın da əlindən nə gəlir?... Bacarığı ilə, musiqisi ilə, səslərlə az da olsa, nəşə etsin. Həmin illərdə Konservatoriyada balaca uşaqlar üçün orqan sinfi açılmışdı. Kafedra müdiri Tahirə xanım dedi ki, yaxşı olardı ki, bir neçə əsər yazasınız. Bir çox əsərlər, variasiyalar bəstələdim. O cümlədən o balaca balalarda vətənə məhəbbət hissini aşılamaq üçün “Xocalı laylası” əsərini yazdım. Düşünürdüm ki, bunu ifa edən uşaq mütləq maraqlanacaq, soruşacaq ki, Xocalı hardadır? Bu əsər nə üçün belə adlanır? Tarixdə nələr olub? Əlbəttə ki, ona müəllimləri, valideyinləri tərəfindən, həmçinin kitablar vasitəsilə Xocalı faciəsi haqqında məlumat veriləcək. Amma əsas məqsədim ürəyimin o ağrısını, acısını, ovutmaq, soyutmaq üçün onlara bacarığımla, səsimlə bir lay-lay oxumaq idi. Bunun üçün əsəri ifa edən orqan alətinin ifaçısı professor Rasimə Babayevaya da öz təşəkkürümü bildirirəm“.

Elnarə Dadaşovanın “Xocalı laylası” əsəri birbaşa folklor əsaslanaraq yazılmış bir əsərdir. Elə bəstəkar özü də qeyd edir ki, bu layla xalqın laylasıdır. Mən bunu orqan vasitəsilə təsvir etmişəm.

Folklorumuzdan yetərincə qidalanmaq mümkündür. Bu folklor hər bir janrı təmin edə biləcək materialla zəngindir. Folklorlarda da xalqın arzu və istəkləri əks olunur. Folklorşunas Qaşovski deyirdi ki, xalqlar ölür, itir, mədəniyyət ölür, itir, musiqi isə öz xırda intonasiyasını saxlayır. Bu intonasiyada xalqın özünəməxsusluğu duyulur.

Azərbaycan folklorunda laylay sözü qoruyucu rəmz mənasındadır. Analar dünyaya gətirdiyi övladını laylay ilə böyüdür. Balaca uşağı da qorumaq üçün ona laylay çalır. Laylay elə bir qoruyucu səs ahəngidir ki, o, uşaqları hər cür xəta-baladan sanki uzaq edir.

Söhbət zamanı bəstəkar bir çox məqamlara toxunaraq eriraf edir ki: “Mən rejissor Cəmil Fərəcovun Ayna və Həmid Sultanovlara aid sənədli filmi üçün musiqi bəstələyirdim və orada məhəbbət mövzusunə, inqilaba aid və bir də 90-cı ilin “20 yanvar” faciəsinə aid matəm musiqisi yazılmalı idi. Məhəbbət və inqilabi mövzular çox rahatlıqla bəstələndi, lakin dəqiqə yarımliq şəhidlərimizin dəfnini müşayiət edən musiqini çox dərin ürək ağrısı ilə, göz yaşları ilə bitirə bildim. Ürəyim partlayırdı və filmin rejissoru Cəmil Fərəcova dedim ki, ya mən bu musiqini bəstələyib infarkt olmalıyam, ya da səhhətimdə problemlər yaşanmasın deyə belə bir musiqini bəstələməməliyəm. Mən bir daha dahi bəstəkar V. A. Motsartın faciəsinə aşkar duydum. Düşündüm ki, Motsartı heç kəs zəhərləməyib. Motsart “Rekviyem”in bütün hissələrini yazıb və əsərin orta hissəsi olan - “Lakrimoza”nı iş prosesinin sonuna saxlayıb. Məhz ən ağır hissə olan “Lakrimoza”nı yazarkən dünyasını dəyişib. Motsart axı çılğın təbiətli idi. İnsana çox ağır gəlir belə musiqini yazmaq.”

“Xocalı laylası” I redaksiyada instrumental variantda balaca orqan çalanlar üçün, orqan aləti üçün nəzərdə tutulub. Lakin ikinci redaksiyası səs və orqan aləti üçün işlənilib. Bu əsər proqramlıdır, genişlənmiş period formasında yazılmışdır. Birbaşa Xocalı faciəsinə ünvanlanmış əsərdir.

Əsərin ikinci redaksiyası müəllifin öz ifasında (səs) və Rasimə Babayeva tərəfindən orqan alətinin müşayiəti ilə ifa olunub. Düşünürəm ki, bu əsər fleyta, qoboy və xüsusi ilə milli musiqi alətimiz olan balabanın da ifasında gözəl səslənər.

Biz “Xocalı laylası” əsərinin musiqisini diktafona köçürdü-yümüz zaman Elnarə xanımın canlı ifa zamanı içindən gələn yanğısı, o səsin ahəngi altında xəyalımızda bir anlıq o səhnə – nənənin bir küncdə öz körpəsini amansız vəhşiliklərdən, dəhşətlərdən qorumaq üçün onu bağrına basaraq, başını tumarlayaraq zümzümə etdiyi “laylay səhnəsi” canlandı. Bu laylay Qarabağ torpağında şəhid olmuş bütün şəhidlərimizə ithaf olunur.

2. Xocalı rekviyemi rus bəstəkarının yaradıcılığında

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqına edilən soyqırım və faciələr bəzi xarici bəstəkarların da diqqətindən kənar qalmamış və bu mövzu onların yaradıcılığında da yer tutmuşdur. Belə ki, müasir bəstəkarlardan Aleksandr Çaykovski – “Xocalı” rekviemi, Pierre Thilloz – “Khojaly 613” kimi soyqırım mövzusu- na aid əsərlər bəstələnmişlər.

Moskva Dövlət Filarmoniyasının bədii rəhbəri, P.İ. Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının kafedra müdiri, Rusiya Federasiyasının xalq artisti Aleksandr Çaykovski xüsusi olaraq Qəbələ IV Beynəlxalq Musiqi festivalı üçün yazdığı “Xocalı” rekviemi haqqında danışarkən belə deyir: Mən “Xocalı” matəm musiqisini yazmaqla bir çox ölkələrdə müharibənin dəhşətlərini yaşayan insanlara dəstək olmaq istəmişəm. “Mən əvvəlcə Xocalı faciəsi haqqında məlumat topladım, müxtəlif videokadrlara baxdım, Azərbaycanın musiqi nümunələrini disklər vasitəsilə dinlədim və bunlardan bəhrələnərək bu əsəri yazdım”. (www.arxiv.az)

Aleksandr Çaykovski “Xocalı” rekviemini Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və yaxın dostu və Qəbələ IV Beynəlxalq festivalının həmtəsisçisi Dmitri Yablonskinin təklifi ilə yazmışdır.

Aleksandr Çaykovski piano, viola, tar, violonçel və kamera orkestri üçün bu əsəri yazmaqla bir çox ölkələrdə müharibənin dəhşətlərini yaşayan bütün insanlara musiqiçilərin də dəstək olduğunu bildirmişdir.

Rus bəstəkarının Azərbaycan xalqına qarşı edilən soyqırımı bu cür münasibəti və bizə dəstəyi çox sevindiricidir.

Qeyd edək ki, 24 fevral 2015-ci ildə Azərbaycanın Ukraynadakı Səfirliyinin təşkilatçılığı, Ukrayna millət vəkillərinin, Kiyevdə akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərinin və diplomatlarının, Ukrayna ictimaiyyətinin və Azərbaycan diasporunun üzvlərinin iştirakı ilə 1992-ci ilin 26 fevral tarixində Azərbaycanda törədilmiş Xocalı faciəsinin 23 illiyinə həsr olunmuş konsert-rekviem keçirilmişdir.

Konsertdə İsrail və ABŞ-ın görkəmli dirijoru, Qəbələ beynəlxalq musiqi festivalının həmtəsisçisi Dmitri Yablonskinin dirijorluğu və Azərbaycanın tanınmış tarzəni Şəhriyar İmanovun müşayiəti və Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, Üzeyir Hacıbəyov adına Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru Fərhad Bədəlbəylinin solistliyi ilə Ukrayna Dövlət Filarmoniyasının Kiyev orkestrinin ifasında Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının musiqi əsərləri ifa olunmuşdur. Musiqi proqramı çərçivəsində Qara Qarayevin simli orkestr üçün 3-cü simfoniyası, Aleksandr Çaykovskinin “Xocalı” rekviyemi, Vaqif Mustafazadənin orkestrlə forte-piano konserti, Fikrət Əmirovun Simli orkestr üçün “Nizami xatirəsi” simfoniyası və digər əsərlər səsləndirilmişdir.

Azərbaycan xalqına edilən soyqırım və faciələrin bəstəkar yaradıcılığında yer alması və bu əsərlərin festivallarda, başqa ölkələrin konsert salonlarında səslənməsi acımızı ovutmasa belə, bu faciələrin musiqi vasitəsi ilə dünya ictimaiyyətinə tanınmasına və gənc nəsllərə ötürülməsinə zəmin yaradır. Faciəni görməyən və yaşamayan insanlar bu əsərləri dinləyən zaman musiqi vasitəsilə onu hiss edib ruhən yaşayırlar. Bu hadisəni hər kəsə anlatmaq və çətdirmək üçün musiqinin təsir gücü daha böyükdür. Odur ki, bəstəkarlarımız bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər yazmalı və faciəmizi musiqi dili ilə bütün dünyaya çətdirməyə davam etməlidirlər.

Qaynaqlar

1. Hacıbəyov Üzeyir, Əsərləri, II cild, Bakı, 1965.
2. arxiv.az
3. Гашовски В. «Фольклористике по сематике».

KHOJALY GENOCIDE IN THE CREATIVITY OF LOCAL AND FOREIGN COMPOSERS

Summary

Genocides and tragedies which happened to Azerbaijan nations take its influence on some people who busy with art, at the same time in the creativity of composers. Composers could not remain indifferent to these terrible tragedies, genocides which happened. Azerbaijan composers composed symphonic works, symphonic poems, vocal instrumental works, works for musical and music about this theme. Genocides and tragedies which happened to Azerbaijan nations stay without attention of some foreign composers and this theme take place in their creativity. So, modern composers such as Alexander Tchaikovsky and Pierre Thillo composed works about Khojaly genocide.

Key Words: Khojaly, genocide, music, lullaby, Elnara Dadashova, Alexander Tchaikovsky

ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В ТВОРЧЕСТВЕ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ КОМПОЗИТОРОВ

Резюме

Страшные преступления и геноциды, совершенные против азербайджанского народа, нашли свое отражение в творчестве многих деятелей искусства, в том числе и композиторов. Наши композиторы не могли остаться равнодушными к происходящим трагическим событиям и геноцидам. На данную тему азербайджанскими композиторами созданы симфонические произведения, симфонические поэмы, вокально-инструментальные произведения, произведения для фортепиано, кантаты и песни.

Геноциды, совершенные против азербайджанского народа, нашли свое отражение также в творчестве некоторых зарубежных композиторов. Так, современные композиторы Александр Чайковский и Пьер Тилло создали произведения, посвященные Ходжалинскому геноциду.

Ключевые слова: Ходжалы, геноцид, музыка, колыбельные, Эльнара Дадашева, Александр Чайковский

ABBASQULU BƏY ŞADLİNSKİ VƏ SİLAHDAŞLARI XALQ YADDAŞINDA

Özət

Abbasqulu bəy Şadlinski Azərbaycanın əfsanəvi xalq qəhrəmanlarındanıdır. 1918-1921-ci illərdə onun erməni işğalçılarına qarşı azadlıq mübarizəsi sağlığında olduğu kimi, indi də xalq yaddaşında yaşamaqdadır. Xalq öz qəhrəmanına şeirlər qoşmuş, onun haqqında müxtəlif rəvayətlər yaratmış və yaşatmışdır. Məqalədə bütün bu məsələlərə diqqət yetirilmiş və Abbasqulu bəy Şadlinskinin xalq tərəfindən bu qədər sevilməsinin və yaşadılmasının səbəbləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Abbasqulu bəy, Vedibasar, Aşıq Cəlil, Aşıq Xudayar, B.N.Putilov, V.V.Propp.

Giriş

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan və Türkiyədən Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülüb, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazisində məskunlaşdırılan ermənilər tədricən bölgədə mövqelərini möhkəmlədi, milli ayrı-seçkilik, separatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Tarixi şəraitin doğurduğu ilk fürsətdə – 1905-ci ildə isə torpağında məskunlaşıb, çörəyindən yedikləri azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirirlər. Bu soyqırımını 1917-1921-ci illərdə özünün kulminasiya nöqtəsinə qalxır, bütün Cənubi Qafqazı, Şərqi Türkiyəni və Cənubi Azərbaycanı ağışuna alır. Belə bir ağır vəziyyətdə yerlərdə əhali öz təhlükəsizliyini təmin etmək, özünü-müdafiə dəstələri yaratmaq barədə düşünməli olur.

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının Vedi nahiyəsinin rəisi, 32 yaşlı Abbasqulu bəy Şadlinski də elə həmin vaxtlar Böyük Vedinin və ətraf kəndlərin igidlərindən silahlı dəstə yaratma-

* fil.ü.f.d., AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
eziz_elekberli@rambler.ru

ğa başlayır. Xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan Abbasqulu bəy az vaxtda bu işin öhdəsindən uğurla gəlir və həmin dəstə tezliklə “Mübariz dəstə” adı ilə məşhurlaşır.

Bu, həmin Abbasqulu bəydir ki, hələ sağlığında qəhrəmanlığına aşuqlar şeirlər qoşmuş, özünün və silahdaşlarının şəxsiyyəti və qəhrəmanlığı haqqında el arasında çoxlu rəvayətlər dolaşmışdır.

Görkəmli folklorşünas alim B.N.Putilov öz sələfi V.V.Proppun tədqiqat üsullarını təhlil edərkən belə qərara gəlir ki, həyatda heç nə təsadüfən folklorun obyektinə çevrilmir, əgər hər hansı bir fakt folklorun obyektinə çevrilibsə, bunun öz qanunauyğunluğu, obyektiv səbəbi var və folklorşünas bunu aydınlaşdırmalıdır. (8, 10).

Abbasqulu bəyin şəxsiyyət və qəhrəmanlığı da böyük bir ərazidə təsadüfən şöhrət tapıb, folklorlaşmamışdı. Gerçəkdə kim idi Abbasqulu bəy Şadlinski və o, bu ümumxalq məhəbbətini necə qazanmışdı?! Bu suala obyektiv cavab vermək üçün Abbasqulu bəy Şadlinski tarixi kimliyinə qısaca nəzər yetirmək istərdik.

1918-ci ilin ilk ayında İrəvan vilayətində erməni daşnaklarının daha da fəallaşması Vedibasar mahalında da sabitliyi pozur. Silahlı daşnakların vilayətin müsəlman kəndlərinə basqınları artıq sistemli şəkil alır. Ermənilər kəndlərə qəfildən hücum edir, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutur, onları qılıncdan keçirir, var-dövlətlərini talayıb aparır, evlərinə, mülklərinə od vurub yandırır. Faciənin miqyasını təsəvvür etmək üçün belə bir faktı xatırlatmaq yetərincədir ki, İrəvan hadisələri o vaxt Zaqafqaziya Seyminin 5 fevral, 7 fevral, 19 fevral və 20 fevral 1918-ci il tarixli iclaslarında müzakirə olunmuş və Seym vəziyyətlə yerindəcə tanış olmaq üçün İrəvana nümayəndə heyətləri göndərmişdir (3, 80).

Həmin dövrün əks-sədasi olan hesabatlardan biri də A.No-vatskinin rəhbərliyi ilə hadisə yerlərində olmuş Fövqəladə İstintaq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış arayış-məlumatdır. Həmin arayışdan məlum olur ki, 1918-ci ilin martınadək İrəvan quberniyasının təkcə dörd – İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin və Yeni Bayazid qəzalarında ermənilər 197 müsəlman kəndini dağıtmış, bu kəndlərdə yaşayan 135 min nəfərə qədər əhalinin əksəriyyətini qətlə yetirmiş, sağ qalanlar isə qaçıb ətraf bölgələrə – Azərbaycan

can, İran və Türkiyənin müsəlman kəndlərinə sığınmışlar (3, 81). Erməni fəlakəti bütün bölgəni bürümüşdü. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra da bu fəlakətin qarşısını almaq mümkün olmadı.

Bölgədə tarixi vəziyyət belə idi. Lakin belə bir tarixi vəziyyətdə bölgədə erməni faşizminin qarşısını kəsə bilən möhtəşəm bir qüvvə meydana atılmışdı – Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başçılığı ilə yaradılmış Milli Hökumət və özünümüdafiə ordusu! Xalq bu hərəkəti, onun ordusunu və bu ordunun komandanını yekdilliklə qəbul etmiş, bütün mahalın əli silah tutanları bu orduya yazılmış, könüllü olaraq Abbasqulu bəyin sərəncamına keçmişdilər. Artıq xalq arasında Abbasqulu bəy haqqında rəvayətlər dolaşmaqda idi, hamı onun gülləbatmaz olduğuna inanırdı. Hamı onun ədalətinə, qəhrəmanlığına güvənir və sığınırdı. Abbasqulu bəy bu inamı orduda yaratdığı hərbi intizam və qanunqayda ilə də qazanmışdı. Bütün qərarlar kollegial surətdə qəbul olunar, qəbul olunmuş qərar hamı üçün qanun olardı. Bu qərarların icrasına o özü məsuliyyət daşıyardı, heç kəs qəbul olunmuş qərara qarşı çıxmağa, onun bir sözünü iki etməyə cəsarət etməzdi, cəsarət edənlər müharibə dövrünün qanunlarına uyğun olaraq dərhal və yerində cəzalanardı.

Vedibasar mahalından Aşıq Xudayar Abbasqulu bəyin qəhrəmanlığını belə vəsf edirdi:

*Haqq evinə ziyarətə
Varıbdı Abbasqulu bəy!
Öz gücünü yaradandan
Alıbdı Abbasqulu bəy!
Döyüş vaxtı neçə köhlən
Yorubdu Abbasqulu bəy!
Zəhmət çəkib nizam ordu
Qurubdu Abbasqulu bəy!*

*Tanrı ona nüsrət versin,
Müsəlmanın dayağıdır!
Yoxsulların, fağırın*

Evlərinin çıraqıdır!
Ay Xudayar, bu mərd oğul
Qoçaqların qoçaqıdır!
Bu millətin xilasına
Durubdu Abbasqulu bəy! (1, 403-404)

Yeni yaradılmış qondarma Ararat daşnak hökumətinin mərkəzinin yerləşdiyi İrəvan şəhərindən cəmi 30-35 km-lik məsafədə yerləşməyinə baxmayaraq, ermənilər xeyli vaxt idi ki Vedibasara mahalına soxulmağa cəsarət etmirdilər. Lakin Abbasqulu bəyin başçılıq etdiyi silahlı özünümüdafiə qüvvələrinin gündən-günə güclənməsi daşnak hökumətini artıq əməlli-başlı narahat etməyə başlamışdı.

Vedibasara ermənilər üçün bir də ona görə təhlükə mənbəyi idi ki, bu mahal mühüm strateji nöqtədə – İrəvanla Naxçıvan arasında yerləşirdi. Bu da ermənilərin Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək arzusuna ciddi maneçilik törədirdi. Halbuki daşnaklar belə hesab edirdilər ki, daşnak lideri H.Kaçaznuninin sözləri ilə desək, “tatar (yəni azəri – Ə.Ə.) Şərur-Naxçıvanından ayrılıqda Ermənistan dövləti mövcud ola bilməz” (4,18).

Digər tərəfdən, Vedibasara mahalı həm də İrəvanla Dərələyəz-Zəngəzur mahalları arasında yerləşməklə hər iki istiqamətdə (İrəvan-Dərələyəz və İrəvan-Naxçıvan) cəmləşmiş daşnak qüvvələrinin həlledici məqamlarda bir-birlərinə yaxınlaşmasına, birləşməsinə imkan vermirdi. Bunu nəzərə alan ermənilər 1918-1920-ci illərdə Vedibasara üzünə nə az-nə çox, düz beş dəfə hücum keçir və hər dəfə də darmadağın edilirlər.

Türkiyədə məğlub olub, Araz çayını keçərək Naxçıvana soxulmuş “Van“ və “Sasun“ daşnak alayları Andronikin əmri ilə 1918-ci ilin dekabr – 1919-cu ilin yanvar aylarında Vedibasara Şahablı, Qədirlı, Qaraxaç və b. kəndlərinə basqın edib burada misli görünməmiş vəhşiliklər törədirdi, dinc əhalini ayrı-ayrı binələrə yığıb diri-diri yandırırılar. Hadisə yerinə çatan vedibasarlılar – Abbasqulu bəyin və Kərbəlayı İsmayılın dəstələri erməniləri xeyli tələfata uğradaraq kəndlərdən vurub çıxarırlar.

Bu hadisələr zamanı Azərbaycan aşığı sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri – Şahablı Aşiq Cəlil daşnaklar tərəfindən əsir alınır, ondan Andronikin şərəfinə oxuması tələb olunur. Aşiq Cəlil isə, əksinə, üzünü Böyük Vedi kəndi tərəfə tutub, ermənilərə dəfələrlə qan udduran Abbasqulu bəyin şərəfinə, onu imdada çağıran qoşma oxuyur:

*Vedinin dağları batıbdır yasa,
Andranik istəyir Vedini basa.
Bir namə yazmışam o xan Abbasa,
Yazmışam durmasın haraya gəlsin,
Yağı salıb bizi araya gəlsin!
Çat haraya, bəyim, nicat günüdür,
Vedinin davası, qeyrət günüdür!*

Bu şeirdən sonra ermənilər elə oradaca aşığı yerə yıxıb, dilini dibindən qoparır, sonra da üstünə neft töküb, sazı ilə birgə gərmə qalağı içərisində diri-diri yandırır (3,84).

Abbasqulu bəyin hərbi uğurları o vaxt Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin diqqət mərkəzində idi. 1919-cu ilin iyun-iyul aylarında daşnak hökumətinin polkovnik Aprosimovun başçılığı ilə Vedibasara mahalı üzərinə hücumu vedililər tərəfindən darma-dağın ediləndə Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvandakı nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski buradan Bakıya - Azərbaycan hökumətinə məlumat verərək böyük qürurla yazmışdır: “Böyük vedililər erməni polkunu tamamilə darmadağın etdilər və polk, demək olar ki, bütün heyətini itirdi“ (2, 122).

Bu məğlubiyyətdən sonra erməni hərbi komandanlığı Vedibasara üzərinə yeni hücum hazırlamaq və həyata keçirmək üçün Droya xüsusi tapşırıq və hər cür səlahiyyət verir. Dro yaxşı təlim görmüş və silahlanmış nizami qoşunla yanaşı, peşəkar daşnak mauzerçilərini də hücumla cəlb edir. O, tezliklə Vedibasara mahalına od vurub, Böyük Vedi kəndinin külünü göyə sovuracağı barədə daşnak hökumətinə söz verir.

Azərbaycan hökuməti daşnakların Vedibasara bu hücumunun qarşısını almaq üçün çox çalışır. Ararat Respublikasına rəsmi nota verir. Lakin qarşı tərəf bu notanı rədd edir.

Abbasqulu bəy İrəvandakı ingilis missiyası tərəfindən aldadılıb İrəvana aparılıb, burada həbs ediləndə də Bakıdan Məhəmməd xan Təkinskiyə teleqramlar vurulur ki, nə edirsən-et, təcili olaraq Abbasqulu bəy azadlığa çıxsın. Hətta sovet hakimiyyətinin ilk ilində Naxçıvan erməni işğalı təhlükəsi altında qalanda da Nəriman Nərimanov Naxçıvanın o vaxtkı Hərbi İnqilab Komitəsinin sədri Bahadır Vəlibəyova teleqram vuraraq təkid edir ki, təcili Abbasqulu bəy Şadlinski Arazın o tayından (Abbasqulu bəy 1920-ci ilin iyulundan sonra Cənubi Azərbaycana mühacirət etmişdi) Naxçıvana dəvət edilsin və ona daşnaklara qarşı mübarizədə hər cür şərait yaradılsın.

Abbasqulu bəy tarixi şəxsiyyətinin folklorlaşması prosesi onun tam bir epos qəhrəmanına çevrilə bilməsi səviyyəsinə çatmasa da, Abbasqulu bəy və silahdaşları ilə bağlı xalq arasında yayılan rəvayətlərdə artıq epos elementlərini müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, “bütün qəhrəmanlar və əhvalatlar qəhrəmanlıq eposunda epik dünya modelinin ifadəsinə xidmət edir”sə və epik dünya modeli də doğma yurd, düşmən və öz yurdu uğrunda vuruşan qəhrəman olmaqla üç əsas amillə müəyyənləşirsə (5, 45), onda Abbasqulu bəyin tarixi şəxsiyyəti ilə bağlı rəvayətlər bu modelə tamamilə uyğun gəlir.

Əslində, tarixi şəxsiyyəti və erməni işğalçılarına qarşı apardığı milli azadlıq mübarizəsinin xarakteri baxımından da Abbasqulu bəy tam bir epos qəhrəmanıdır. Elin ən ağır günlərində at belinə qalxan Abbasqulu bəy qısa vaxtda böyük bir dəstə yaradır, təkcə Vedibasar mahalında yox, bütün İrəvan çuxurunda, Dərələyəzdə, Şərurda ad çıxarır, onun dəstəsinə yaxın-uzaq ellərdən igidlər axışıb gəlir, Abbasqulu bəy bütün döyüşlərdən qələbə ilə çıxır və s.

Elə buna görə də Abbasqulu bəy Şadlinski ilə bağlı uzun müddət araşdırma aparmış görkəmli tədqiqatçı Əli Şamil belə qərara gəlir ki, “Ya Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında dastan qoşulmuş, ya da buna təşəbbüs göstərilmişdir” (9, 78). Bu istiqamətdə axtarışlar aparan Əli müəllim Abbasqulu bəylə bağlı xeyli rəvayətlər, şeirlər və şeir parçaları ortaya çıxarır. Toplanmış bütün folklor mətnlərini təhlil edən Əli Şamil haqlı olaraq belə

qənaətə gəlir ki, “Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında dastan yaradılmasına təşəbbüs olub. Bunun üçün zəngin material olduğu kimi, münbit şərait də varmış. Sovet hakimiyyətinin gəlişi və yeritdiyi siyasət bu dastanın yaranmasını və formalaşmasını əngəlləyib” (9, 85).

Təbii ki, Əli müəllimlə razılaşmamaq mümkün deyil. Görünür, Abbasqulu bəylə bağlı yazılı və şifahi yaddaşlarda olan bütün mətnlər toplandıqdan sonra bəzi mətləblərə təzədən qayıtmaq mümkün və lazım olacaq.

Görkəmli tədqiqatçı İsrafil Məmmədov da əsərlərində Abbasqulu bəy Şadlinskiyi “sağlığında dastanlaşmış ölməzliyə qovuşan xalq qəhrəmanı” kimi xarakterizə etmişdir (7, 61).

Mətnin, onun struktur elementlərinin çoxvariantlılığı folklorun əsas xüsusiyyətlərindən sayıldığı kimi, Abbasqulu bəy Şadlinski ilə bağlı şeir və rəvayətlərdə də bu çoxvariantlılıq açıq-aydın müşahidə olunmaqdadır. Həm də ki, nəinki Abbasqulu bəylə bağlı şeir və rəvayətlərdə, hətta Abbasqulu bəyin özü ilə bağlı faktlarda da çoxvariantlılıq baş alıb gedir. Bu çoxvariantlılıq onun ölümü ilə bağlı da mövcud olub, mövcuddur və yəqin ki, sonsuza qədər də davam edəcək. Bunu müşahidə edən görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadə özünün məşhur “Vədinin yanı dağlar” etnoqrafik əsərində yazırdı ki, “Abbasqulu bəyin kimin tərəfindən öldürülməyi Vedibasarda sonu görünməyən bir mübahisədir” (6, 264).

Abbasqulu bəy Şadlinskiyə Azərbaycanın milli tarixinə yazdığı o şanlı səhifədən bir əsrə yaxın zaman keçməyinə baxmayaraq, onun və silahdaşlarının şəxsiyyət və mübarizəsi nəinki unudulmur, nəinki ancaq kitablarda əbədiləşir, həm də xalq yaddaşında dolaşır, yaşayır, inkişaf edir, yeni-yeni variantlar qazanır. Bu da ilk növbədə onun xalq qəhrəmanı statusuna yüksəlməyindən xəbər verir.

Qaynqlar

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu kitab, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004.
2. Ələkbərli Əziz. Abbasqulu bəy Şadlinski, Bakı, Sabah, 1996.

3. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan, 1-ci cild, Vedibasər mahalı, Bakı, Ağrıdağ, 2002.

4. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать, Баку, ЭЛМ, 1990.

5. Kazımoğlu Muxtar. Folklor həm keçmiş, həm də bu gündür, Bakı, Elm və təhsil, 2014.

6. Kərimzadə Fərman. Vedinin yanı dağlar, Seçilmiş əsərləri, 4-cü cild, Bakı, Ağrıdağ, 2005.

7. Məmmədov İsrəfil. Vedibasər qətliaımları, Bakı, Elm və təhsil, 2013.

8. Пропп В.Я. Фольклор и действительность (избрание статьи), Москва, Наука, 1974.

9. Şamil Əli. Dastanlaşmış ömürlər, Bakı, Səda, 2001.

ABBASGULU BEY SHADLINSKI AND HIS ASSOCIATES IN PEOPLE'S MEMORY

Summary

Abbasgulu bey Shadlinski is a legendary hero of Azerbaijan. His struggle for freedom against the Armenian invaders during 1918-1921 years live in people's memory at present. People wrote poems to their hero, created various legends about him. In the article attention has been paid to these issues and the reasons of Abbasgulu bey Shadlinski being loved by people are explained.

Key words: Abbasgulu bey, Vedibasər, Ashug Jalil, Ashug Khudayar, B.N.Putilov, V.V.Propp

АББАСКУЛУ БЕК ШАДЛИНСКИЙ И ЕГО СОРАТНИКИ В НАРОДНОЙ ПАМЯТИ

Резюме

Аббаскулу бек Шадлинский является легендарным героем Азербайджанского народа. Его освободительная борьба с армянскими оккупантами в 1918-1921 годах как при жизни, так и после смерти живёт в памяти народа. Народ воспел в стихах подвиг своего героя и увековечил его в преданиях. В статье тщательно рассматриваются все эти вопросы и исследуются причины увековечивания подвига Аббаскулу бека Шадлинского и большую любовь к нему.

Ключевые слова: Аббаскулу бек, Ведибасар, Ашуг Джалил, Ашуг Худаяр, Б.Н.Путилов, В.В.Пропп

XOCALI SOYQIRIMI QARABAĞ BAYATILARINDA

Özət

Məqalədə, folklorun ən qədim janrlarından olan bayatılarımızın bütün tarixi dövrlərdə xalqın dərdini, sərinə, bütövlükdə mənəvi aləmini özündə necə əks etdirməsi açıqlanır. Xocalı faciəsi də bu kontekstdə araşdırmaya cəlb olunur. Kətiyin düzlərində, Şelli dağlarında şaxtadan donmuş körpələrin, qocaların yaşadıkları dəhşətli vəziyyətləri əks edən bayatılar qruplaşdırılır.

Toplanan bayatılara ayrı-ayrılıqda nəzər salınır, Xocalı faciəsindən əvvələ aid olan folklor nümunələri ilə bu müdhiş gecənin faciəsindən sonra yaranan poetik nümunələr müqayisəli şəkildə təhlil olunur. İnsanın bütün duyğularını rıqqətə gətirən bu folklor qaynağında hiyləgər erməni millətçilərinin iç üzü aydın şəkildə açılır. Xalqımızın yurd həsrəti, vətənə olan məhəbbəti də Qarabağ bayatılarında öz əksini tapır. Məhz daha çox körpələrin qırğına yönələn bu vəhşiliyin bayatılarda ifadəsi erməni millətçilərinin xalqımızın soyqırımına səy göstərdiklərini bir daha təsdiqləyir.

Açar sözlər: Xocalı, Qarabağ, soyqırımı, qırğın, bayatı

Giriş

Folklorun ən qədim janrlarından olan bayatılarımız bütün tarixi dövrlərdə xalqın dərd-sərinə, bütövlükdə mənəvi aləmini əks etdirən ən əlverişli poetik vasitələrdən biri olub. Qəribliyin yangısı, övlad itkisinin ahu-zarı, vətən həsrəti kimi hissələrin təsirindən qəlb nəğməsi tək oxunan bayatılar insan övladını ovundururan bir yaşantı və eyni zamanda duyğuların əks-sədasıdır. Burada insanın hissələri poetik bir dillə ifadə olunur. Bu janrın özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bayatı hər hansı bir hadisənin məğzini çox təsirli semantik çalarlarla əks etdirə bilir və insanın ruhunu rıqqətə gətirib, onu təsirləndirir. Bu baxımdan Qarabağ və

* fil.ü.f.d., AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi.

Xocalı hadisələri ilə bağlı Qarabağda yaranan bayatlar xüsusilə seçilir. Qarabağ hadisələrinin əsasən kiçik həcmli folklor janrlarında, xüsusən də bayatılarda öz əksini tapması bu janrın poetik mükəmməliyini və operativliyini göstərir. Xalq epik lövhələrə hazırlığı lirik yaşantılardan keçərək hazırlayır.

1. Qarabağ bayatılarının məzmununa tarixi istiqamətdə baxış

Qarabağ bayatılarında əks olunan dərin fəlsəfi duyğuların sədası, incə mətləblərin vurğulanması, ən zərif hissələrin dillənməsi bu bölgənin həm yaşadığı keşməkeşlərdən, həm də musiqi beşiyi kimi qeyri-adi mistik təbiətindən irəli gəlir. Qarabağ bayatılarının qədim və milli koloriti bu gün də öz mahiyyətini itirməmiş və müasir bayatılarla müqayisədə öz ilkin təsirini saxlayaraq yenilərin yaranmasında ənənəvi gücünü göstərmişdir.

Qarabağ əhli hər sözün, hər kəlmənin ritmini tutmağı bacarmış ən sadə ifadənin belə semantik çalarını nota kökləməyin ustası olmuşdur. Qarabağ təbiətinin ecazkarlığı da bütün bu yaşantıların əsas səbəblərindən biridir. Lakin ən başlıca səbəb bu xalqın zaman-zaman sinəsini dələn yurd ağrılı yaraları olmuşdur. Xalq qəlb yaralarının, əzablarının ağrısını könüllərindən axan bayatılarda əks etdirmişdir. Qarabağ talanlarının hələ başlanğıc tarixinin, ona yad caynaqların uzandığı ilk dövrün əks-sədası olan və Qarabağda daim səslənən bir bayatıya diqqət edək:

*Qarabağda talan var,
Zülfün suya salan var
Düşüb qürbət ellərə
Gözü yolda qalan var... (1,53-54)*

Bu misralarda hələ XIX əsrdən, çarizm istilasından Qarabağı çapıb-talayan yadelli işğalçıların bəd əməllərinə işarə verən qəlb ağrılarının iniltisi duyulur. Mənfur erməni təcavüzkarları Qarabağın qonşuluğuna köçürülüb yerləşdirildiyi zamandan həmişə bu torpağa göz dikmiş, arxalandıqları mənfur qüvvələrdən güc alaraq dəfələrlə yurdumuzu zəbt etməyə təşəbbüs etmişlər. Məhz elə bu-

na görə də qarabağlılar dəfələrlə yara almış, içlərində vətən həsrətinin kövrək hissələri, iniltili duyğuları hər zaman coşub daşmışdır:

*Əziziyəm dağdadı,
Qərib söyüd bağdadı.
Cismim yad ellərdədi
Ruhum Qarabağdadı.(2-toplama)*

*Əziziyəm talandı,
Deyilənlər yalandı,
Yurduma od vurdular,
Tonqal kimi qalandı.(3-toplama)*

Həm yuxarıda göstərilən, həm də bu bayatılarda əksini tapan “talan var”, “tonqal kimi qalandı” və “ruhum Qarabağdadır” ifadələri nə müharibə, nə də mübarizə məzmununu kəsb edir. Bu güclü ifadələr xalqın iç dünyasından qopan dəhşətli bir ağrının, fəryadın əks-sədasıdır. Bu ifadələr öz məzmunu ilə başqa-başqa bölgələrdən toplanan bayatılardan çox fərqlənir. “Qarabağda talan var” misrası ilə başlayan bayatı Qarabağın nisbətən uzaq keçmişli ilə bağlı olsa da, ayrı-ayrı zamanların nəqarətinə çevrilmişdir. Beləliklə, hadisələrin təkrar və oxşarlığı həmin bayatıda bu günün də ağrısını yaşadır. Sanki həmin bayatıda bir müdrik öncəgörümlər var. Bayatının ikinci misrasındakı “zülfi” anlamı da təsadüfi verilməyib. Naləsi ərsəyə çəkələnin zulfü pərişan olar (Məcnunun zulfü kimi). Tanrıdan sonsuz bir ısrarlı diləyi olanın zulfündən kəsib pıre aparmağı, qardaşı itkin düşən bacıların bir saçını ağ, bir saçını qara hörtüb yol gözləmələri, hətta bu gün də belə oğul itirən anaların saçlarını ağ pərişan saxlayıb, dolanmaları və ya əksinə, təzə gəlinə tel kəsilməsi, toyda-bayramda yaşlıların saçına xına qoyulması ənənəsi zulfün kədərdə və sevincdə iştirakı ilə bağlı bir məzmun formalaşdırıb.(4,96) Gözü yollarda qalan qərib, heç də zulfünü təsadüfi olaraq suya salmır. O su kultu ilə zulf, saç inancının sintezini yaratmaqla vətənə qayıtmaq, yurduna qovuşmaq diləyini daha ısrarla təcəssüm etdirmək istəyir. Təriqət dünyagörüşündə də zulf aşıqı məşuqa birləşdirən bir vasitə, pərişanlıq isə həsrət rəmzidir. O zaman zulf ilə bağlı alqış, yalvarış diləyin gərgin məqamı, ən yüksək zirvəsi və sonuncu vasitəsi kimi

vurgulanır və sanki bu insan naləsinin kuliminasiya nöqtəsi olur. Əli hər yerdən üzülən zülfünə əl atar. Təbii ki, bu çox qədim ayınlərin, ənənələrin izləridir və bu qədim motiv indi də Qarabağdan toplanan bayatıların böyük əksəriyyətində öz əksini tapır. Toplanan iki müasir bayatıda isə, birinci bayatıdan fərqli olaraq ruhunu əzəmətli dağlarda arayan insanın özünü bar verməyən, kimsəsiz söyüdə bənzətməyi əks olunur və burada nakam söyüdüün öz yerində olmayıb, bağda ona yad gələn bar ağaclarının arasında görməsi də çox təsirlidir. Bunun nə qədər dəhşətli olduğunu bayatının üçüncü və dördüncü misraları təsdiqləyir. Burada cismın candan ayrılması bir tərəfdən məzar qərıblıyını göstərsə də, digər tərəfdən özü üçün ən qiymətli olanını itirən insanın tərki-dünyalıqlığını sərgiləyir; “cismim burda olsa da, ruhum Qarabağdadır” deməklə yurdunu, yuvasını itirən qərıb diridiri öldüyünü izhar edir. Üçüncü bayatıdaki misralarda isə Qarabağın talanıb daşınmasından sonra od vurulub tonqal kimi qalanmağından bəhs olunur. Burada yadelli işğalçıların, mənfur erməni cəlladlarının qanlı xisləti daha aydın təcəssüm olunur.

2. Possovet dövrü Qarabağ talanlarını və Xocalı soyqırımını əks etdirən bayatlar

Ermənilər hər bir tarixi şəraitdən öz faydaları üçün istifadə edən üzüdönük məxluqlardır. Türk hakimiyyətinin güclü dönəmlərində sadıq təbəə donuna girən, adımızın, soyadımızın kölgəsinə sığınan, lazım gələrsə xeyirləri məqsədilə islamı qəbul edib məzhəb qardaşına çevrilən ermənilər arxalarında duranın olduğunu hiss etdikləri anda quduzlaşırılar. Bizim nəsil də belə vəziyyətin acınacaqlı tarixlərindən birinin şahidi oldu. Birbaşa müasir hadisələrdən doğan yaşıntıları əks etdirən bayatı nümunələri də az deyil.

*Yer göy çalxalanıbdı,
Qarabağ talanıbdı
Dünya niyə susursan
El-obamız yanıbdı.*(5-toplama)

Ağdam rayonunun Çəmənli kəndindən toplanan bu bayatıda kədərinə, dərđini, umu-küsüsünü dünya ictimaiyyətinə çatdırıb, haqqının müdafiəsini uman saf və sadə xalqın səsi duyulur.

Neçə illərdən bəri elindən, obasından ayrı düşən, uzaq gəzən nənələrin bu poetik mətndə naləsi ərsəyə çəkilir. Heç olmazsa ömürlərinin son günlərini öz yurdlarında keçirə biləcəklərini arzulaşıqca ah çəkib, nalə deyib, bayatını bayatıya calayaraq fəryad edən qocaların tanrıya üz tutub kömək diləmələri daha təsirlidir:

*Tanrım bu nə həşərdi?
Vəhşi əhliləşərdi
Körpə başın kəsənlər
Necə vəhşi bəşərdi...*(6-toplama)

Heç bir xəbərdarlıq edilmədən, qəflətən dinc xalqa qarşı törədilən soyqırımı terroruna üsyanı əks etdirən bayatılarda, qanuna sığmayan orta əsr vəhşiliklərinin tətbiqi təsvir olunur.

Qarabağ talanlarının, xüsusən Xocalı soyqırımının o müdhiş gecəsinin faciəsindən sonra yaranan bayatıların məğzi baş verən hadisələrlə müqayisəli şəkildə təhlil olunduqca hiyləgər erməni millətçilərinin iç üzünün yaddaşlarda qoyduğu izlər açılır. O, qanlı gecənin səhəri yük maşınlarında daş əvəzinə insan cəsədləri daşıyırdı. Bu cəsədlərin arasında qaça bilməyən qocalarla bərabər məzlum, günahsız körpələrin cəsədləri də çox idi.

Azərbaycan xalqının, soykökünü kəsməyə cəhd göstərən erməni vəhşilərinin körpələri qırmaqda məqsədi aydın idi. (7,54) Bayatıda göstəriləndiyi kimi topun-tüfəngin gurultusundan meşədən qaçan vəhşi heyvanlar əhliləşdiyi halda, körpələri qıran ermənilər qan gördükcə qəddarlaşıb, vəhşiləşirdi:

*Dağlar baxıb ağlasın
Dünya qara bağlasın
Bu körpə cəsədlərin
Torpaq necə saxlasın?*(8-toplama)

*Ellər gəlsin yığılsın
Qəddar dünya dağılsın.
Yüzlərlə körpə öldü
Bu yurd kimlərə qalsın?*(9-toplama)

Bu naləni çəkən anaların fəryadlarında əzabla öldürülən övladlarının yangısı ilə bərabər, yiyəsiz qalan yurdun da öz yaşıntısı var.

Dağları, dərələri, “dünyanı” dilləndirməklə bütün dünya ictimaiyyətinə üz tutan xalq hər kəsi bu faciədən qurtarmaq üçün köməyə çağırır. Humanist xalq bu görünməmiş qanlı faciənin süllhlə əvəz olunmasını tələb edir, bu dəhşətli basqına, bu qanlı təcavüzə etiraz edir.

Kötəl suyun lilləndi

Körpələr güllələndi

Talananda Qarabağ

Lal dil açıb dilləndi.(10-toplama)

Çox maraqlı incə bir ifadəylə “Kötəl çayının bulanması” təsadüfə söylənmir. Bu deyim ta qədim zamanlardan Qarabağda söylənən bir rəvayətin məzmunundan doğmuşdur.

Deyilənlərə görə Şərif bəy deyilən Qarabağ bəylərindən biri hər səhər həyətinin ətəyindən axan çaya gedər və o çayla dərdləşərmiş. Gördüyü yuxuları, gün ərzində rastlaşdığı haqsızlıqları çaya söyləyər, su əyəsindən ən çətin işlərinin həlli üçün uğurləyərmiş, çay nə vaxt bulanıq gələrmışsə, bu zaman o hesab edərmiş ki, həmin gün bir uğursuzluqla qarşılaşacaq; belə də olarmış.

O zamandan bir inanc olaraq suyun bulanıq gəlməyi el arasında işlərin uğursuz olacağına işarə verən əlamət kimi qətiləşib. (12-toplama) (Bu məzmununda olan rəvayətlər Qarabağda geniş yayılıb, təbii ki, bu, başqa bir araşdırmanın mövzusuudur). Bu hadisənin belə əlamətləşməsinin əsasında, çox güman ki, fəlakətlər törədən sel dayanır.

Xocalıda qırğınların dəhşətliliyini ölçüyəgəlməz hala gətirən hadisə körpələrin vəhşiliklə qətlə yetirilməsidir ki, bu da bayatıda öz ifadəsini tapıb.(13,59) El arasında misal var, deyərlər ki, “aşıq gördüyünü çağırar”. Xocalı soyqırımını xalqın qan yaddaşına uşaqların, qocaların vəhşicəsinə öldürüldüyü səhnələri həkk edib.

Gün dolanar, ay batmaz

Bu qırğına dərd çatmaz

Balası ölən ana

Uzun gecəni yatmaz.(14-toplama)

Cəmi dörd misradan ibarət olan bu bayatıda Xocalı qırğınının heç bir dərdlə müqayisə olunmayan dəhşəti əks olunur, gözünün qarşısında övladı öldürülən anaların ah-naləsi yaşanır, uzun ge-

cələri yuxusuz keçirən, son ümidini aya-günəşə bağlayan xocaların iztirabları əks olunur:

*Yerimə qor dolubdu,
Yurduma sar dolubdu
Balam qanlar içində
Gül bədəni donubdu.*(15-toplama)

Misralarda ananın psixoloji vəziyyəti də əks olunur. Faciədə balasını itirən ana səhərə qədər yata bilmir. Sanki, yerinə köz tökülüb, onu yandırır. Yerinin içində qıvrılan ana, yurdunda düşmən gəzdiyini də unutmur və erməni təcavüzkarlarını sar adlanan yırtıcı quşa bənzətməklə, vəhşilərlə müqayisədə onları daha qəddar görür:

*Axşamlar ay axşamlar
Gecə yanar ağ şamlar
Yurd-yuvası dağılan
Görən harda axşamlar?*(16-toplama)

Dünyada baş verən bütün faciələrin ən dəhşətlisi olan Xocalı soyqırımında hətta beş-altı aylıq körpələrə tutulan divanı unutmaq olmaz. Bunu bayatıların məzmunu da ifadə edir. Lalın dil açılıb dillənməyi əslində qeyri-mümkün bir hadisə hesab olunsada, sonsuz həyəcan, qorxu hissindən bəzən lal insanın dilinin açılmasına da təsadüf edilir. Bu tibdə də qəbul olunmuş hadisədir. Bayatının əsas məzmununda da bu dəhşətlərin insan fantaziyasına belə sığmayan sonsuz həyəcan, qorxu, heyrət hissənin yaratdığı təsvir edilir.

*Məni yaralamayın
Yurddan aralamayın
Qol-qıçamı sındırıb
Ağacda tonqallamayın.*(16-toplama)

Bu bayatı işgəncə ilə öldürülən, qolu-qıçı doğranan, hətta dərisi soyulub, gözü çıxarılıb ağaca sarınan günahsız soydaşlarımızın halını əks etdirən nümunələrdən biridir. Bu cür faktlar Xocalı faciəsində kifayət qədər çox müşahidə olunduğu kimi bayatların məzmununda da tez-tez rast gəlinir.

Nəticə

Bir folklor janrı olaraq bayatılar insanın bütün hiss və həyəcanlarını, əzab və istirablarını çox real şəkildə ifadə edə biləcək təsir gücünə malikdir. Hadisələri yığcam və oyatdığı təsirlə vəhdətdə ifadə edə bilən bayatılar xalqımızın yaşantılarını nəsil-dən-nəslə ötürə biləcək ən qiymətli nümunələrdir. Bayatılarda psixoloji ovqatla bərabər tarixi mənzərə də öz ifadəsini tapır. Xocalıdan çəkilən rəsmlər qədər bayatılar da öz yaddaş qatları ilə qiymətli nümunələrdir.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan xalq ədəbiyyatından: Bayatılar “Maarif və mədəniyyət jurnalı”, 1926-cı il № 7 səh 53-54
2. Bayatılar. Toplayıb tərtib edən A. Şaiq, Ş Əfəndizadə Bakı, 1926
3. Hacıyeva Səyalı Məşədi Müseyib qızı 1923 təvəllüdü Bakı şəhəri Xəzər rayonu 92 yaşlı təqaüdcü müəllimə
4. Q. Qeybullayev, M. H. Təhmasib Qədim ayin, adət və ənənələr. Bakı 1960
5. Axundova Şükufə Həsən q. 283 №-li məktəbin müdiri 1942 təvəllüdü
6. Həmin mənbə
7. Fəridə Hicran. "Qarabağda talan var". Bakı. 1992
8. Axundova Emeliya Həsən qızı 1938 təvəllüdü təqaüdcü müəllim
9. Həmin mənbə
10. Həmin mənbə
11. Bəhlul Abdullayev. Haqqın səsi. Bakı. 1989
12. Həmin mənbə
13. Fəridə Hicran. Qarabğda talan var. Bakı. 1992.
14. Toplama. Zümrüd Hilalqızı.
15. Toplama. Zümrüd Hilalqızı.
16. Toplama. Səyalı Hacıyeva.

REFLECTION OF THE KHOJALY TRAGEDY IN GARABAGH BAYATY

Summary

The article reveals one of the oldest genres of folklore from all historical periods bayaty (a quatrain), which reflects grief and

completely spiritual world of people. In this context, also involved the investigation of Khojaly tragedy. Bayaty that reflect frozen babies from the frost, in the plains Ketik, on the mountains of Shelley, the horror that lived elderly people, have grouped. Weeping of mothers, sisters who beheaded, situation of exhausted war prisoners. Herein described, suddenly committed bloody tragedy that does not fit into any framework law, which is medieval barbarism. Individually analyzed examples of folklore to the Khojaly tragedy and poetic images after the terrible night of the tragedy. Cry of the people yearning for the country, love for the homeland, reflected in the Garabagh bayaty. Genocide, mainly aimed to infanticide, reflection of this barbarity in bayaty, is further evidence of the Armenian genocide of our people.

Keywords: Garabagh, Khojaly, genocide, slaughter, bayaty

ОТРАЖЕНИЕ ХОДЖАЛИНСКОЙ ТРАГЕДИИ В КАРАБАХСКИХ БАЙАТАХ

Резюме

В статье, раскрывается, один из старейших жанров фольклора из всех исторических периодов байаты, который, отражает горе и в целом духовный мир народа. В этом контексте, также участвует исследование трагедии Ходжалы. Байаты в которых отражен, замерзшие младенцы от мороза, на равнинах Кетик, на горах Шелли, ужас, который прожили пожилые люди, сгруппированы. Проанализированы, фольклорные примеры до Ходжалинской трагедии и поэтические образцы после, той страшной ночи трагедии, в отдельности. Плач народа, тоскующий по стране, любовь к Родине находит свое отражение в Карабахских байатах. Геноцид, в основном направленный на убийство младенцев, отражение этого варварство в байатах, является еще одним свидетельством, армянского геноцида над нашим народом.

Ключевые слова: Карабах, Ходжали, геноцид, резня, баяты

TARİXİN QAN YADDAŞINDA ERMƏNİ TERRORU VƏ XOCALI SOYQIRIMI

Özət

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq torpaq hərisliyi və “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası mənfur qonşularımıza rahatlıq vermirdi. Onlar zaman-zaman bu çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün fürsət axtarmış, yeri düşəndə irili-xırdalı vəhşiliklər törətmişlər. Bildiyimiz kimi, keçən əsrin ortalarında onların təşkil etdiyi terror təşkilatı ASALA (Ermənistanın Azadlığı uğrunda Məxfi Erməni Ordusu) adının ingiliscə yazılışının abreviaturasıdır. ASALA terrorçu təşkilatı onlarla yüksək vəzifəli türk diplomatlarının qətlini təşkil etmiş və tarixə özlərini “məzlum xalq” kimi tanıtməyə çalışmışlar. ASALA terror təşkilatının XX əsrdə törətdiyi ən dəhşətli faciə Xocalı soyqırımı oldu. Bu terror təşkilat qrupu Xocalı soyqırımının planını hələ çox-çox əvvəllər işləyib hazırlamışdılar.

Açar sözlər: Xocalı, soyqırım, ASALA, terror, terroristlər

Giriş

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq torpaq hərisliyi və “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası mənfur qonşularımıza rahatlıq vermirdi. Onlar zaman-zaman bu çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün fürsət axtarmış, yeri düşəndə irili-xırdalı vəhşiliklər törətmişlər. Bildiyimiz kimi əsrin ortalarında onların təşkil etdiyi ASALA (Ermənistanın Azadlığı uğrunda Məxfi Erməni Ordusu) adının ingiliscə yazılışının abreviaturasıdır. ASALA terrorçu təşkilatı onlarla yüksək vəzifəli türk diplomatlarının qətlini təşkil etmiş və tarixə özlərini “məzlum xalq” kimi tanıtməyə çalışmışlar. Terror məsələsi üzrə mütəxəssis Pol Uilkinson yazır ki, “terrorizm köhnə erməni ənənəsinin bir hissəsidir. Terror, şiddət erməni psixologiyası və ənənələrində dərin köklər qurub. Alimin

* fil.ü.f.d., AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı,
hummətovax@mail.ru

fikrinə görə, ermənilərin açıq mübarizəsi və erməni etnopsixologiyasında kök salmış terror ənənəsi XIX əsrin ikinci yarısında açıq şəkildə həyata keçməyə başladı” [1,111].

ASALA - «Ermənistanın azadlığı uğrunda Məxfi erməni Ordusu » 1975-ci ildə yaradılıb, qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşirdi. Təşkilatın məqsədi Türkiyə, İran və Azərbaycan əraziləri hesabına «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq, hədəfləri isə 1915-ci ildəki «soyqırım saxtakarlığını» həqiqət kimi qəbul etdirmək olmuşdur .ASALA yarandığı gündən soyqırımı məruz qalan soydaşlarının qisasını aldığı bəyan edir və əsasən, türk diplomatlarını və Azərbaycan əsilli şəxsləri hədəf seçirdi. “Erməni terror təşkilatları 1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddiası ilə ortaya atılan soyqırımın qisasını almaq üçün yaradılıb sualına cavab verməzdən öncə erməni terror təşkilatlarının tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Bu, o illər idi ki, türk və erməni millətləri arasında hər hansı qarşıdurmanın mümkünlüyü barədə təsəvvür belə yox idi. Ancaq 1885-ci ildə ermənilərin siyasi partiya adı ilə yaratdıqları «Armenakan» terror təşkilatı Osmanlı imperiyası daxilində terror hadisələri törətməyə başlayır. Bu təşkilatın fəaliyyəti nəticəsində Türkiyənin müxtəlif ərazilərində - Van, Muş, Bitlis, Trabzon və İstanbulda törədilən terror aktlarında onlarla türk ziyalı və dövlət xadimi qətlə yetirildi [4].

XX əsrin ortalarından başlayaraq, bu təşkilatın gizli şəkildə ara-sıra terrorçu fəaliyyəti baş qaldırmağa başlayır. Get-gedə bu təşkilat üzvlərinin azğınçılıq fəaliyyəti açıq şəkildə öz hücumlarının həyata keçirməyə başlayır. Terrorçu təşkilat öz fəaliyyət dairəsini genişləndirərək dünyanın hər yerində Türklərə qarşı terrora başlayır. Onlar Viyanada, Kölnə, Fransada, Beyrutda, İsveçdə, Madriddə, Danimarkada, Romada, İranda, Cenevrədə Londonda türk səfirliyinə qarşı sayısız-hesabsız qətilər törədirlər. 1975-ci ildə Türkiyə səfirliyinə daxil olan üç erməni terrorçusu səfir Danış Tunalıgilə avtomat silahla qətlə yetirdilər. 1977-ci ildə Türkiyə səfirliyinin hərbi və inzibati məsələlər üzrə atasəsi, Nahit Karakay və İlhan Özbabakanın avtomobilləri partladıldı. 1978-ci ildə Madriddə avtomat silahla silahlanmış üç erməni

terrorçusu, türk səfiri Zəki Küneralpın maşınına atəşə tutur, bu zaman səfirin həyat yoldaşı Neqla Küneralp, maşında olan keçmiş səfir Bəşir Balsoğlu həlak olur, milliyətcə ispan olan sürücü Antonio Torres aldığı yaralardan xəstəxanada keçirir. Gözlərini qan tutmuş ermənilər törətdikləri əməllərdən, tökdükləri qanlardan doymayaraq yenidən, 1979-cu ildə Niderlandiyanın Haaqa şəhərində Türkiyənin bu ölkədəki səfiri Özdəmir Benlərin oğlu 27 yaşlı Əhməd Benlər öz maşınında qətlə yetirirlər. Onların terroru səngimək bilmirdi, 1980-ci il Yunanıstanın Afina şəhərində Türkiyə səfirliyinin idarəetmə məsələləri üzrə ataşesi Qalib Özman ailəsi ilə birlikdə avtomobildə olarkən, terrorçuların hücumuna məruz qalmış, Qalib və onun 14 yaşlı qızı Nəslihan hadisə yerində həlak oldular, həyat yoldaşı Sevil və 16 yaşlı oğlu Kaan isə ağır yaralandılar. Mənə elə gəlir ki, bu siyahını istənilən qədər artırmaq olar. Bütün dünya bu mənfur millətin çirkin əməllərinin şahidi olmuşdur, onların terror hücumlarından təkcə türklər deyil, həmin ölkələrin də vətəndaşları əziyyət çəkmişlər. Bu hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan vətəndaşların verdikləri məlumata görə, o zaman Türkiyədə vəziyyət elə yerə çatmışdı ki, xarici ölkələrə səfir getmək və ya səfirlikdə işləməkdən insanlar boyun qaçırdılar. Çünki Türkiyənin neçə-neçə səfir və nümayəndəliyin işçilərinin terrorla üzləşməsi, onların ailəlikcə qətlə yetirilməsi insanlarda qorxu yaratmışdı. Odur ki, bir müddətdən sonra Türkiyə dövləti erməni terror təşkilatını zərərsizləşdirmək, azğınlaşan bu millətin qarşısını almaq, onları yerlərində oturtmaq, dünyada terrorçu millət kimi ifşa etmək üçün fəaliyyətə başlayır. Milli təhlükəsizlik xidmətinin sabiq əməkdaşı Ərəstun Oruclu ASALA-nın terror çağırışları ilə bağlı araşdırmalar aparıb, o yazır: “Dünyanın çox mötəbər antiterror qurumlarından və bir sıra etimad doğuran diplomatik mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata görə, ASALA təşkilat olaraq artıq 26 ildir fəaliyyət göstərmir. Yəni həmin mənbələrin verdiyi məlumata əsasən bu gün dünyada ASALA adlı terror təşkilatı demək olar ki, yoxdur. O mənbələrə istinadən deyirəm ki, bu terror təşkilatının fəaliyyəti 26 il öncə yekunlaşıb. Eyni mənbələr belə ehtimal irəli sürür ki, ASALA-nın adından bu

gün kimsə sadəcə olaraq sui-istifadə edir və vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışır. Bizdə olan məlumata görə, dünyada bir sıra anti-terror qurumları və bəzi ölkələrin xüsusi xidmət orqanları ümumiyyətlə bu terror hədəfinin kim tərəfindən yayıldığını araşdırır. Çünki dediyim kimi, ciddi antiterror mərkəzlərinin məlumatına əsasən ASALA adlı terror təşkilatı bu gün mövcud deyil”. [3.]

ASALA terror təşkilatının XX əsrdə törətdiyi ən dəhşətli faciə Xocalı soyqırımı oldu. Bu terror təşkilatı Xocalı soyqırımını planının hələ çox-çox əvvəllər işləyib hazırlamışdı. Azərbaycan xalqının ərazi bütövlüyü və qədim tarixi köklərə malik olması bu xalqın soy-kökünün dərinliyindən xəbər verir. Əhatəsində olduğu qonşularla dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşaması, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə öz qucağında yer verməsi xalqımızın tolerantlığının göstəricisidir. Uzun əsrlərdən bəri qonşuluq şəraitində yaşadığımız erməni xalqının mənfur əməlləri XX əsrdə tarixin yaddaşına qanla yazılmış silinməz izlər yazdı. “Azərbaycan türklərinin Ermənistan-dan qovulması, etnik təmizlənmə siyasəti də uğurla həyata keçirildi, 1918-1920, 1948-1952-ci illərdə başlayan etnik siyasət 10 dekabr 1989-cu il Ambarsumyanın irəli atdığı “Türklərsiz Ermənistan” şüarı altında Azərbaycan türklərinin hamısı qovuldu. Etnik təmizlənmə planı həyata keçirildi və Ermənistan 98% etnik ermənilərin yaşadığı monomillət dövlətinə çevrildi.” [2,19] .Elə bu hadisələrdən sonra azərbaycanlılar erməni vəhşiliyinin görünməmiş dəhşətləri ilə üzləşdilər. Bu, ermənilərin törətdiyi əsrin faciəsi olan Xocalı qətliamı idi. Bu izləri tarixin qan yaddaşından sonsuz dənizlərin suyu belə yuya bilməz. 1992-cu il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənistan silahlı qüvvələri SSRİ dövründən Xankəndi (Stepanakert) şəhərində yerləşən 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliliyi ilə Xocalı şəhərini işğal etdi. Hücumdən əvvəl, fevralın 25-i axşam səhər toplardan və ağır artilleriyadan şiddətli atəşə tutuldu. Nəticədə, fevralın 26-ı səhər saat % radələrində Xocalı tam alova büründü. Mühasirəyə alınan şəhərdə qalmış təqribən 2500 nəfər xocalılı Ağdam rayonunun mərkəzinə çatmaq ümidi ilə şəhəri tərk etdi. Amma bir günün içində yer üzündən silinən şəhəri tərk edən 2500 Xocalı sakinindən 613-ü düşmən gülləsinə tuş gəlib

qətləmənin qurbanı oldu. Bu soyqırım nəticəsində 63-ü uşaq, 106-ı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla – 613 nəfər Xocalı sakini qətlə yetirildi, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirdi. Düşmənin gülləsinə tuş gəlib yaralanan 487 nəfərdən 76-sı uşaq idi. 1275 xocalılı əsir, 150 xocalılı itkin düşdü. Dövlətin və əhəlinin əmlakı talan edildi, Xocalı odalova qarq oldu. 1992-ci il soyuq 26 fevral gecəsində heç kəsə aman verilmədən başlayan döyüşlər yüzlərlə ailəni darmadağın etdi, yüzlərlə ailəni yer üzündən sildi. Bu idi mənfur erməni xisləti. Heç kəsə aman vermədən uşağı, qocanı, qadını süngüyə keçirməklə öz məqsədlərinə nail oldular, onlar tarixin yaddaşına vəhşi bir xalq kimi düşdülər. Zaman gələcək onlar tarix qarşısında bu əməllərinə görə cavab verməli olacaqlar. Həmin günlərdə Azərbaycanın döyüşçü qüvvələri Xocalı sakinlərinin köməyinə gedə bilmədilər, hətta meyidlərin götürülməsi belə mümkün olmadı. Bu dəhşətli səhnələri lentlərə köçürən jurnalistlər tez bir zamanda bütün dünyanı ermənilərin mənfur ilə tanış etdilər.

İllər, əsrlər, qərinələr ötəcək, nəsillər bir-birini əvəz edəcək, insanların yaddaşında isə Xocalı faciəsi zaman-zaman qalaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək yaşayacaq. Günahsız xocalıların narahat ruhları həmişə öz doğma ocaqlarının üzərində dolanaraq ermənilərə lənət oxuyacaq.

Qaynaqlar

1. Musayeva A. Erməni terrorçularının mənəvi-psixoloji portretlərinin formalaşmasında elmi və siyasi ədəbiyyatın rolu. Dirçəliş. XXI əsr. Bakı, 2008, №128-129, səh.111

2. Melikov T. Türköloji problemlər. Tarixi yaddaş və Tarixi həqiqət (üç telli sözdən). Bakı, Azərənşr, 2005, 179 s.

3. Paşasoy E. ASALA-ya qarşı DİFAİ-ni dirildəkmi? Müsavat qəzeti, 16 sentyabr 2012

4. <http://musavat.com/news/gundem/asala-ya-qarshi-difai-ni-dirildekmi>

Armenian Terror And The Khojaly Genocide In The Bloody History Summary

Since from beginning of the 19th century, the greed to conquer our lands and create the illusion of "Great Armenia" haunted our enemies. From time to time they were looking for an opportunity to carry out this scheme a reality. From the time what extent they were able to realize their violent plans. As we know their organization ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) was founded middle of the last century, the name of the English abbreviation. ASALA terrorist organization organized the murder of dozens of Turkish diplomats and tried to present himself as a history of "oppressed people". The most terrible tragedies of the twentieth century as a terrorist organization ASALA is the Khojaly genocide. As it turned out a terrorist

Key words: Khojaly, genocide, ASALA, terror, terrorists

АРМЯНСКИЙ ТЕРРОР И ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В КРОВАВОЙ ПАМЯТИ ИСТОРИИ

Резюме

С начала XIX века, жадность завоевать наши земли и иллюзия создать «Великой Армении» не давало покоя нашим врагам. Время от времени они искали возможность проводить эту схему в реальность. Время от времени каком то мере им удавалось реализовать свои жестокие планы. Как мы знаем их организация ASALA (Армянская секретная армия освобождения Армении) основано середине прошлого века, имя на английском аббревиатуре. ASALA террористическая организация, организовал убийство десятков высокопоставленных турецких дипломатов и пытался представлять себя в качестве истории "угнетенного народа". Самой страшной трагедии XX века террористической организацией ASALA является Ходжалинский геноцид. Как выяснилось террористическая организация, еще очень давно разработал план Ходжалинского геноцида.

Ключевые слова: Ходжалы, геноцид, АСАЛА, террор, террористи

XOCALI SOYQIRIMI GÖRƏNLƏRİN GÖZÜNDƏ VƏ SÖZÜNDƏ

Özət

Xocalı soyqırımı baş verdi. Onu ilk görənlər də xocalılar oldular. Xocalı soyqırımı sağ qalan xocalıların yaddaşına necə yazıldı?

Xocalı soyqırımını xarici jurnalistlər necə gördülər və xatırladılar?

Xocalı soyqırımı onun törədilməsində ermənilərlə birlikdə iştirak edən 366-cı atıcı polkun rus zabit və əsgərlərinin yaddaşlarında necə qaldı?

Bütün bunlar barədə məqalədə geniş danışılmışdır.

Açar sözlər: Xocalı, soyqırım, türk, erməni, yaddaş

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan xalqının tarixinə “Xocalı soyqırımı” yazıldı. Bu soyqırım erməni vandalizminin zirvəsi oldu. Bir kənd yer üzündən silindi. Yalnız Azərbaycanlı olduqlarına görə Xocalının camaatını uşaq, qadın, qoca demədən ermənilər vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Bu qırğınlardan hətta onun törədilməsində ermənilərlə çiyin-çiyinə dayanan 366-cı motoatıcı rus diviziyasının zabit və əsgərləri də dəhşətə gəldilər, onların bəziləri hətta gördüklərindən dəhşətə gələrək ordudan qaçmağa məcbur oldular.

Xocalı soyqırımını gözləriylə görənlər oldu. Bu soyqırım bütün dəhşətləriylə bir çox insanların-sağ qalan xocalıların, Xocalıya gələn yerli və xarici jurnalistlərin, onu törədən ermənilərin, rusların və s. və i. yaddaşına yazıldı.

Xocalıda üzərlərində hər cür işgəncələrin, təhqirlərin izləri olan uşaq, qadın, qoca meyitlərini görənlər dəhşətə gəldilər. Bu qırğınlardan danışanda bəlkə də dəhşət sözü çox yumuşaq səslənir.

Xocalı soyqırımını xocalılar yaşadılar. Xocalı yer üzündən silindi. Bəzi ailələrdən sağ qalan olmadı. Xocalı soyqırımının dəhşətlərini ilk dəfə öz gözləri ilə xocalılar gördülər. Bu səhnələr

* fil.ü.f.d., AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı.

xocalıların yaddaşına yazıldı. Dəmir lövhə üstünə döyülən yazılar kimi bu dəhşətlər xocalıların yaddaşına döyüldü. Ölən xocalılar bu soyqırımının dəhşətlərini də yaddaşlarında özlərilə apardılar. Sağ qalan xocalıların yaddaşı isə soyqırımın yazıldığı kino lentidir və canlı arxivdir. Əsl həqiqətlər bu arxivlərdə canlı şəkildə qorunub saxlanır. Bu gün hansı xocalını dindirsən gözləri dolur, yaddaşı qan ağlayır. Ağlayıb-ağlayıb ürəklərini boşaltmamış dilləri söz tutmur xocalıların. Danışmağa başlayanda da kirimək bilmirlər. 1992-1993-cü illərdə Xocalı sakini Səriyyə Müslümqızı tez-tez Azərnəşrə gəlirdi. Gözlərilə çox şeyləri görmüşdü və gördüklərini də qorxmadan olduğu kimi danışdı. Səriyyə Müslümqızı deyirdi ki, mən nədən qorxmalıyam, daha itirəcəyim heç nə qalmayıb. Səriyyə deyirdi ki, həmin gecə qar üstünə qan yağmışdır. Bircə gün əvvəl ağappaq ağaran çöllər qıpqırmızı qana boyanmışdı. Gecə qar yağmağa başladı. Bu dəfə qan üstünə qar yağdı. Təbiət bu dəhşəti qarla ört-basdır eləmək istəyirdi.

Səriyyə Talıbova danışdı ki, ermənilər 4 məhsəti və 3 Azərbaycan türkünün başlarını gözlərimiz görə-görə bir erməni cəlladının qəbri üstündə kəsdilər.

Cəmil Məmmədov danışdı ki, 5 yaşlı nəvəmlə meşədə qaldım. Uşaq soyuqdan ölürdü. Uşağın xətrinə Naxçıvanik kəndinə gəldim. Ermənilər mənə zülm verdilər. 4 gün bizi mal pəyəsinə saxladılar. 4 gündən sonra məni və nəvəmi Əsgəran rayonuna gətirdilər. Burada mənim ayaq dırnaqlarımı çıxartdılar. Muzdlu zəncilər tullanaraq çəkmələrilə üzümə vururdular. Burada elə əzablar gördüm ki, Naxçıvanikdəki pəyə gözlərimdə cənnətə döndü. Sonra məni bir erməni əsirlə dəyişdirdilər, nəvəmi isə əlimdən aldılar. Bu günə qədər arvadımdan, qızımdan, nəvəmdən xəbərim yoxdu.

Canan Orucov danışdı ki, 16 yaşlı oğlumu güllələdilər. Əkiz uşaqları olan 23 yaşlı qızımı və 18 yaşlı hamilə qızımı əsir götürdülər.

Ermənilər güllələdiklərini güllələyirdilər. Güllədən yayınıb ermənilərin əlinə düşənlərin hamısının başını kəsirdilər. Özü də oğulun başını atanın, ananın gözləri önündə kəsirdilər.

Xocalı soyqırımını xocalıların yaddaşında belə qaldı.

Xocalı soyqırımını xocalılarla eyni vaxtda Xocalımı yerlə yeksan eləyən 366-cı polkun komandir və əsgərləri görürdülər. Xocalı onların yaddaşına da yazıldı. Sonradan 366-cı polkun zabit və əsgərləri də dilə gəldilər, yaddaşlarına yazılmış dəhşətləri danışmağa başladılar.

Leonid Kravets həmin vaxt 366-cı polkun mayoru olub. O danışdı ki, fevralın 26-da dağın döşündə 200-dən çox meyit gördüm. Biz vertolyotla meyitləri yığmaq istəyirdik. Mənim yanımda yerli milis kopitanı varıydı. O öz oğlunun meyitini tapdı, uşağın beyni dağılmışdı. Başqa bir oğlan uşağının başını kəsmişdilər. Uşaq, qadın və qocaların meyitləri üzərindəki işgəncələri özüm gördüm.

366-cı polkun əsgərləri Pavel Juyev, Aleksey Bondarev və Pavel Natipin 14 mart 1992-ci il tarixli “İzvestisiya” qəzetində yazırdılar ki, nə qədər ki, biz Şuşanı tanklardan atəşə tuturduq, hər şey yaxşı idi. Bir dəfə ermənilər polkun buraxılış-nəzarət məntəqəsinə gəlib qazax əsgəri yerindəcə gözündən güllələdilər, digərini də yaraladılar.

Xocalı soyqırımını onun törədilməsində ermənilərlə əlbir olmuş 366-cı atıcı polkun rus zabit və əsgərlərinin yaddaşında da belə qaldı.

Xocalı soyqırımının dəhşətlərini ertəsi gün köməyə gələn azərbaycanlılar gördülər. Çingiz Mustafayev gördüklərini yanayana lentə köçürdü. Lentə köçürdüklərinin hamısını göstərə bildimi? O lentlərin hamısı dururmu?

Xocalıya xarici jurnalistlər gəldilər. Düzlərə səpələnmiş uşaq, qadın, qoca və şikəst adamların üzərində hər cür işgəncələr olan meyllərini görüb çaşdılar. Onlardan biri də fransız jurnalisti Jan-İv Yunet idi. O da Xocalıya gəlmiş, vertolyotla göydən yer üzərinə törədilmiş dəhşətlərə baxmış, onları lentə çəkə-çəkə həm də canlı yaddaşına yazmışdır. Sonralar Jan-İv Yunet bunları qələmə alaraq yazırdı ki, Xocalıda gördüklərim dəhşətli səhnələr idi. Mən müharibə haqqında, alman faşistlərinin qəddarlıqları haqqında çox eşitmişdim. Ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, dinc əhalini qırmaqla onları çox-çox geridə qoydular. Mən Xocalı faciəsinin şahidi oldum, yüzlərlə qadın, uşaq və qocaların meyitlərini gördüm. Vertolyotdan onları çəkdim, lakin ermənilər bizim vertolyotu atəşə tutduqlarından çəkilişi axıra çatdıra bilmədim.

“İzvestisiya” qəzetinin müxbiri V.Belıx Ağdamda gördüklərini qələmə alır. Onun yazdıqlarından belə aydın olur ki, ermənilər həm ölümlərin meyitlərini pis günə qoyurmuş, həm də əsir apardıqları azərbaycanlıları işgəncələrlə öldürülmüş. Hətta onların bir çox bir çox orqanlarını kəsir, doğrayırlarmış. V.Belıx gördüklərini qələmə alırdı. O yazırdı ki, Ağdama tez-tez canlı, diri ermənilərlə dəyişdirilən azərbaycanlıların meyitlərini gətirirdilər. Gecələr bu meyitlərdəki dəhşətləri görmək olmurdu: ...çıxarılmış gözlər, kəsilmiş qulaqlar, bədəninədən ayrılmış başlar, soyulmuş tüklü baş dəriləri və s. və i.a.

Bir neçə meyiti kəndirlə bir-birinə bağlayıb zirehli texnikanın yedəyində uzun müddət sürümüşdülər. Buradakı dəhşətlərin həddi-hüdudu yoxdu.

Bunlar da “İzvestiya” qəzetinin müxbiri V.Belıxın yaddaşında qalmış Xocalı soyqırımından səhifələrdir!

2010-cu ildə Kiyev şəhərində Milli kitabxanada işləyirdim. Bir gün dedilər ki, Azərbaycanın Ukraynadakı səfirliyi Xocalı soyqırımının anım gününü keçirir. Mən də getdim. “Opera” mehmanxanasının kiçik bir zalında keçirildi bu anım günü. Zalda uzağı 20 adam olardı. Onlardan da yalnız 3 nəfəri ukraynalı idi. Biri Ukrayna Ali Radasının deputatı, biri Xocalı soyqırımını gözlərilə görüb Ukrayna mətbuatında işıqlandırmış jurnalist qadın, biri də cavan aspirant idi. Ali Radanın deputatı Azərbaycanı ürəkdən sevdiyini vurğuladı və bizim ona qarşı soyuqluğumuzdan gileyləndi.

Jurnalist qadın bildirdi ki, mən Xocalıya ilk gedən jurnalistlərdən biriyəm. Xocalı soyqırımının bütün dəhşətlərini gözlərimlə gördüm, hisslərimlə yaşadım, lentə aldım, Ukraynada yaydım. O danışdı ki, mən Ukraynalıyam, Böyük Vətən müharibəsi haqqında onu görmüş yaşlı adamlarla çox söhbətlər etmişəm. Sözsüz ki, Ukrayna torpağında çox ağır müharibə gedib. Lakin onu görənlərin dilindən mən heç vaxt Xocalıda gördüklərimə bənzər bir şey eşitmədim. Xocalıda qadınlar, qocalar, uşaqlar vəhşicəsinə güllələnmiş, işgəncələrlə qətlə yetirilmişdilər. Əksər meyitlərdə təhqir və işgəncələr aydın görünürdü.

Ukraynalı jurnalist qadın da bizim ona qarşı laqeyidliyi-mizdən çox gileyləndi. Ancaq Xocalı soyqırımının dəhşətləri bu gün də onun yaddaşında yaşayır.

Xocalı soyqırımını ermənilər törətdilər. Rusların havadarlığı ilə. Bu soyqırımın ilk şahidləri də ermənilər idi. Başqalarından fərqli olaraq ermənilər Xocalı soyqırımını özlərinin hünəri və qəhrəmanlığı sayırdılar. Qadınları, uşaqları, qocaları, əliyalın dinc əhalini min bir işgəncələrlə, əzab-əziyyətlə qətlə yetirmək ermənilər üçün doğurdan da qəhrəmanlıq idi və onlar özlərinin törətdikləri bu vəhşilik səhnələrinə baxıb öyünürdülər. Zori Balayan da bu “qəhrəmanlığı” görəndə ürəyi soyumadığına görə, öz hünərini göstərmək qərarına gəlmişdi. Onun özü yazırdı:

- Biz Xaçaturla tutulmuş evlərdən birinə girdikdə gördük ki, əsgərlərimiz 13 yaşlı türkü pəncərəyə mıxlayıblar. Uşaq qışqırmasın deyə Xaçatur anasının döşlərini kəsib onun ağzına soxdu. Sonra mən onun qarnının, başının və sinəsinin dərisini soydum.

Mən saata baxdım. 7 dəqiqədən sonra uşaq qanaxmadan öldü. İlk peşəm həkim olduğuna görə mən humanistəm. Mən bu uşağın dərisini soyduğuma görə, özümü xoşbəxt saymadım.

Sonra Xaçatur öldürdüyümüz uşağın meyitini 7 şaqqa eləyib onunla eyni kökdən olan itin qabağına atdı. Gecə biz daha üç türk uşağını eynilə bu cür qətlə yetirdik.

Xocalı soyqırımını Zori Balayanın yaddaşında belə qalıb. Bu sözlər onun 1996-cı ildə çıxmış “Ruhumuzun oyanışı” adlı kitabından götürülüb. Zori Balayan utanmadan, çəkinmədən Xocalı soyqırımında şəxsən özünün törətdiyi insanlığa sığışmayan bu dəhşətli cinayəti bir hünər kimi qələmə verib, onu etiraf etmişdir.

Bu cür etiraflardan birinin də müəllifi Ermənistanın prezidenti Serj Sarkisyan olmuşdur. O da açıq-aşkar, böyük bir qürurla demişdir: “Azərbaycanlılar fikirləşirdilər ki, biz dinc əhalini qırmaq deyil, qırmaq deyil. Lakin biz Xocalıda sübut elədik ki, buna qadirik”.

Həm Zori Balayanın, həm də Serj Sarkisyanın Xocalı haqqında söylədikləri bu fikirlər bütün dünya ictimayətinə bəllidir. Bunlar ermənilərin Xocalıda təkə soyqırımını törətdiklərini yox, həm də bu soyqırımını görünməmiş qəddarlıqla, vəhşiliklə, ən ağır,

yolverilməyən işgəncələrlə həyata keçirdiklərini sübut etmək üçün kifayətdir. Belə faktlar yetərinə çoxdur. Onların sayını bu gün istənilən qədər artırmaq olar.

Mən Xocalı soyqırımını törədənlərin və onun şahidlərinin ifadələrini aldım. İstintaq materiallarından aydın olur ki, ermənilər həqiqətən Xocalıda Azərbaycan türklərinə qarşı dəhşətli soyqırımını törətmişlər. bir kən xəritədən silinmişdir.

İndi söz Azərbaycan Respublikası Baş Praxorluğundur.

Khojaly Genocide In The Eyes And Words Of Eyewitnesses

Summary

Khojaly genocide happened. Those who witnessed it first were Khojaly people. How was the Khojaly genocide written in the memory of Khojaly's survived people?

How journalists from abroad saw and remembered the Khojaly genocide?

How was the Khojaly genocide in memory of Russian officers and soldiers of the 366th Infantry Regiment, participating in the creation of the Khojaly genocide shoulder to shoulder with the Armenians?

This article gives details of all of these events.

Keywords: Khojaly, genocide, Turk, Armenians, memory

Ходжалинский геноцид в глазах и словах очевидцев

Резюме

Творился Ходжалинский геноцид. Его первыми очевидцами были сами ходжалинцы. Как остался Ходжалинский геноцид в памяти ходжалинцев?

Журналисты из за рубежа как видели и как вспоминали Ходжалинский геноцид?

Как остался Ходжалинский геноцид в памяти русских офицеров и солдат 366-го стрелкового полка, участвующего в творении Ходжалинского геноцида плеч к плечу с армянами?

В данной статье подробно рассказывается всех об этих событий.

Ключевые слова: Ходжалы, геноцид, тюрк, армян, память

Sayın Başkan!

Hepinize öncelikle bana bu fırsatı verdiğiniz için çok teşekkür ediyorum. On beş yıla yakın bir süredir Ermeni meselesiyle uğraşıyorum. 2002’de başladım, o zamandan bu zamana kadar, özellikle de Amerika ve İngiltere arşiv belgeleri üzerinde çalışıyorum. Bu belgeleri hem okumaya, hem yaymaya, hem de İngilizce neşriyat yaparak dünyaya duyurmaya çalışıyoruz. Çünkü biz bu belgeler hakkında aramızda ne kadar konuşursak konuşalım, önemli tabii ki, hani kendi kamuoyumuzun, halkımızın şuur kazanması için, amma aynı zamanda davamızın dış dünyaya anlatmak için İngilizce neşriyat yapmam lazım. Buna önemli bir şekilde gayret ediyorum. Türkiye’de de, Azerbaycan’da da bu meseleyle ilgili son zamanlarda çok güzel kitaplar neşr edilmeye başlandı. Onun içinde hem yazarlara minnetdarız, hem de bu eserlerin basılmasına vesile olanlara minnetdarız. Mesela, Azerbaycan’ın son yıllarda bu alanda yetiştirdiği en önemli mütehassıslardan bir tanesi Musa Gasımlı. Özellikle Türkiye’de Rusiya arşivleri ve Gürcistan arşivleri pek bilinmiyor. Özbekistan arşivleri, hem Kazakistan’da varsa arşivler heç bilinmiyor. Onun için biz, bir tane getirdim, Musa Gasımlı’nın “Kafkaslarda Ermeni Sorunu” kitabını ben kendim edite etdim ve yayınladık. Türkiye’de belki de Rusya ve Gürcistan arşivleri üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan bir tanesi oldu. Şimdi mümkün olduğu kadar bu davayı savunmaya ve yaymaya çalışıyoruz. Biliyorsunuz, belki okuyorsunuzdur yazılarımı, her hafta Bugün gazetesinde köşe yazısı yazıyorum ve bu hafta da Hocalı’yı yazdım, bunu da duyurmaya çalışıyorum. Şimdi bunları niçin yapıyoruz. Şimdi Ermeni iddialarının aşama aşama nasıl şekillendiğini anlatacağım. Biz bu aşamaları bilmemiz lazım ki, ancak bu aşamaları bilirsek Ermenilere mukavimet edebiliriz. Nasıl başardılar kendi yalanlarını dünyaya kabul ettirmeyi, sanki bilimsel bir faaliyet yapıyormuş gibi yaptılar. Bir davaları vardı

* Prof. Dr. İpek Üniversitesi İnsan və xalqlar fakültəsinin dekanı, (Türkiyə).

tabi ki. Osmanlı İmparatorluğunun Ermenilerin bulunduğu topraklarda bir Ermenistan yaratmak. Ama bu yaratmak istedikleri topraklarda daha çok Müslüman, Türkler vardı. Biliyorsunuz Osmanlılar zamanında bu Azerbaycan, Kars, Erzurum, Iğdır halkına İngilizler özellikle, “Tatar” diyorlar ve Türk anlamında kullanıyorlar. Hani bu şekilde biraz farklı ifade ediyorlar. Biz “Tatar” deyince başka bir şey anlıyoruz Türkiye Türkçesi’nde. Ama İngilizce’de Tatar veya Tartar olarak ifade ediliyor. Şimdi Ermeniler propagandalarını bütün dünyaya duyurmak için önce kendi propaganda bürolarını kurdular. O kadar başarılı oldular ki, mesela Birinci Dünya Savaşından önce biliyorsunuz Erzurum’da kongre düzenlediler Ermeniler. Bu kongrede Birinci Dünya Savaşında ne yapacaklarına karar verdiler. Yapacakları şey buydu. Özellikle de bir ay sonra Tiflis’te topladıkları Dünya Ermeni Kongresinde Osmanlı İmparatorluğuna karşı Rusya’yla beraber savaşmak kararı aldılar. Ama bir bakıyorsunuz hemen bu kararı alıyorlar ve bu kararı gizlemek için, dünyaya Ermenilerin haklı olduğunu anlatmak için, yalanlarını kabul ettirmek için bir neşriyat başlatıyorlar. Bu neşriyat Avrupalı misyonerler tarafından da destekleniyor ve misyonerler Ermenilere çok büyük ölçüde yardım ediyorlar. Çünkü birinci dünya savaşı başladığı zaman Osmanlı imparatorluğunda iki min beş yüz tane misyoner vardı. Bunların büyük bir kısmı Amerika’nın protestanlarıydı. Ermenilerin iki tane önemli propaganda merkezi vardı. Bir tanesi Romanya’nın başkenti, bir tanesi de Sofiya’da. Bunlar sanki Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan bu misyonerler Ermenilere yapılanları anlatıyorlarmış ve Avrupa’ya mektub yazıyorlarmış ki, bütün bu misyonerlerin Anadolu’daki faaliyeti derlediklerinin aslında çoğu yalandı. İddia ettikleri bilgileri Sofya üzerinden İngiltere’ye gönderdiler. İngiltere’den de bular Amerika’ya gitti. Büyük bir neşriyat oluştu. Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman İngiltere’nin başkentinde profesörlerden ve şarkiyatçılardan oluşan bir propaganda bürosu kurdular. Bu propaganda bürosunun ismi Wellington House idi. Burada önemli bir kitap neşrettiler, yayınladılar. Bu “Birinci Dünya Savaşında Ermenilere Yapılan Muameleler” adıyla yayımlandı. Burada ismi açıklanmayan kişiler, Türklerin Ermenilere yaptıkları mezalimi anlattılar. Ama

bakdığınız zaman bunların hepsi mavi kitab deyilen bu kitabda hikâyelerin hepsi Ermeni Bükreş Sofya propaganda bürosunda uydu-
rulmuş şeylerdi. Bunları Anadolu'yla bağlantısı çok azdı. Ama bunların hepsini Bükreş ve Sofya propagandaları, İngiltere, sonra Amerika'ya sanki Anadolu'da yerleşmiş olan misyonerlerin ve gazetecilerin raporları gibi yazdılar. Bunu İngilizce de yaptıkları için çok etkili oldu. Bundan önce şunu ifade etmem lazım, o kadar bilinçli bir propaganda yürütüyorlardı ki, mesela, hepimiz Ermenilerin tehcirinin ne zaman olduğunu biliyoruz, yirmi yeddi Mayıs, 1915 tarihinde. Ama Ermeniler dünyaya ilk bildirimlerini ne zaman yayımladılar, yani Türkler bize mezalim yapıyor, Türkler bizi sürgün ediyor, Anadolu'dan çıkarıyorlar diye, ne zaman propaganda yaptılar 1915 yılının şubat ayı. Yani tehcir başlamadan beş altı ay önce buna başlamışlar. Yine mesela, Ermeniler şöyle bir şey yaptılar, 1915 yılının nisan ayında Van şehrinde isyan ettiler. Osmanlı karnizonu yok, kaleden kuşattılar, yaklaşık kırk gün süren bir aradan sonra, kuşatmadan sonra Van şehrini ele geçirdiler. Van şehrinin etrafındaki bütün Müslümanları katlettiler. Bu dehşet bir şeydi. Fakat bunu unutturmak için dünya bu katliamı bilmesin diye dört gün sonra, yani, Van'ı Ruslara teslim ettikten dört gün sonra bütün dünyaya, İngiltere, Fransa, Rusya adıyla, Havas Ajansı deyilen bir ajans var, Havas Ajansının adıyla, bir bildirim yayımladılar. Ve dediler ki, Osmanlılar, Türkler Ermenilere mezalim yapıyor, bunu durdurmadıkları takdirde, kendilerinin savaş mahkemesinde yargılanacaklarını duyurmak istediler. Bir tarafta Van şehrini kuşatmışlar, almışlar, orada Rusya'ya teslim etmişler, Ruslar kendilerine bir geçici Ermenistan kurmuş ve üstelik de geçici Ermenistan hükümetinin başına Aran Manukyan adlı bir Karabağlı Ermeniye getirmişler. Yani, düşünün Osmanlı Ermenileri isyan ediyorlar, ama Van Ermenileri geçib Ruslara teslim edilince, Ruslar Van'da kurdukları geçici hükümetin başına Osmanlı Ermenisini getirmiyorlar, bir tane Karabağ Ermenisi tayin ediyorlar. Bu Karabağlı Ermeni Manukyan 1904 yılında Rusya tarafından, Çar tarafından Osmanlı'ya gönderilmiş tam on bir yıl Ermenileri eğitmiş, donatmış, teşkilatlandırmış bir adam. Biz bunların çoğunu bilmiyoruz. Eğer biz bu kişileri

birebir çalışmazsak bu meseleyi dünyaya anlatamayız. Ermenilerin uydurduğu yalan soykırım Birinci Dünya Savaşında dünyaya duyurulur. Ama duyurulan tek bir kitap mavi kitab. Mavi kitap bir propaganda kitabı biliyoruz. Çünkü bunun gibi bir sürü otuz beş, kırk tane kitab yazılmış İngiltere tarafından. Düşmanlarımızı kötülemek için. Bunların hepsi biliyorsunuz rafa kaldı. Almanların Belçikalara soykırım yaptığını iddia eden mavi kitab daha vardı. O kitaptan dolayı İngiltere 1925 yılında Almanya'dan özür diledi, dedi ki, bu kitab yalandı. Ama Osmanlılar aleyhine yazmış olduğu kitabı hiç bir zaman böyle bir red etmedi. Bu böyle onunçun karşımızda duruyor. Şimdi ikinci aşamaya geçti Ermeniler, bu yalanlarını anlatmak için. Bu da siyasi sebepten oldu. 1918'de savaş bitti, Kafkasya'da bir güç mücadelesi başladı. Kafkasya'da üç tane güçlü halk vardı. Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler. Bunların üçü de devlet kuracaktı ve bir güç mücadelesine başladılar. O sırada kim daha çok haklılığını iddia ederse, ispatlarsa, o uluslararası camiada, komitede sesini duyuracak. Çünkü 1919 yılında Paris'te bir Paris Barış Konferansı toplanıyor. Bu Paris Barış Konferansında çok enteresan bir şey oluyor, o da şu, Ermeniler delegasyon yapıyorlar, hatta iki tane. Fakat zaferi elde eden ülkeler, yani, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Yunanistan Ermenileri kaale almıyorlar. Ermenileri Osmanlı devletine karşı savaşta kullandılar ama kale almıyorlar. Ermeniler bizi de kaale alın, biz Osmanlı devletine karşı savaşta savaştık. Biz bu zafar tarafda masada yer almak istiyoruz diye haklılıklarını göstermek için iki tane delegasyon yolladılar. Fakat bu delegasyon Nubar paşaydı bir tanesi delegasyonun başkanı haklı olduklarını, yani Ermeni davasını anlatmaları gerekiyordu. Tabi ki, davayı üretenler İngilizler olduğu için biliyorlar, inanmıyorlar onlara. Onun için onlar Amerika'dan yardım istediler. Dediler ki, bizim Fransa'da, Paris'te haklılığımızı anlatmak için senede ihtiyacımız var. Çünkü bu senedler yetersiz, kimse bu mavi kitaba inanmıyor, o bir propaganda kitabı. Ne yapalım dediler üç tane propaganda malzemesi kurdular, bunu şununçun anlatıyorum yani, siz Karabağ'da yapılanları nasıl anlatabilirsiniz, yol göstermek için diyorum, dediler ki, dünyada şu anda 1919 yılı itibarıyla en çok etkili olan kimdir? Protestan kilisesi.

Protestan kilisesi savaşı kazanmış. Katolik kilisesi savaşı kaybetti. Katolikler kim, Avusturya, Macaristan İmparatorluğu, o iflas etmiş. Kimle biz dünyanın nabzını tutabiliriz? Protestanla. Protestan bir papaz olan Lepsius Yohannes diye bir Alman papazına “Deutschland um Armenium” diye bir kitab yazdırdılar. Yine Türkler hakkında yalanlarla dolu, Türklerin Birinci Dünya Savaşında Ermenilere yaptıkları katliamları anlatan bir eser. Bunu masaya koydular. Şimdi şöyle düşünebilirsiniz, 1912 yılından beri Osmanlı topraklarına gelmiş gitmiş bir sürü malzeme toplamış, hiç bir şey yapmamış, oturmuş, ta 1918’in sonu, 1919’un başı geldiğinde durmuş kitab yazıyor. Niye yazıyor? İstek üzerine yazıyor. Ermenilerin isteği üzerine yazıyor. Sırf kendi davalarını dünyaya anlatmak için. Bu kitabın maalesef Türkçede bile doğru dürüst baskısı yok. İkinci önemli baskı olur bu. Propagandalarını anlatmak için baskı olur bu. Amerikan kamuoyuna da bir sened vermeleri lazım. Dediler ki Morgenthau’ya, - o zaman, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916’ya kadar büyükelçiydi - dediler ki, sen ne gördün yaz. O da işim var, gücüm var ben bu işlerle uğraşamam, dedi. Duyduğum, topladığım şeyleri iki tane ermeni sekreteri buldu, o sekretere verdi, onlar da kendilerini gizleyerek bir kitap yazdılar. Şimdi bu kitap Paris’te barış görüşmelerine yetiştii, masaya kondu, dediler ki, gördünüz mü? Bir tane alman papası neler olduğunu yazıyor, iki, Amerika’nın büyük elçisi neler olduğunu anlatıyor. Kimse demedi ki, o tarihte Paris de çünkü bizim Osmanlıların lobisi yokdu, Azerbaycanlıların dış lobisi yok orda , bunlar öyle diyil şöyle diyecek adamımız yok. Demek hiç kimse o zaman sormadı ki, ya kardeşim o zamanki büyük elçi orijinal raporlar gönderdi, niye orijinal raporları Masaya getirmiyorsunuz da, ayrıca bir hikaye kitabı yazıyorsunuz. Çünkü Morgenthau’nun Hikayesi’nde belgeler, senedler sözde Osmanlı imparatorluğunda elçiyken Morgenthau’nun ulkesine gönderdi belgeleri, ama diyil, böyle bir şey yok. Çünkü biz çok çalışdık Konqre kütbhanesinde, Konqre kütbhanesinde orijinal diplomatik yazışmalar var. Onlar bu kitabda analtılanlarla alakası yok, her şeyi uydurmuşlar. Mesela, bir tane örnek veriyim size, orijinal rapora bakıyorsunuz guya ki, Merzifon Amasya’dan tehcir edilen Ermeniler Sivas üzerinden

Malatya'ya sevk edildiler. Sivas da işde Amerikan misyonerleri vardı, bu tehcir edilen Ermenilerle karşılaştı diyor orijinalde Ama Morgenthau'nun hikayesini açıyorsanız, orda bu belge şöyle diyor, Merzifon'dan Sivas'a gönderilen ve istikamatları Malatya'ya olan Ermenileri karşılaştı diyor ya orijinalde, burda karşılaştı demiyor, ölüleriyle karşılaştı diyor. Yanı öldürmüşler Sivas da orda gördüm diyor. Biz o zaman ne yapmamız lazım. Maalesef elli beş tane kinofilim. Elli beş tane kinofilimde Morgenthau'nun hatıralarını tek tek alıb bu ermeni sekreterinin Morgenthau'nun kitaplarına yazdıklarıyla mukayisa etmemiz lazım. Etdik mi? Hayır. Üçüncüsü Ermeniler dediler ki, Amerika'nın kamuoyu bu diplomatların yazdıqlarına ikna olmaz. Ya nə yapmak lazım? Madem Osmanlı imparatorluğunda savaş sırasında misyonerler vardı Protestan misyonerler bunlara müracaat edelim onlar da yazsınlar Paris'teki görüşmələrdə senat olaraq sunalım. O zaman 1919-da bu misyonerler yeniden örgütlənmişlər, isimlerini Yaxın Doğu Cemiyeti (Near East Relief) olarak deyişmişlerdi. Onların başında Barton deyə bir sekreter vardı, genel sekreter. Barton bütün misyonerlere mektub yazdı. Dedi ki Paris'te davam eden barış görüşmelerinde Ermenilerin davasını desteklemek için senede ihtiyacımız var. Herkes Osmanlı imparatorluğunda Osmanlı Türklerin Ermenilere neler yaptığını getsin noter huzurunda anlatsın bize göndersin dedi. Amma baxın burda dikkatınızı bir şeye çekmek istiyorum. Genel sekreter Barton nə diyor misyonerlere? Herkes gitsin Türklerin Ermenilere yaptığı mezalimi anlatsın diyor. Onlar da gidib biraz Hristiyan oldukları biraz ermeni davasını destekledikleri için anlatıyorlar. Şimdi bu insanlar. Ermenilere yapılan kötü şeyleri anlatıyorlar, çünkü, kendilerinden kötü şeyler anlatmaları isteniyor, hiç kimse iyi bir şey anlatmıyor. Ama bunların hepsi tek taraflı hikaye kimi. Ve her kes Paris de Ermeniler için üzölmüyü, vah-vah çekmeye ve ermeni davasını desteklemeye başlıyor. Ama bütün bunların yalan olduğunu bilen iki kişi var., birisi amiral Bristol, diğeri de İngiltere devleti. İngiltere devleti hər şeyin farkında, kendileri töretmiş zaten belgeleri mavi kitab adıyla. Onlar inanmıyorlar Ermeniler biz sizinle 140 bin asker topladık, hatta bazıları 220 bin diyor, 220 bin asker topladık,

Osmanlı devletine karşı savaştık O zaman bizim de masada muzaffar devlet kimi outrub anlaşmaya imza atmamız lazımdı. İngiltere bunları redd ediyor, kabul etmiyor. Hayır öyle bir şey yok. Ama yine ermeneiuler vazgeçmiyorlar, sened toplamaya devam ediyorlar bu SENED TOPLAMA İŞİNE Amiral Bristol isyan etdi. Amiral Bristol şöyle tanıtayım size 1919 dan 1926 yılına kadar İstanbul'da kalmış bir hay komişn, hanı yüksek komiserdi, o zaman elçilik yoktu. 1917 de savaş ilan edilince elçilik gitdi, onun yerine yüksek komisser geldi. Bu yüksek komiser her gün hatıralarını yazıyor. Bu Amiral Bristol'un da hatıraları henüz Türkçeye de tercüme edilmedi, Azerbaycan Türkçesine de tercüme edilmedi, bunlar bekliyor, tercüme etmemiz lazım. Neden önemli? Şimdi esas meseleye gelecem, bu Amiral Bristol çok dürüst bir adam. Amerika'ya ve Paris'e mektublar yazıyor, diyor ki bu Ermenilerin kendilerine yaptırıldıkları iddia ettikleri kırım büyük bir kısmı apartılı. ekzeqreyşn,, bunlara inanmayın, bunlar ən az Türkler kadar Türklere diyor mezalim yapmışlar katliam yapmışlardır diyor. Amiral Bristol, mesela Azerbaycan'da yayımlanmış kitaplara bakdım ben gəlməmişdən öncə, hənuz siz bunları kullanmamışsınız. Sizin yayımlamış olduğunuz kitaplarda bunlar yok. Amiral Bristol Erzurum, Kars, Nahçıvan, Karabağ civarında Ermenilerin 19916-de yapmış olduğu katliamları rapor ediyor. Biz bu raporda o kadar çarpıcı iddia var ki, məsələ diyor ki, hani, başda da söylədim ya, Amerikalılar ingilisler de azərbaycanlılara tatar diyorlar. Diyor ki, bu ermeniler Nahçıvanda ve civarında yaşayan tatarların tavuklarına kadar öldürüblər diyor. Bu belgede yazıyor. Bu belgeyi ben Bilimler Akademisinin daha önce yapmış olduğu bir toplantıda göstermişdim. Belgeyi türk tarih kurumunun veb sayfasına girerseniz görürsünüz. Ben oraya boltla yaptım onu, vurguladım da. Orda diyor bu Ermeniler o kadar çok Müslümanı katl ettiler hiç bir müslümanı sağ bıraxmadılar. Bunların tavuklarını bile öldürdülər. Ondan sonra Bristol bunları yazmaya başlayınca Ermeniler şaşırıyorlar. Diyorlar ki bu Bristol yalan yazıyor, Türk dostu. Tatarlara yaptığı katliamı anlatdığına görə ona türk dostu diyorlar. O da kendisini savunmak için ben Türk dostu diyilim diyor, ben ABD-nin buradaki yüksek komisseriyim diyor. Ama bu coğ-

rafiyada yaşananları Amerika toplumunun doğru bilmesi için yazıyorum. Bunların söylentileri abartılıdır, yalandır, kendilerine devlet kurmak için, kendi yalanlarına dünyaya ikna etmek için yalan söylüyorlar diyor. Onun için bu mektupları ben yayınladım, Türk tarih kurumunun veb sayfasına koydum. Türkçe olarak ve ingilisce olarak. Ikisini de bula bilisiniz. Diyor ki Amiral Bristol ABD de Türklerin Ermenileri katl etmesinin yayınlık kazanması, duyurulması şaşırtıyor beni. Yanı bu yalanlar karşısında ben anlatayım diyor. Çünkü bu bir yalandır diyor. Diğer bir şey, Amiral Bristol Karsta Ermenilerin yapmış olduğu mezalimi anlatırken diyor ki Ermeniler Kars kentinde Ermeniler 6 bin tatarı boğazladılar diyor. Biliyor muyuz bunları, Azerbaycanda? Çok önemli şeyler. Korkunç ermeni katliamları diyor yetmiyormuş kimi, Bristol'un sözleri, Erzurum Sarıkamış, Kars ve Nahçıvanın küçük kazaları diyor, buralarda bütün Müslümanların malını, mülkünü, bütün varını soydular, talan etdiler. Ve iki kişiden bahs ediyor. Aslında 3 kişiden bahs ediyor. Andranik, Keri ve Pastırmacıyan, Karekin Pastırmacıyan. Karekin Pastırmacıyan'ın bir eseri var. "Why Armenia Should Be Free". Aslında Pastırmacıyan kendi ağzından Erzurum'da Karsta, Nahçıvanda yapılan katliamlardan bahs ediyor ama övülerek anlatıyor bunları. Diğer bir şey Andranik Çelebiyan. Andranik'in hatıraları yayımlandı. O da Azərbaycan türkcesinde yok henüz. İngilizcedir. Onu da mutlaka çevirin. Şimdi bu anlattıklarımın çıkartılacak şey şudur, sonuç şudur. Gördüğünüz gibi Ermeniler kendi davalarını, kendilerine yapılanları dünyaya kabul ettirmek için bir dizi yalan uydurdular, fakat bu yalanları misyonerler yazıyormuşlar gibi, qazeteciler yazıyormuş gibi, bilim adamları yazıyormuş gibi anlattılar. Biz qazetecilerin, misyonerlerin, bilim adamlarımın hikayələini, Ermenilerle bağlantılarını ortaya koymazsak və ən son olarak da şunu söyleyim, Karabağ'da yaşanan mezalimin yaşayanların dilinden dinleyib, teyplere kayd edib, deşifre edib ingilisce dünyaya yayımlamazsak bu davayı heç bir şekilde anlatamayız. Onun için dikkatinizi bu hususlara çekmek istedim. Dinlediğiniz için çok teşekkür ederim.

Ləman VAQIFQIZI (SÜLEYMANOVA)*

**XOCAVƏND RAYONUNUN İŞĞALI VƏ QARADAĞLI
SOYQIRIMI YADDAŞLARDA
(Xocavənd sakinlərindən qeydə alınmış materiallar əsasında)**

Özət

Biz Xocavənd sakinlərindən folklor nümunələri toplayarkən söyləyicilərdən bu rayonun, eləcə də ümumilikdə Dağlıq Qarabağın işğalı, işğal ərəfəsində baş verən hadisələr, erməni əsirliyində olan soydaşlarımıza verilmiş işgəncələr, XIX əsrin əvvəllərində baş verən erməni vəhşilikləri haqqında xatirələr və s. bu kimi məqamlarla da tez-tez üzləşirdik. Söyləyicilərin tez-tez müraciət etdikləri məsələlərdən biri də Qaradağlı kəndinin işğalı zamanı erməni quldur dəstələrinin göstərdikləri vəhşilik idi.

Qaradağlı soyqırımı XX əsrin sonlarında Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş ən dəhşətli genosidlərdən biridir. Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi 1992-ci ilin 17 fevralında erməni quldur dəstələri tərəfindən işğal olunub. Kənd tutularkən 10 nəfəri də qadın olmaqla 118 nəfər əsir götürülüb. Yolda əsirlərdən 66 nəfər cavan seçilərək güllələnib və ölümlərlə birgə yaralılar da diri-diri silos quyusuna gömülüb. Kənddən əsir aparılmış sakinlərin bir qismi sonralar geri alınsa da, bir qismindən bu gün də xəbər yoxdur. Qaradağlı faciəsində 3-4 üzvü şəhid olan ailələr də vardır.

Açar sözlər: Qarabağ, Xocavənd, Qaradağlı, soyqırım, şəhid, əsir

Giriş

Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1991-ci il tarixli 279-XII sayılı Qanununa əsasən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ləğv olunaraq Hadrut və Martuni rayonlarının bazasında Xocavənd rayonu yaradılıb. Ərazisi 1458 km² idi, 1 şəhər (Xocavənd şəhəri – rayon mərkəzi), 2 qəsəbə və 82 kəndi var idi. Əhalisinin sayı işğaladək 39,600 nəfər təşkil edirdi, hal-hazırda isə 42,7 min nəfərdir. Ərazinin işğalına qədər Azərbaycan türklərinin sayı 7,400 nəfər olmuşdur, indi isə 11, 814 nəfərdir.

* fil.ü.f.d., dosent, AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
lemansuleymanova@rambler.ru

Bəs nə üçün ərazidə ermənilərlə müqayisədə Azərbaycan türklərinin sayı bu qədər azdır? Bu sualın cavabını Xocavənd rayonundan didərgin düşmüş yaşlı əhali ilə söhbətlərimizdə tapdıq. Onlar Çar Rusiyası dövründə və sonrakı illərdə ermənilərin dəfələrlə Azərbaycan türklərinin yaşayış məskənlərinə soxulması, əliyalın əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetirməsi, onlara ağılagəlməz işgəncələr verməsi haqqında xatirələri kövrələ-kövrələ danışirlar. Rayonun Qaradağlı kəndi ötən əsrdə 3-4 dəfə yandırılıb, sağ qalan kənd sakinləri öz el-obasından didərgin düşüb, sonralar həmin insanların bir qismi yenidən Qaradağlıya qayıdaraq kəndi yenidən salmağa müvəffəq olublar. Yaxud Ağcabədi rayonunun Xocavənd kəndinin sakinləri məhz Martuni rayonunun Xocavənd kəndindən erməni basqınları zamanı köçən əhalinin törəmələridirlər. Axullu kəndinin sakinlərinin dediyinə görə, bu kənd də 1918-ci ildə yandırıldıqdan sonra əvvəlki yerində deyil, bir az aşağıda salınıb.

Rayonun Düdükçü kəndi Qarabağ bəylərinə mənsub olmuş, 1828-ci ilədək, yəni ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürüldükləri vaxta kimi kənddə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kəndin bəyləri öz mülklərindən məhrum olmuş və oranı tərk etməyə məcbur olmuşlar. Kənddə XII əsrin memarlıq nümunəsi olan Rzaqulu bəy türbəsi 1989-cu ilədək qalmaqda idi. Abidə 1989-cu ildə ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Sovet dövründə ermənilər tərəfindən bağları dərmanlamaq üçün istifadə olunan zəhərli maddələri saxlamaq üçün anbar kimi istifadə olunurdu. Türbənin içərisində xeyli sayda sinə daşı var idi ki, bunların da qəbirlər olması yəqin idi. Bəylərə mənsub olan mülkü isə toyuq fermasına çevirmişdilər.

1988-ci ildə hadisələrin yeni-yeni alovlandığı bir vaxtda kifayət qədər yaşlı bir erməni babasından (Onun babası və eləcə də Düdükçü kəndində yaşayan bütün ermənilər bəylərin mülkündə, torpağında yaşayır, onların mal-qaralarına baxırdılar) eşitdiyi hadisəni belə danışdı. Erməni qarşı tərəfdəki meşənin talasını (bura Həkənur adlanırdı) göstərərək nəql etdi ki, (oturduğumuz yer keçmiş bəy mülkü və türbənin yerləşdiyi ərazidə idi) babası bəyin naxırını otarırmış. Bəy isə üstüörtülü yerdə dayanaraq ətrafı

müşahidə edirmiş. Birdən bəyin gözü güclü yağan yağışın altında islanan erməniyə sataşır və onu haraylayır: “Ay dəli erməni, görmürsən, yağış yağır? Naxırı burax gəl, yağış kəsəndən sonra qayıdarsan.” Ermənin dediyinə görə, bəyin tapşırığı ilə babasına yeni patava verilir, çuxası qurudulur və ona yemək verirlər. Bunları danışan erməni hadisəni törədən soydaşlarını – baskarları qarğamaqdan da çəkinmədi.

Qayalıq yerdə məskunlaşan ermənilərin sahəyə gedən yolu bəylərin mülkünün yanından keçirmiş. Daşlı yolla irəliləyən erməni uzunqulaqlarının dəmir nalı səs salmasını deyər onlar heyvanın ayağına keçədən örtük vurarmışlar.*

Rayonun Azərbaycan türklərinin yaşadığı Xanlıq adlı kəndi ləğv edilərək ərazisi ermənilərin məskunlaşdığı Ağkəndə verilib. Beyləqan rayonunun Təzəkənd və Bolsulu kəndlərinin sakinləri Xanlıq kəndindən gələnlərdir.

Edilli kəndi Bəhrəm bəy adlı Qarabağ bəyinin mülkü imiş. Ancaq sonradan ona olunan təzyiqlər nəticəsində Bəhrəm bəy Şuşaya köçməyə məcbur olmuş, onun mülkündə isə ermənilər məskunlaşmışlar.

Kolxozlaşma başlayanda kolxozlar yaratmaq adı ilə bölgənin kəndləri bir-biri ilə birləşdirilmiş, birləşdirilən kəndin əhalisi oradan digər kəndə köçürülmüş, ərazisi isə erməni kəndlərinə verilmişdi. Bəhrəmli kəndi bu dövrdə Əmirallara, Vərəndəli kəndi isə Qaradağlı kəndinə birləşdirilmişdir. Söyləyicilərin bu məsələlər haqqında danışdıqları mətnlərin bir neçəsini burada verməyi məqsəduyğun hesab etdik: “*O Martuni, Hadrut dedihləri yerrər sifdə olub Azərbaycanın. Sora bizim camahatı bir-bir, beş-beş, üç-üç ki köçürüflər, ermənilər gəlif gəlif yerrəşiv ora. Həmən o qavırsannıx ki var, əməlli-başlı böyüh qavırsannıxdı. Afsar qavırsannığı adlanır. İnsannarımız hamısı orda basdırılırdı. Nəqqədər qavır varıdı. Musurmanları köçürdülər, ermənini gətirdilər, doldurdular ora. Helə-helə, ge-*

* Düdükçü kəndi ilə bağlı məlumatları bizə verdiyi üçün Xocavənd Rayon İcra Başçısının köməkçisi Şaiq Aslanova minnətdarız.

də-gedə musurmanı qovdular düz yerə, ermənilər yerrəşdilər bizim dədə-baba torpaxlarımıza, o safalı yerrərə” [Sərdarov Rəxşan], yaxud “Ermənilər son vaxlar gəlif yerrəşmişdilər Qarabağda. Onda ki Türklərnən onların arası dəydi, onda rusdar qəsdən onları köçürdüf gətildilər bura. Gətirif yerrəşdirdilər. İrannan da gətiridilər bir azını. Türkmənçay sülh müqaviləsinnən sora gəldilər hamısı.

Martuninin əvvəlki adına Xonaşın də deyirdilər. Xonaşın o çayın adıydı, çayın adıynan deyirdilər. Heş zad, orda bəylər olub, Qarabağ bəyləri. Orda torpaxları oluf, indi Qarakətdə bi sahat da ora Xannıx deyillər. Xannıxlar oluf Qarakətdə. İndi o Xannıxların yerin məhv eliyiflər. Mən bir erməniynən görüşdüm, Qarakənd ermənisiynən. Qoca erməniydi. Söypət elədih. Dedim ki. Yaxşı, burda Xannıxlar varıdı, bu xannar nəğayırıdı ki burda? Nə iş görürdülər xannar? Dedi, hes zad, torpağ ollarınıdı, biz də onu icraya görürüf bırdə əkirdih, becərdih, ollar da çiyində qızılquş, ov eliyirdilər bu dağlarda. Kəhliy ovuna, onnan sora turac ovuna, onnan sora meşə xoruzu ovuna çıxırdılar. Ancax ildə bir dəfə gəlif vergiləri yığıf qayıdıf gedirdilər. Biz, deyir, olların əlinin altında işdiyən adamlarıdıx. Məsələn, köçürmə vaxdı deyillər ki, mubahisə yarammır ki? O vaxdı o köçürənnərdən biri deyir ki, hələlih mubahisə yoxdu. Amma xalq, yerri camahat hamısı dağdadı. (Tərəkəməydidər də, dağa-arana gedirdilər). İndi ollar qayıdandan sora yəqin ki, mubahisə yaranajax. Sora da mubahisə yaradannarı qırdılar, töhdülər, köçürdülər. Məjbur eliyiflər də, elə heylə də o vaxdı hökumət məjbur eliyif” [Tahirov Həsərət].

Söyləyicilərin dediyinə görə, ermənilər bu ərazilərə yerləşdikdən sonra ərazi adlarını dəyişdirməyə başlamışdılar. Onlar ərazilərin bir qisminin adını erməni dilinə tərcümə ediblər: Əzgili – Zıqorlu (zıqor erməni dilində əzgil deməkdir), Məmməd dərəsi – Məmmədəzor və s.

Bölgədə türk əhalinin sayının kəskin azaldılıb əvəzində ermənilərin sayının artmasında aşağıdakı səbəbləri göstərmək olar:

1. 1905, 1918-1920-ci illərdə baş vermiş qırğınlar zamanı türklər qırğınlardan yaxa qurtarmaq üçün bölgəni tərk etdi və onların xeyli hissəsi bir daha geri dönmədi. Kəndlərin bəziləri

həmin illərdə bir neçə dəfə məskunlaşdı. Eyni zamanda həmin illərdə türk əhalinin kütləvi tələfatı da ərazidə türklərin sayının azalmasına, ermənilərin isə artmasına səbəb oldu.

2. Sovet dövründə kəndlər kolxozlaşma adı ilə birləşdirildi. Bu vasitə ilə türk kəndlərinin sayı məqsədli şəkildə azaldıldı.

3. Erməni əhalinin sayı rəsmi statistikada süni şəkildə artırıldı.

Dağlıq Qarabağdan vaxtilə didərgin düşmüş əhalinin böyük bir qismi də Beyləqan, İmişli və s. rayonlarda kütləvi şəkildə məskən salıblar. Həmin rayonların yaşayış yeri kimi seçilməsinin əsas səbəbi bu rayonların ərazisinin Dağlıq Qarabağ əhalisinin qışlaq yeri olmasıdır. Yaylaq yerləri əllərindən çıxan, var-dövlətləri talanan camaat bu gün də orada yaşayanlar tərəfindən “İsti Sibir” adlandırılan Haramı düzündə məskunlaşmağa məcbur olub. Beyləqan və İmişli rayonlarında yaşayan tərəkəmələrdən folklor toplayan fil.ü.f.d. İlkin Rüstəmzadə yazır: “Bölgədə sayına görə ikinci böyük tayfa muğanlıdır. Özlərinin dediyinə görə, üç muğanlı tayfası var: Körpükənd muğanlısı, Qarqar muğanlısı və Vəlağa muğanlısı. Əslində bu əhalinin hamısı Xocavənd rayonundan çıxmadır. Yaşlı sakinlərin əcdadları ilə bağlı söylədikləri xatirələrdə deyilir ki, Çar Rusiyası dövründə erməni ailələrinin Qarabağda yerləşdirilməsi nəticəsində həmin tayfalar Xonaxəndən (indiki Xocavənd rayonundan) çıxarılıb və bir qismi Ağcabədiyə, digər qismi Qarqar çayı sahilinə, böyük bir qismi isə Mil düzünə köçüb. İmişli rayonunda məskunlaşanlar özlərini Vəlağa muğanlısı adlandırırlar. Yerli sakinlərin dediyinə görə, Vəlağa muğanlısı on iki tirədən ibarətdir: məmmədli, əliyətməzli, telişli, allahmədətli, ağammədli, oruclu, axıcanlı, cəfərli, papaxçı, təmrəzli, hacı hüseyinqulular, nurəhmədli. Muğanlı camaatının danışığı sırf Qarabağ ləhcəsidir və ədəbi dilə yaxınlığı ilə seçilir. Yerli sakinlərin özləri də ləhcələrinin ədəbi dilə ən yaxın ləhcə olduğunu vurğulayırlar ” [Qarabağ, IX kitab, səh. 3]

Qaradağlı faciəsi. Söyləyicilər bəzən birbaşa ermənilərin törətdikləri soyqırımlardan danışır, bəzən də dolaylı yolla bu məsələyə toxunurdular. Məsələn, “Qanlı dəre” adlı ərazinin adının verilmə tarixindən danışan söyləyici istər-istəməz yenə erməni-

lərin törətdikləri qanlı hadisələrdən danışmalı oldu: “*Qannı dəərə vardı. Orda uşax vaxdı atamnan gedirdih. O vaxdı orda lager vardı, piyaner lageri. Məni aparırdı piyaner lagerinə qoymağa. Orda da hamısı erməniydi. Ordan keçəndə dedi ki, bala, bura Qannı dəərədi. Dedim ki, niyə Qannı dəərə deyillər, ata? Sual verdim da. Dedi ki, burda azı min nəfər azərbaycannını qırıflar. Dağdan gələndə burda pusqu eliyiflər. Dərin dəərədi. Burda pusqu eliyiflər. O pusquda azərbaycannılar hamısı düşüv o erməninin arasına. Burda gülləliyif qırıflar. Dedi, bax orda (mana bir ağaş gösdərdi. Böyüy ağacıdı.) Dedi ki, bax bu ağacın dibində azərbaycannıların birinin belinə qaynammış samavarı bağliyf, belində samavar ora-bura qaçmağa məjbur eliyiflər.*

Sajayax deyillər, qoyurdular ojağa, qalıyirdılar, qızırdı möykəm. Bax o spiral kimi qızaranda deyir, götürüv taxırdılar müsəlmannarın başına. Çılpaxlıyirdılar, lütdüyürdülər, deyir, taxırdılar onun boynuna ki, bunnara zulum eliyək. 1905-ci ildə, 1918-ci ildə, sora Savetin vaxdında da onnar müsəlmanı qırıflar” [Qarabağ, VII kitab, səh.58].

Söyləyicilərin dediyinə görə, bəzən ermənilər özləri də ya bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən əraziyə gəlmə olduqlarını etiraf edirmişlər: “*Səkgiz evim qaldı Qarabağda. Savetdikdə dörd kəndi qarışdırmışdılar bir yana. Haxulluydu, Ağbulaxıdı, Edilliydi, Düdükçüydü. O kətdərin üçündə erməni yaşayırdı, biri musursmandı. O Düdükçü kəndi dediyim kənt bəylər kəndi oluf. Bəy kəndi oluf keçmişdə. Ermənidən qavax. O vardı e, Vəzirov (Əbdürrəhman Vəzirovu nəzərdə tutur – top.) o da Düdükçü kəndinnəniydi. Onun ata-babaları da vaxdıyan erməniyə qarşı döyüşən adamnar olmuşdular. Ata-babası bəy oluf onun. Bəylər qaşdı. Bəyi urus qaçırdı da. Bəylərdən İrana addıyan oldu. Nə bilim ora-bura qaçan oldu, hamsı qaçdı, tərək oldu.*

Edilliyən Ağbulaxda da uje erməni yaşayırdı. Amma hamsı İrannan gəlif. Müharbə olanda gəliflər hamısı (söyləyici Rus-İran müharibələrini nəzərdə tutur – top.). Özü də İranın Gırdehli kəndi var. Ordan gəlif hamsı. İranın kəndidi. Özdəri bir-biriyənən dalaşmırdı? Dalaşanda söyüşürdülər. Sən Gırdehlidən gəlmisən,

sən hardan gəlmisən? Onçun da biz bilirdik ki, hə, bu adam ordan gəlif də, İranın Gidehli kəndinnən. Olar hamsı gəlmeydi dana”, “... Edilli varyıdı, Düdühçü varyıdı, sora Məmədəzor vardı, sora Çırauz varyıdı, erməni kətdəri. Olar İranan gəlməydi. 28-dəki köçürmədə gəlif bu kəntdərin camahatı (Söyləyici 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsini nəzərdə tutur – top.). Mən ermənilərin özünən danışırđım. Deyirdilər ki, bizim babalarımız İranan gəlir. Ulu bavası gəlif. Edilli erməniləri boynlarına alırdılar ki, İrannan gəlmişih. Sora Çırauzda yol çəkirdih. Yolu bulduzer genişdəndirirdi. Bir qəbir çıxdı, qədim qəbir. Belə gəldim (mən də prarabam də). Belə baxdım. Kəndin də sədr əvəzi birqadiri vardı, sağ qolu yox Şirin deyirdilər ona. Bu da gəldi. Belə baxdım ki, qəbrə əhlət daşı qoyuluf. Bizdə qəbrə, uzax evdən, əhlət deyillər, hörgü kimi, üsdünə də daş qoyullar də. Bu, elə qanuni müsəlman qəbridi də. Dedim, ə, ora bax e, əhlət daşıdı, bu erməni qəbri döy, bu burda nə gəzir, bu azərbaycanı? Bu, mənim başımı belə yozdu ku, ə, yox, bizdə qavax erməniləri də belə basdırırdılar də. Sora uje yolu çəhdih, getdih, kəndin içinə çatanda baxıram ki, kəndin o biri tayında Azərbaycan qəbirsannığı var, Çırauzda. Getdim qəbirsannığı firrandım. Gördüm qolu yox Şirin belə şey baxır, pisihmiş halda. Ə, dedim, bə burda da qəbirsannıq var axı. Sora boynuna aldı ki, bə vaxdilə burda azərbaycanlılar yaştıyf də. Sora olar köşdü getdi. O birinci erməni-musurman davasında oları qoluyuflar, qırıflar” [Göyüşov Ramiz].

Dağlıq Qarabağda ermənilər 1967-ci ildə növbəti dəfə separatçılığa başlamışdılar. Əslən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndindən olan, Kuropatkin kəndində məktəb direktoru işləyən Ərşad müəllimin və iki nəfər qohumunun şərhlənərək tutulması bu hadisələrə başlanğıc olmuşdu. Tutulmuş üç nəfərin Xankəndində vəhşigəsinə qətlindən sonra dövlət strukturlarının və bilavasitə Heydər Əliyevin məsələyə qarışması erməni separatizminin həmin dövrdə yatırılmasına səbəb olmuşdu.

1988-ci ildə Xankəndində ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistanla birləşdirmək tələbi ilə separatçı mitinqlərə başlayandan bu bölgənin əhalisinin də qara günləri yenidən başla-

yıb. Əhali həmin dövrü “daşlaşma”, “ağaclaşma” dövrü kimi xatırlayır. Nisbətən yüksəkdə yerləşən erməni kəndlərindən, demək olar ki, hər gün Azərbaycan kəndlərinə daş yağdırılır, od vurulmuş təkərlər ot tayalarına, tövlələrə doğru yuvarladılır, yolla gedən dinc sakinlər təkləkdə ələ keçən kimi ağacla döyülürdülər. Az bir müddət içində “daşlaşma”, “ağaclaşma” dövrü ən müasir silahlar vasitəsilə edilən gülləbaranlarla əvəzləndi. Tuğ kənd sakini Tanrıverdiyeva Zenfira Tanrıverdi qızı o illəri belə xatırlayır: *“Kətdə axrınıc vaxlarıydı. Hələ döyüş yoxudu. Ancağ elə-belə ağaş davası varıdı. Nəysə, nümayiş gedir. İdarə də bizim evin yanındaıdı. Topalaşif ağsaqqallar (bizimkilər) idarənin üsduində gəlivi oturuflar. Yeniş gəliflər idarəyə. Bizim evin belə qapısınacan ermənidi, bax belə, yolun ortasında bir belə, acca yer var. Bu tərəfi də bizim camahatdı. Elə bil, idarə qaliv ortada. Burdan də gəliflər, burdan da. (Allah rəhmət eləsin) Ramizin atası gəlif, bu da bizdədi. Qayıtdım ki, Sərdar dayı, axşam gəlsin, neyniyəjiyih bulanan? Bular bizi batırif qırır. Dedi, bala, oları bircə ağaşnan oları qaldırif qoyjam Hatvotun* başında. Dedi, apariv oracan qoluuf gələjiyih. Evin böyrünə hərrəndim. Cavannar (bizim kəndin cavannarı) belə yekəyekə payaları yığıflar bizim evin arxasına. (Bizim ev sentirdədi.) Allah, ağacı görəndə ağlim başımnan çıxdı. Bu nədi? Axşam düşdü. Axşam düşəndə uşaxlar payaları götürdü, düşdü erməninin canına. Ermənini şil-küt eliyiv aparif çıxartdılar Hatvota. Daldan bu urus gəldi. Nə elədi, urus elədi. Erməninin güjü dünyada çatmazıydı bizə. Hələ özü də bizim kənt bax belə erməninin içindeydi. Yazıx kişi qayıtdı, bax gördün? O da bir ağaş götürüf gəlif. Dedi, gördün, ağaşnan apardıx. Hamsının başını-gözünü yarmışdılar.*

Yerdə atışma başladıyf. Deellər kin, künşdədə güllə batmır. Yeməyizi bax belə qoymuşux sdolda, o künşdədə durmuşux, belə bax. Ta kin geşə üçə, dördə kimi. Onnan da sora geyindiymiz nə olub? Hamı paltarri, adama bir cüt təzə qaloş (bu qaloş axı yüngüldü), elə-belə pükülüf yatmışıx ki, qaçaqaç düşsə əgər, qaloş əyağımızda

* Hatvot – Xocavənd rayonunda kənd

olsun, yüngül qaçax. Helə gunnər görmüşüh neçə il. Allah o günü bir də görkəzməsin” [Qarabağ, VII kitab, səh. 101-102].

Xocavənd rayonunun işğalı 1991-ci ilin 30 oktyabrında Tuğ kəndinin didərgin düşməsi ilə başlayır və 1993-cü ilin 23 avqustunda Günəşli kəndinin işğalı ilə başa çatır. Bu gün bütövlükdə Dağlıq Qarabağdan əlimizdə kiçik bir ərazi – yalnız Nərgiztəpə abidəsi qalıb.

Rayon 13-ü qadın, 13-ü uşaq olmaqla, ümumilikdə 145 nəfər şəhid verib. Qaradağlı müsibəti Xocavənd rayon sakinlərinin məruz qaldığı dəhşətli faciələrdən biridir. Hər tərəfdən vaxtilə ermənilərin zəbt edərək yaşadıkları kəndlərlə əhatə olunan Qaradağlı camaatı, demək olar ki, hər gün gülləbaran altında qalsa da, təslim olmaq istəmirdi. Odur ki, arvad-uşağı kənddən çıxarıb əli silah tutan kişilər və onların qulluğunda duran qadınlar kənddə qalırlar. Ancaq 1992-ci ilin 17 fevralı onların kənddə keçirdikləri son gün olur. Kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alan ermənilər 118 nəfəri əsir alırlar. Onlardan 10 nəfəri də qadın idi. Əsirlərdən 66 nəfər cavan seçilərək güllələnir və ölümlərlə birlikdə yaralılar da silos quyusuna gömülür. Sağ qalanların az bir qismi sonradan geri qaytarılsa da, bir qismindən bu gün də xəbər yoxdur. Xocavənd sakinlərinin bir çoxu, xüsusilə də Qaradağlı kənd sakinləri Qaradağlı soyqırımını ilə bağlı kədərli xatirələrini bizimlə bölüşdülər: *“Doxsan ikinci ildə, noyabrın on yeddisində Qaradağlıni ermənilər mühasiriyə alıflar, kəndi yandırır, dağıdırdılar. Sora saysız miqdarda əhalini əsir götürüfdülər, öldürüfdülər. Öldürdühləri əhalini silos quyusuna töküv üsdün basdırıfdılar. Çoxların aparıflar. Soradan bəzilərinəni qaytarıfdılar, olların da çoxları uzun yaşuya bilmiyifdi. Yetmiş-həşdat nəfərə qədər əhali gediv orda qırılıfdı. Ona görə də biz hər il onu qeyd eliyirih. Qaradağlı soyqırımıdı. Çox dəhşətli, tarixdə görümməmiş şəkildə işğəncə verdilər camahata ermənilər. Başdarın kəsməh, ciyərin çıxartmax, nə bilim, uşaxların gözün çıxartmax. Hamilə kadınların qarının cıriv uşağı çıxartmax. Billar o qədər dəhşətli idi ki, heç danışmax mümkün döyül kü, belə hərəkəti hər hansı millət eliyər? Almanlar da belə eliyə bilməzdilər”* [Qarabağ, VII kitab, səh. 102].

“Qaradağlı faciyyəsi vaxdı arvatdarı-zaddarı çıxartdılar, gəl-
 dih. Mən dekabir ayında ordan çıxmışam. Qalırdım, gedirdim day-
 na. Yoldaşım da, oğlum da Qaradağlıda qalmışdı. Hə, gedirdim
 ollara çörəh pişirirdim, paltarrarın dəyişdirif qayıdış gəlirdim.
 Vertalyotnan. Camahat söyüş qoymuşdu ki, hara gedirih qəvirsan-
 niğimizi qoyuf? Dedilər ki, ə, Muğannıda ratsiya var, danışıflar,
 deyir ki, kəndi akrujeniya alıflar. Dokquz nəfər ölüf, qalanı da əsir
 götürüüllər. Durdum elə ağıly-ağıly yüyürdüm, getdim ora-bıra.
 Bir oğlan gəldi qavağıma. Dedi ki, xala, hələ almıyflar, amba elə
 muhasirədədi kənt. Amba arxayın ol, oğlun, yoldaşın salamatdı,
 yığıflar idariyə. Oğlum nağıl eliyir ki, dolduğ ora. Gəldilər. Bir ar-
 vat da ratsiyaynan xəbər verir İrəvana ki, belə gəlmişiy, almışix.
 Ermənicən, uruscan. Ollar da, deyir, o qədər atdılar, idarələrin
 şüşəsi dağıldı, abışqalar dağıldı. Neçə nəfər orda öldü. Patronu-
 muz qutarmışdı. Yendidilər aşağı, bizim silahlarımızı aldılar. Af-
 damatdarı varıdı, onu alıflar. Cavannarı bir yığıflar, qojaları da
 bir. Bıları da aparıllar o Bəyliş bağı deyilən yerdə, (oğlum nağıl
 eliyir e mana) deyir, orda maşınları saxladılar. Yolda da iki nəfəri
 gülləynən öldürüv atdılar. Sora da ağacınan birinin başına vırır
 öldürüüflər. Biri deyir, əmr elədi ki, (o başı qara lentdi) on nəfər
 düşsün. Mametcan deyirdilər ona. Kim düşər? Kimin ürəyi gələr?
 İki dəfə deyir, afdamatı maşının içinə belə atdılar. İki nəfər yara-
 landı, deyir, qalanı da ora yıxıldı, bıra yıxıldı, töküldüh maşınnan.
 Töküldülər deyir. Telman adında oğlan vardı, kişinin əmisi oğlu-
 nun oğludu. O deyir, bax belə birdən (qoynunnan) bir qranat
 çıxardıv atanda erməni də öldü neçə nəfər. Onnan sora başdadılar
 bilları qırdılar. Deyir, qalanımız maşındadı. Bir on-om beş nəfər
 maşındadı. Gəldi, deyir, maşınnan məni götdü, erməni gətdi tulladı
 bı meyitdərin üsdünə. Bax topa belə meyitdərin üsdünə tulladı,
 avdamatı belə zarajit elədi ki, məni vıra. O dediyim erməni, o Ma-
 metcan gəldi məni tokqam qarışx götdü atdı maşına, vırmağa
 qoymadı. Aradan bir az keşdi, böyühləri gəldi, yerdə adamı sanadı,
 meyidi sanadı, maşının dalın bağladı, dedi, xvatit. Amba üç
 uşağı deyir, düşürdülər, körpə uşaxları – on dörd, om beş yaşında.
 Ollara dedi ki, biz sizi vilisinən aparejeyix. Olları qoydular vilisə.

Biri də vardı deyir, Ağdamnanıdı. Bizim kətdən evləmmişdi. Ona da deyflər ki, qaç, qaç, səni virmiyeyix. Deyif, mənim beş uşağım var, beş qızım var, məni öldümüyün. Elə qaça-qaça deyir, vırdılar, qaldı o ağacın dibində. Həmənlən oğlanın qardaşın düşürtdülər, mindirdilər vilisə, apardılar. Deyir, bı kənt var – Qalaxan. Apardılar ora. Bizi də apardılar orda töhdülər. Hamı baxdı gördü, adam qalmıyif. Qırılan qırılıf, qalan da nəyə lazımdu. Elə deyir, bizi böldülər. Dədəm, deyir, mənim əlimnən tutdu. Tutanda biri deyir, oyannan gəldi ki, yox, o cahılların içinə gedəjəh. Bizi apardılar bir binanın qabağında deyir (daşdı-zaddı, çınqıllı, o pis çınqıllar olur e, onun üsdünə), bizi üzüquyulu uzandırdılar. Uzandırdılar, əllərinədə afdamat tık eliyə-eliyə, başımıza vıra-vıra gedillər o başa, gəllillər bı başa. Hasarın da başı deyir, hamısı erməni. Daş atan kim, çınqıl atan kim. Nə bilim e, olmazın işgəncələr. Axşam deyir, gəldilər bizi yığdılar apardılar böldülər, saldılar türmələrə. Mənnən deyir, dörd nəfərək kamerada. Dörd-beş nəfər düşdüüh bir kameriya. Qalanı da payladılar. Biz də qırılıf batırık kin, hamını qırıflar.

Oları maşınnan töküf qıranda ordan bir oğlan nətər olufsa, yumalanıf gedif düşüf bir kolun içinə. Onu görmüyüflər. O da adam-zad çəkılənnən sora duruf dəmir yolu var da, onnan gedif çıxıf Gülaflıya. Səhər olanda Gülaflıdan yenif gəlif. Getdilər gətdilər. O deyif ki, çox adamı qırdılar, qalanı da yığdılar maşına apardılar. Üş günnən sora sağların siyahısı gəldi. Ölənnərin yox, sağların siyahısı. Ta biz də bir az arxayınnadık da. Dedi, kişi də sağdı, gədə də sağdı. Qalanı da qırıflar, çox adam qırıflar. Ordan da yığışdıx maşına, gəldih bax bı Beyləqana.

Arvatdarı tez dəyişdilər. On gündə arvatdarı dəyişdilər. Bir on nəfər də arvat tutmuşdular. Oları dəyişdilər, amba bıllar qaldı.

Oları gətiriflər Əsgərana, Əsgəranda saxlıyıflar. Deyirdi yol-daşım ki, gejë gördüüh zınqazırık qapı açıldı, bir erməni girdi, əlində dubunka. Girdi, deyir, çəhdi məni qabağa, başdadı məni döyməyə. Döydü məni təpiynən yıxdı, yıxanda gədə qışqırık: “Ay qardaşdarım, gəlin, dədəmi öldüüdülər”. Məni durquzdular, gədəni tutdular. Gədəni də, deyir, orasına-birasına döydülər, getdilər. Ermənilər ismənnən qalırımışdar keşihdə. Bıları döyən erməninin uşağı varımış bir

dənə – oğlu. Səhər evə gedəndə anası deyir ki, bala, sən nə iş görmüsən ki, uşağ oyanıf deyir ki, ilan məni yedi. Deyir ki, ana, bir də-dəni, bir balanı döymüşəm. Deyir, çox səf eləmişən. Niyə döymüsən? Onçun uşağın yata bilmir. Tez ol, dur get, olardan üzür isdə. O biri günün gejesi deyir, sahat dördüdü. (Yoldaşım nağıl eliyir bını.) Bir də gördüh, zınqazırax qapı açıldı. Həmən oğlan gəldi, deyir, məni çəhdi qapının ağzına. Dedi, səni o Allaha ant verirəm, Allahu çağır, yalvar, mənim uşağımı ilan yeməsin. Ta deyir, nə deyə bilərəm. Elə ürəyimdə dedim, sənin uşağını ilan lap elə çoxdan yesin. Bina dedim ki, həə, dedim. Ta danışıf dana ürəyində. Getdi deyir, bir çörəh gətədi, üş yumuru qət gətədi, bir quruşqa çay gətədi, bir də bir palton gətədi. (Bilların paltarın-zaddarın alıflar e hamısını.) Gətədi, dedi ki, ama öziin ye, ollara vermə. Deyir, dedim, yox, ollar mənim yoldaşımı. Yatdıx, deyir, səhəri Mamet varıdı, kətdənidi. O, elə bil, Allahverdiyənin danışıf, girovları dəyişidilər. Gəldi bizə dedi ki, oğluma dedi ki, adamların on nəfərin dəyişəjiyih. Oğlum da bir başqa pul verdi. Deyif ki, kişi qalajax, amba gədəni dəyişəjiyih. Deyiv, ə, dədəmi də yaz. Dedi, yox, iki nəfəri olmaz bir öydən. Aprel ayının biriydi, oğlum gəldi. Üsdən xeyli keçənnən sora kişini ala bildih” [Qarabağ, VII kitab, səh. 103-104].

Yalnız xocavəndlilər deyil, Qarabağın işğal altında olan digər bölgələrinin sakinləri də ermənilərin apardıqları soyqırım siyasəti ilə bağlı qandonduran məlumatlar verirdilər: *“Murovdan aşanda mart ayıydı. Elə bir haveydi, yer-göy buz, sazax. Gəlirdin, baxırdın ki, irax qulağuzdan e, uşağ ölüf, belə yığıflar üsd-üsdə. Körpə uşax meytədəridi hamsı, iki yaşında, üş yaşında. Həə, bax ordan aşanda dedim, Xudaya, Xudavəndi aləm, heş bi şey isdəmirəm, elə bı uşaxları salamat aparım” [Qarabağ, VI kitab, səh. 149] və ya “Bizim kirvə danışırdı. Deyirdi ki, gədə iki yaş yarımındeydi, yoxsa bir yaş yarımındeydi? Deyir, danışıf-gülən gədə. Bax həylə Murovdaca donuf öldü. Qoyuf qarın içində, gəldih. Heş meytini gətirə bilmədi. Yollar doluydu meytən. Hərə öz canının hayında, meytə-zada baxan kimdi?” [Qarabağ, VI kitab, səh. 149].*

Xocavənd sakinlərinin hansı ilə ünsiyyətdə olduqsa, ya bu hadisələrdən birbaşa danışır, ya da heç olmasa, danışdıqları folklor

mətnlərində erməni vəhşiliklərindən bəhs edən nəsə bir detal olurdu. Əhali yalnız 1992-ci il Qaradağlı soyqırımından deyil, XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən də danışırıldı. Onların verdiyi məlumatlar əsasən vaxtilə yaşlı ata-babalarından eşitdikləri məlumatlar idi: *“Martuni dediyimiz yerdə ermənilər olmuyuf, soradan gəlif. Həmən orda polis şöbəsinin binası olufdu. Polis şöbəsinin binasın da azərbaycannı tikif. Bir də vayenkamatın binası varıydı, o da azərbaycannının olufdu. Ermənilər məlumat eliyir bizim camahata kin, bı gejə sizin kəndə hucum olajax. Camahat çıxıf kətdən. Həmən o vayenkamatın binasında yaşıyan bir yaşdı qadınnan kişi – azərbaycannı oluf, deyif kin, bı yaşda biz necə çıxax? Ermənilər onnarı orda, həmin vayenkamatın binasında öldümüşdülər, başdarın kəmişdülər azərbaycannıların. O hadisə olufdu 1905-ci ildə”* [Qarabağ, VI kitab, səh. 97-98].

Axullu kənd sakini Hüseynov Namiq Məyiş oğlu nənəsindən eşitdiklərini belə dilə gətirdi: *“ ... Rəhmətdih qoca nənəm doxsan beş yaşında rəhmətə getdi. Bakıda qaçaqaşda rəhmətə getdi. Mənə danışırdı. Ermənilər belə elədi, helə elədi – hamısın dana. Özü də qorxa-qorxa danışırdı. Yanı ermənilər nə qədər işgəncələr vermiyip, onun hamısın danışırdı. Özünə eləməsələr də, yan eliyənnəri görüf də. Bizdə Qırqın dərə varıdı. Orda ermənilər bizimkiləri qırmuşdı. Ona görə oranın adı Qırqın dərə qalmışdı. Bizdə Osmannıların top qurduğu dərə varıdı. Onun uşax vaxdıydı. Dedi, bide bira var e, mənə gösdərirdi, gedirdih bağdazadda işdəməyə, gösdərirdi. Deyirdi ki, ode ora varıdı e, orda bir top qurmuşdular, əliynən gösdərirdi. Deyir, burda bir top qurmuşdular erməniyə tərəf. Osmannı o vaxdı gəlif bilları xilas eliyən vaxların danışırdı ...”* [Qarabağ, VII kitab, səh. 100].

Xocavənd rayonu Axullu kənd sakini 1925-ci il təvəllüdü Hüseynov Məyiş Sevdik oğlu bu bölgədə 1918-ci ildə Domulu Tevan adlı bir erməni quldurunun başçılığı altında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən etnik təmizləmədən söhbət açdı. Söyləyicinin vaxtilə atasından eşitdiyinə görə, Tevan türk ordusunun gəlişindən qorxaraq qaçmış, öz doğma el-obasını tərək etmiş Azərbaycan türkləri də yenidən yerlərinə qayıtmışlar [Qarabağ, VII kitab, səh. 97].

Yalnız Xocavənd sakinləri deyil, Qarabağın digər bölgələrinə didərgin düşən sakinlər də əsrin əvvəllərində baş vermiş erməni vəhşilikləri ilə bağlı xatirələr danışdılar. Ağdərə rayonunun Baş Güneypəyə sakini 1930-cu il təvəllüdü Məvlamverdiyev İrvaham Alış oğlu babasının ermənilərə qarşı döyüşməsinə və sonra ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsini belə nəql etdi: *“Bax mənim dədəmin dədəsiin də başını erməni kəsif. Mənim dədəmin dədəsi pəhləvan oluf. Bu, gedif qoja camış verif, beşatılan almışımış. Üş dəsdə götürüif gedif erməniin qabağına. Dəsdən birin o yalda qoyuf, birin bu yalda qoyuf, birin də götürüif gedif, girif dəriyə. Görüf bi qrupba erməni gəlir, onu qırillar. İkinci qrupba da gəlir, onun da yarsın qırillar. Üçüncü qrupba da gəlir. Ha qırillar, erməninin dalı gəlir. Buların da silahı-zadı azımış. Baxır ki, bütün dəsdəsini erməni qırif, bı təh qalif. Dədəmin dədəsi də pəhlivanmış dana. Ermənilər görüllər bına güj çatmur. Okrujeniyaya salillar kişini. Elə ayağüsdə başını kəsmişmişdər dədəmin dədəsiin. Canın üçün, görənnər deyirdi bax bu qənd üçün, kişinin meyidi qumun içində dih qalmışdı, amma başı yoxudu. Erməni tökülüf orda bavamın başın kəsif”* [Qarabağ, VI kitab, səh. 145].

Söyləyicilərin dediklərinə görə, ermənilərin də arasında erməni vəhşiliklərindən bezənlər, bəzən açıq, bəzən də gizli formada buna etiraz edənlər olmuşdur. *“ ... Onnan sora bizdə qoca bir erməni varıdı, bizim kinoteyatrın direktırıydı. Edilli kəndinnən olan oğlan dedi ki, bəs bizim Melkumyan Lenturuşu infakt vuruf. Uje ölümcül haldadı, gedəy onu görəh. Hadrutun mərkəzinə. Durdux getdih Fizuliyə. Getməh mümkün dəyildi, nümayiş gedir orda. Getdih binnan qoşalaşdıx çıxdıx Hadruta. Getdih bının evinə. Getdim ki, belə tuman-köynəhdə bı içərdə oturuf, o qədər də dava-dərman yığif ki böyrünə. Slavik adında erməniydi. Getdih binnan oturdux belə. Qayıtdı dedi, Slavik, sən yen aşağı, (bağ yeri varıdı) orda donquzdan kabap-zad bişimişəm, onu götü gə bira, Namiknən söypət eliyirəm. Slavik getdi. Nümayiş gəldi onun evinin yanınnan keçəndə dedi, Namik, elə bilirsən, xəsdəyəm? Xəsdə deyiləm. Mən özümü xəsdəliyə vurmuşam. Məni məjbur eliyillər ki, Lenturuş Melkumyan, işçilərini götür, al bayrağı əlinə, (Ermənisdanın bay-*

rağın) çıx nümayişə. Mən əgər nümayişə çıxsam, Fizulidə, Ağdamda, nə bilim, harda çörəh kəsmişəm azərbaycannılarınan. Səhər ara düzəlsə, mən ora getsəm, deyəjhələr ki, sən niyə belə elədin? Məni yanı söyüşnən qəbul eliyəjhələr. Mən ölüf gedəcəm, siz qalassınız. Bunun axırı muharibədi. O qoca kişinin dediyin deyirəm ha. Yanı bunun axırı muharibədi dedi. Dedi, indidən bunun qabağın almasınız, (həmən o erməninin dediyin deyirəm) sizin başbilənnəriniz bunun qabağın almasa, gələcəyi bının pis olacax. Elə belə də oldu ... ” [Qarabağ, VII kitab, səh. 99].

Söyləyicilər 1988-ci il hadisələri zamanı Dağlıq Qarabağa gətirilmiş saqqallılardan – xaricdən gəlmiş, muzzla döyüşən ermənilərdən də söhbət açır, onların türk əhaliyə qarşı xüsusi amansızlıqlarını vurğulayırdılar. Onların dediklərinə görə, saqqallılar nəinki Azərbaycan türklərinə, eləcə də Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni əhaliyə də zülm edir, onların qadınlarına, qızlarına toxunur, türklərə qarşı separatçılıq etməyənləri öldürürmüşlər. Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni əhalisinin bir qismi Azərbaycan türklərinə qarşı qarşı könüllü separatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olsalar da, bir qismi də saqqallıların qorxusundan türklərə qarşı düşmənçilik etməyə başlamışlar. Söyləyicilər onu da qeyd etdilər ki, bu dövrdə erməni gənclərinin arasında separatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və Azərbaycan türklərinə qarşı düşmən münasibəti bəsləyənlər yaşlı ermənilərlə müqayisədə daha çox olmuşdur.

Sonuc. Ermənilərin törətdikləri qanlı soyqırım hadisələri bu gün həmin bölgədən olan istənilən söyləyicinin repertuarına bu və ya digər şəkildə təsir etməkdədir. Qarabağ və işğal altında olan ətraf rayonlarının sakinlərinin bayatısı da, laylası da, nəğməsi də vətən həsrətlidir. Bu bölgələrin sakinlərindən toplanmış nağıllarda, rəvayətlərdə və demək olar ki, bütün folklor mətnlərdə erməni vəhşiliyinin, yer-yurd həsrətinin hansısa formada ifadəsinə rast gəlirik. Bir məqamı da qeyd edək ki, torpaqlarımızın erməni işğalında olması yalnız işğal altında olan rayonların sakinlərinin deyil, bütünlükdə Azərbaycan folklor söyləyicisinin repertuarına təsir edib. Bu da onu göstərir ki, folklor xalq həyatına dair məsələlərin bir nömrəli ifadəçisidir.

Qaynaqlar:

1. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab. (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d., dos. L.Vaqifqızı (Süleymanova). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2013

2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VII kitab. (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d., dos. L.Vaqifqızı (Süleymanova). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2014

3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab. (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). (Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d.İ.Rüstəməzadə). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2014

4. Ağayeva Gültəkin İldırım qızı. 1965-ci ildə Xocavənd rayonunun Salakətin kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

5. Alıyeva Telli Mehralı qızı. 1959-cu ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

6. Aslanov Nofəl Novruz oğlu. 1948-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində doğulub. Hazırda Ağcabədi rayonunda tikilən 556 ailəlik hündürmərtəbəli yaşayış massivində məskunlaşıb.

7. Balakışiyev Ramiz (Paşa) Xanalı oğlu. 1952-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmirallar kəndində doğulub. Hazırda Beyləqan şəhərində məskunlaşıb.

8. Balakışiyev Gəray Xanalı oğlu. 1972-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmirallar kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

9. Cəfərov Məhyəddin Xanqulam oğlu. 1938-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmirallar kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

10. Göyüşov Ramiz Sərdar oğlu. 1957-ci ildə Xocavənd rayonunun Tuğ kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

11. Hüseynov Məyiş Sevdik oğlu. 1928-ci ildə Xocavənd rayonunun Axullu kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

12. Hüseynov Namiq Məyiş oğlu. 1962-ci ildə Xocavənd rayonunun Axullu kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

13. Hüseynov Veysəl Fərrux oğlu. 1941-ci ildə Xocavənd rayonunun Salakətin kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

14. İbrahimov İltifat Köçəri oğlu. 1958-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində doğulub. Hazırda Ağcabədi rayonunda tikilən 556 ailəlik hündürmərtəbəli yaşayış massivində məskunlaşıb.

15. İbrahimova Paket Suxay qızı. 1938-ci ildə Xocavənd rayonunun Bəhrəmli kəndində doğulub. Hazırda Yeni Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

16. Qaraşova Küşvər Bəylər qızı. 1939-cu ildə Xocavənd rayonunun Tuğ kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

17. Qarayev Adışirin Zilfi oğlu. 1940-cı ildə Xocavənd rayonunun Axullu kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

18. Mehdiyev Həsən Baloğlan oğlu. 1933-cü ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

19. Mustafayeva Rasta Şavağat qızı. 1921-ci ildə Xocavənd rayonunun Axullu kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

20. Mövlamverdiyev İrvaham Alış oğlu. 1930-cu ildə Ağdərə rayonunun Baş Güneypəyə kəndində doğulub. Hazırda Tərtər rayonunun Evoba kəndində məskunlaşıb.

21. Nəsirov Məhərrəm Heydər oğlu. 1934-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

22. Sərdarov Rəxşan Həbil oğlu. 1939-cu ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində doğulub. Hazırda Ağcabədi rayonunda tikilən 556 ailəlik hündürmərtəbəli yaşayış massivində məskunlaşıb.

23. Şirinova Köysübəyim Hübət qızı. 1937-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində doğulub. Hazırda Yeni Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

24. Tahirov Həsərət İbrahim oğlu. 1935-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində doğulub. Hazırda Bakı şəhəri Yasamal rayonunda məskunlaşıb.

25. Tanrıverdiyev Raqif Tanrıverdi oğlu. 1957-ci ildə İmişli rayonunun Əliqulular kəndində doğulub. Hazırda Beyləqan şəhərində yaşayır.

26. Tanrıverdiyeva Zemfira Tanrıverdi qızı. 1949-cu ildə İmişli rayonunun Əliqulular kəndində doğulub. 1966-cı ildə Xocavənd rayonunun Tuğ kəndinə gəlin gedib. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

27. Verdiyev Məlik Qaraş oğlu. 1929-cu ildə Kəlbəcər rayonunun Əsrək kəndində doğulub. Hazırda Şamaxı rayonunun Çuxuryurd qəsəbəsində məskunlaşıb.

28. Verdiyeva Simsar Məhəmməd qızı. 1934-cü ildə Kəlbəcər rayonunun Əsrək kəndində doğulub. Hazırda Şamaxı rayonunun Çuxur-yurd qəsəbəsində məskunlaşıb.

29. Zeynalov Cavanşir Xasay oğlu. 1938-ci ildə Xocavənd rayonunun Salakətin kəndində doğulub. Hazırda Xocavənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

OCCUPATION OF THE KHOJAVAND REGION AND GARADAGHLI GENOCIDE

**(On the basis of materials which have gathered
from Khojavand people)**

Summary

Khojavand people were giving information about occupation of the Garabagh, terrible memories of the people which have been in the Armenian captivity induring of processes of the gathering folklore. They were speaking about wildnesses of the Armenian robber groups.

Garadaghli genocide is one of the most terrible genocides aganist Turks. Garadaghli village of Khojavand district has been occupied by Armenian rubber groups on the 17th of Febrary in 1992. 118 persons have been taken prisoner in the time of occupation and ten of them were women. 66 persons youngs shoots in the way. Wounded are planted with dead together about some captives still. 3-4 members of the some family have been killed in the Garadaghli tragedy.

Key words: Garabagh, Khojavand, genocide, martyr, captive

ОККУПАЦИЯ ХОДЖАВЕНДСКОГО РАЙОНА И О ПАМЯТИ ГЕНОЦИДА В КАРАДАГЛЫ

(На основе материалов собранных у населения Ходжавенда)

Резюме

Собирая фольклорные образцы у населения Ходжавенда, мы часто сталкивались с такими моментами как: оккупация Ходжавенда и Нагорного Карабаха, события происходящие накануне оккупации, ужасные воспоминания людей побывавших в плену у армян, воспоминания об ужасах нанесённых армянами в начале XIX в. В связи с этим одна из часто обращаемых сказителями проблем – это оккупация деревни Карадаглы, в ходе которой было совершено невиданное зверство.

Геноцид в Карадаглы один из самых ужасных преступлений, совершённых против Азербайджанских тюрков в конце XX века. Деревня Карадаглы Ходжавендского района была оккупирована армянскими, бандитскими формированиями в 1992-ом году 17 февраля.

Во время оккупации были взяты в плен 118 человек, 10 из которых женщины. По дороге были выбраны 66 молодых, которых расстреляли, затем их заживо погребли.

Некоторую часть пленных удалось спасти, судьба остальных до сих пор неизвестна. В трагических событиях Карадаглы иногда становились шехидами 3-4 члена одной семьи.

Ключевые слова: Карабах, Ходжавенд, Карадаглы, геноцид, шехид, пленный

Mahir QƏRİBOV*

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DAXİLİ
İŞLƏR NAZİRİ BEHBUD XAN CAVANŞİRİN
İSTANBULDA ERMƏNİ TERRORÇULARI
TƏRƏFİNDƏN QƏTLİ**

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli simalarına qarşı terror aktları həyata keçirdilər. 1920-ci ilin may ayında Nəsib bəy Yusifbəyli, iyun ayında Fətəli Xan Xoyski, iyul ayında isə Həsən bəy Ağayev Tiflis şəhərində erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildilər. Belə acınacaqlı tale yaşayan insanlardan biri də Qarabağda Cavanşirlər nəslinin nümayəndəsi, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri olmuş Behbud Xan Cavanşir idi.

Behbud Xan Cavanşir Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xanın nəticəsi, Azad xan Cavanşirin oğludur. O, 1877-ci ildə Tərtər qəzasının Azad Qaraqoyunlu kəndində anadan olub. 1890-cı ildə alman dili təmayüllü Tiflis realnı məktəbinə daxil olub və oranı müvəffəqiyyətlə bitirib. 1902-ci ildə Almaniyada Frayberq Dağ-Mədən Akademiyasına daxil olan Behbud xan burada neft sahəsi üzrə mükəmməl təhsil alıb və mühəndis ixtisasına yiyələnib. O, bu ölkədə Akademiyanı fərqlənmə diplomu ilə bitirən ilk azərbaycanlı idi.

1906 ilin qışı, yazı və yayında daşnaklar Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirdilər. Avqustun ilk günlərində Şuşaya gələn Behbud xan, Əhməd bəy Ağayevlə birgə burada Qafqaz ümummüsəlman müdafiə komitəsini -"Difai" partiyasını yaratdılar.

Alman dilini mükəmməl bilən, fransız, rus, gürcü dillərində sərbəst danışan Behbud xan İngilis dilini də öyrənmək üçün bir il müd-

* t.ü.f.d., İctimai Televiziya və Radio Yayımaları Şirkətinin əməkdaşı,
mahirgaribov@box.az

dətində İngiltərəyə gedir. Londonda kurs keçir. Qərbi Avropadakı həyatı və təhsili onun ictimai- siyasi xadim kimi formalaşmasına böyük təsir göstərir. 1907-ci ildə vətənə qayıdan Behbud xan Bakıda Şibayevin neft mədəninə baş mühəndis vəzifəsində çalışır.

O zamanlar neft mədənlərini mühafizə edən Bakı şəhər polisinin əmək haqları neftdən gələn gəlirin 3 faizi hesabına ödənilirdi. Behbud xan Cavanşir vaxtilə Almaniyadan gətirərək Qarabağda torpaq sahələrində əkdirdiyi buğda növləri və xüsusi damazlıq mal qaranı, uşaqlıq dostu Əlfinin fermer təsərrüfatına gətirilməsinə nail olur. Qarabağda “Behbudun çörəyi”, “Əlfinin qatığı” sözləri məhz bu səbəblə yaranmış və xalq arasında bir deyim kimi istifadə edilmişdir. O vaxt Qarabağda yolların abadlaşdırılması, buraya ilk avtomobilin gətirilməsi də məhz Behbud Xan Cavanşirin adı ilə bağlıdır. (**Nəsibzadə Nəsib, 1990:44**)

Behbud xan “Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin rəhbərlərindən biri olmaqla yanaşı həm də xalqın maariflənməsi üçün xidmət göstərən “Nicat” Cəmiyyətinin üzvü idi. Bu xeyriyyə cəmiyyətləri Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində baş verən hadisələrə, erməni vandalizminə biganə qalmır, erməni zülmündən əziyyət çəkən xalqa yardım əlini uzadırdı.

Azərbaycan milli burjuaziyası, Hacı Zeynalabidin Tağıyev başda olmaqla Ərzurum, Kars, Van, Ərdahan bölgəsində ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı təxribat və qətlərinin qarşısını almaq üçün həm öz nümayəndələri vasitəsiylə maddi yardım, ərzaq göndərir, həm də Ərzurumda Azərbaycan Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətlərinin şöbəsini yaradırdılar. Ermənilərin Anadoluda müsəlman əhaliyə qarşı qətlərini görən Yalpuruzadə Mələk xanımın boxçasında belə bir ağıya rast gəlinir.

*Meydan qazanı qurdular
Bəbəkləri qaynatdılar,
Gün görmədik xanımları
Süngü ilə oynatdılar.*

*Qapı-qapı gəziyorlar
İfadəyi yazıyorlar,*

*Düşman başına vermesin
Oğlak gibi üzüyorlar.*

*Kelle, dudu, kelle dudu
Kanlı gömlək yu diyorlar,
Bəbəkləri kaynatmışlar
Quzu əti ye diyorlar.*

Bu təkcə bir ağı yox həm də soyqırırma məruz qalan Türk xalqının vətən fəryadnaməsi idi. Bütün bunları görənlər, istər Anadolu, istərsə də Azərbaycanda baş verən milli qırğınların qarşısını almağa səy göstərən Behbud Xan 1918-ci il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyskinin Baş nazir olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökumət kabinetində Daxili İşlər naziri vəzifəsini tutur. Behbud xan Cavanşirin Daxili İşlər nazirliyinə rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkədə anarxiyaya son qoymaq, qanunvericiliyi və vətəndaş təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir sıra əməli işlər görülür. Yeni yaradılan nazirlik və onun tərkib hissəsi olan polis Azərbaycanda müstəqil dövlətin formalaşması, milli maraqların qorunmasında mühüm rol oynayır.

Behbud Xan polis əməkdaşlarının fəaliyyətinə və qayğılarına yaxından bələd idi. Onun təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyulun 2-də Milli Şurada Gəncə quberniyasının 9 qəzasında polis orqanlarının təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Hazırda qüvvədə olan “2 iyul- Polis Günü” də məhz həmin qərar əsasında təsis edilib və Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra yenidən rəsmi status qazanıb. (**Əliyərli İltifat, Behbudov Tahir, 2008: 107**)

Behbud Xan Cavanşirin 1918-ci ilin iyulun 17-dən dekabrın 7-dək Daxili İşlər naziri olduğu dövrdə Bakı erməni-daşnak qüvvələrindən təmizləndi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı Gəncədən Bakıya köçdü. Daxili İşlər nazirliyi “Metropol” mehmanxanasının binasında (indiki Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin yerləşdiyi binada) fəaliyyət göstərir və ölkənin asayışı buradan təmin olunurdu.

Behbud xan Daxili İşlər naziri işlədiyi dövrdə, Bakıda İçəri

Şəhərdə polis müdavimləri hazırlayan məktəb açılır. Məktəbdə 1200 müdavimin təhsil alması nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il oktyabrın 6-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərkibində kabinədaxili dəyişikliklərdən sonra Behbud xan Cavanşir, Daxili İşlər naziri olmaqla yanaşı həm də ticarət və sənaye naziri vəzifəsini yerinə yetirir. O, bu vəzifədə yerli sənayenin inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici ölkələrlə əlaqələrinin yaradılmasına təşəbbüs göstərir. (**Nəcəfov Bəxtiyar, 1992:45**)

1918 il dekabrın 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında mal mübadiləsi haqqında müqavilə imzalanır. Azərbaycan tərəfindən bu müqaviləni Behbud xan Cavanşir imzalayır. Bu sənədlərə görə, tərəflər arasında dəmir yolu ilə daşınan yüklər üçün 1 il müddətində azad tranzitə, gömrük rüsumu alınmamasına razılıq verilir. (**Балаев Айдын, 1990:125**)

Partiya mənsubiyyəti sarıdan bitərəf olan Behbud xan Cavanşir 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir. O, parlamentdə fəaliyyət göstərən bitərəflər fraksiyasının üzvü olur.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər peşəkar mühəndis kimi tanınan və xariclə əlaqələri olan Behbud xana toxunurlar. Azərbaycanda Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov Behbud xanı neft-mədən avadanlığı almaq üçün Almaniyaya göndərir. Beləcə 1921-ci ilin iyulunda həyat yoldaşı Tamara xanım, eləcə də qardaşları Surxay və Cümşüdlə birlikdə Behbud xan Cavanşir İstanbulda Əhməd bəy Ağaoğlunun qonağı olur. Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya xanım sonralar öz xatirələrində yazır: "Atam Maltadan qayıtdıqdan sonra erməni tanışlarından bir professor bizə gələrək atamın adının ermənilərin qara siyahısında olduğunu və onu xəbərdar etməyi özünə borc bildiyini söylədi. Azərbaycanın Daxili İşlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşirin də adının ermənilərin "qara siyahı"nda olması xəbərini ondan aldım." (**Ağaoğlu Süreyya, 1939:34**)

1921-ci il iyulun 17-ndə Behbud xan həyat yoldaşı Tamara xanım və qardaşları Cümşüd və Surxayla birgə axşam saat 23 radələrində "Təpəbaşı" Ailə restoranından çıxıb "Pere Palas" ote-

linə yönəldikləri zaman, arxadan qaçaraq gələn, şapkasını gözünün üstünə basmış cılız, kəsik bıqlı, əyri burunlu erməninin “Mauzer” markalı tapançadan bir neçə dəfə açdığı atəş nəticəsində ağır yaralanır. Behbud Xanın kiçik qardaşı Cümşüdüdün də üzünü güllə mərmisi sıyırır keçir. Bu zaman Qalatasaray karakolunun polis məmuru erməni terrorçu Mişaq Torlakyanı yaxalayır. Behbud xan xəstəxanaya çatdırılsa da onun həyatını xilas etmək mümkün olmur. Ölüm ayağında onun son sözləri belə olur: "Mənim şəxsi düşmənim yoxdur. Məni vursa-vursa ancaq ermənilər vurur". Çox keçmədən Behbud xan xəstəxanada dünyasını dəyişir.

1921-ci ilin iyulun 20-ndə Behbud xanın ölümündən üç gün sonra dəfn mərasimi kütləvi nümayişə çevrilir. O, İstanbulda Beşiktaşda Yəhya Əfəndi dərgahı qəbristanlığında dəfn olunur. Məzaradaşına dövrünün böyük şairlərindən Cəlal Sahir Erozanın bu şeiri yazılır.

*Qaranlıktan cürət aldı bir sırtlan
Onun pəncəsində can vedi bir şir
Bir yığın kemiktir torpakta kalan
Cənnətə yüksəldi behbud xan cavanşir*

*Yolçu bu gördüyün bir makber deyil
Zülmə zəbun olan haqqın heykəli
Keçmə, dur önündə, hörmətlə əyil
Lənətlə an haqqa saldıran əli*

*Əsla uyumasın beynində kinin
Müqəddəs borcundur intiqam almaq
İstərsən yaşasın millətin, dinin
Nur ol zülməti boğ, nar ol zülməti yak!*

1921-ci ilin iyulun 18-ndə Behbud xanın ölümündən sonar onun dəfn mərasimi kütləvi nümayişə çevrilir. Həmin vaxt terrorçu Mişaq Torlakyan ingilis hərbcilərinin qərargahının yerləşdiyi “Kroker” otelində saxlanılırdı. Mişaq Torlakyan “Daşnaksütyun” partiyasının üzvü idi və Azərbaycanda “1918-ci il mart qırğınları”nda xüsusi fəallıq göstərmişdi.

İstanbul ingilis işğalı altında olduğundan cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalı tərəfindən mühakimə edildi. Qısa vaxtda ermənilər qatil Torlokyanın müdafiəsinə səfərbər olundular. Behbud xan Cavanşir tərəfdən isə şahidlər təəccüb və təəssüf doğuracaq qədər az idi – cəmi 6 nəfər. Şahidlərin sayı arasındakı kəskin fərqə baxmayaraq, ittiham şahidləri bu cinayətin əsl mahiyyətinin açılmasına, erməni qatilinin ifşa edilməsinə nail oldular. Məhkəmədə ittiham şahidi qismində ifadə verən "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri, ixtisasca hüquqşünas olan Şəfi bəy Rüstəmbəyli prokuror Qribbonun, məhkəmənin sədri Freezin suallarını inandırıcı dəlillərlə cavablandırır və Azərbaycan nümayəndələrinin gərgin səyi nəticəsində prokuror daşnak terrorçu Mişak Torlokyan üçün ölüm hökmü tələb etdi. Lakin səhərişi gün gözlənilmədən prokuror işdən uzaqlaşdırıldı. Məhkəmədə iştirak edən hüquq fakültəsinin tələbəsi Sürəyyə xanım Ağaoğlu sonralar bu məhkəmə prosesi haqda bunları yazır: "Kiçik, zəif adam olan qatil tir-tir titrəyirdi. Prokuror onun üçün ölüm cəzası istədi. Doğrusu biz prokurordan belə qərarı gözləmədik. Lakin həmin prokuror 24 saatin içərisində Türkiyədən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə gətirilən yeni prokuror isə müttəhimin bəraətini istədi." (Ağaoğlu Süreyya, 1939:56)

Behbud Xan Cavanşirin qatili Mişaq Torlokyanın məhkəməsi təəssüf ki, erməni terrorçununun bəraət alması ilə nəticələndi. Məhkəmə prosesində terrorçunu az qala "milli qəhrəman" kimi qələmə verən ermənilər onu İngilislərin köməyi ilə vəkili Hasuryanla birlikdə Amerikaya qaçırdılar. Behbud xanın həyat yoldaşı Tamara xanım isə Behbud xanın ölümündən sonra Moskvaya getdi və repressiya illərində Sibirə sürgün edildi.

"XX əsrin məhkəməsi" adlanan Azərbaycanın sabiq Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşirin məhkəmə prosesi erməni havadarlarının təzyiqli nəticəsində ört-basdır edildi. Cinayət cəzasız qaldı. Bu, insan haq və hüquqlarını əldə rəhbər tutan Avropa hüquq məhkəməsi tarixində "qara ləkə" olaraq yaddaşlarda qaldı. Bəlkə elə bu cəzasızlığın nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəllərində terrorun miqyası daha da genişləndi.

Zaman ötür, illər dəyişir ancaq erməni şovinistlərin xisləti dəyişmir. Erməni terror təşkilatları bu gün də təhdid, soyqırım cinayətlərindən əl çəkmirlər. Dünyanın gözü qarşısında baş verən Xocalı soyqırımında ermənilər 613 nəfər dinc azərbaycanlı, 63 uşağı, 106 qadını, 70 yaşlı insanı bir neçə saatın içində amansızlıqla qətlə yetirməklə, vaxtilə dünyanı lərzəyə salmış faşizmi də geridə qoyaraq dünyanın ən qəddar milləti olduqlarını təsdiq etdilər. Dünya birliyi buna biganə qalmamalıdır. Çünki, terror bir bələdir. Buna göz yummaq isə onun yayılmasına şərait yaratmaq deməkdir. Terror tək-cə ayrı ayrı millətlər üçün deyil, bütövlükdə insanlıq əleyhinə yönəlmiş əməllərdən olub bəşəriyyət üçün böyük təhlükədir.

Qaynaqlar:

1. Ağaoğlu Süreyya “Anılar” İstanbul, 1939.
2. Балаев Айдын. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920 гг. Баку, 1990.
3. Əliyərli İltifat, Behbudov Tahir, “Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirləri” Bakı 2008
4. Nəcəfov Bəxtiyar. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Xarici siyasət. Bakı, 1992.
5. Nəsibzadə Nəsib. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.

ASSASSINATION OF INTERIOR MINISTER OF THE THEN AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC BEHBUD KHAN JAVANSHIR BY ARMENIAN TERRORISTS IN ISTANBUL

Summary

Behbud Khan Javanshir belonged to family of Penahali khan, the founder of Garabagh khanate. In 1920- in the beginning of the Soviet period in Azerbaijan, Armenians started committing teraror acts against prominent figures of the then Azerbaijan Democratic Republic. Interior Minister of the then Azerbaijan Democratic Republic Behbud Khan Javanshir was one of those who became the victim of Armenian terrorism. Behbud Khan Javanshir knew German perfectly and spoke French, Russian and Georgian fluently. He was one of the leaders of "Muslim Charity" and the member of "Nijat" Society which helped

raise awareness among the people. These charitable societies did not remain indifferent to vandalism acts committed by Armenians in Azerbaijan and Turkey and helped people suffered from the Armenian aggression.

Key words: Terror, Behbud Khan Javanshir, Armenian Terrorists, Istanbul

УБИЙСТВО АРМЯНСКИМИ ТЕРРОРИСТАМИ БЕХБУД ХАН ДЖАВАНШИРА В ИСТАНБУЛЕ, КОТОРЫЙ БЫЛ МИНИСТРОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Бехбуд Хан Джаваншир был из рода Панахали Хана, который основал Карабахское ханство. В 1920-ом году, когда в Азербайджане была установлена Советская власть, армяне начали осуществлять террористические акты против выдающихся личностей Азербайджанской Народной Республики. Одним из них, которого постигла такая же прискорбная участь, был Бехбуд Хан Джаваншир, занимающий в 1918-ом году пост министра Внутренних Дел Азербайджанской Народной Республики. Знающий в совершенстве немецкий язык, чисто говорящий по-французски, по-русски, по-грузински, Бехбуд Хан был одним из руководителей “Мусульманского Благотворительного Общества”, а также членом «Общества Ниджат», которая служила для просвещения народа. Эти благотворительные общества не остаются равнодушными к происходящим событиям на территории Азербайджана и Турции и к армянскому вандализму. Они оказывают помощь народу, страдающему от армянской тирании.

Ключевые слова: Убийство, Армянские террористы, Бехбуд Хан Джаваншир, Истанбул

Maxim GAUIN*

A “RELIGION OF RACE”: THE IMPLEMENTATION OF ETHNIC CLEANSING BY ARMENIAN NATIONALISTS IN THE CAUCASUS, FROM THE ORIGINS TO OUR DAYS

Summary

Russia began use Armenias for strengthen the position in Caucasus after explantation of this area in 1828. Therefore Russia makes Armenians to believe the idea of “Great Armenia” and by this way the discord between Turkic and Armenian people will be deeper. Thus Russia achieved emigration of tens of thousands Armenians from Iran and Ottoman empires to Caucasus. As a result of this many Turks were driven from their house, village under the pretense of settlement of Armenians. Most of emigration families settled in Erevan khanate.

As a result of planation politic began taking a shape in the middle of 19th century. Armenian nationalists began arise as a power in 1860-1890 years.

We will research the historical, sociological and political reason of ethnic cleansing by Armeninas in Cacuasus.

Key words sözlər : Turkics, Armenians, ethnic cleansing, the ideology of «Great Armenia», Russian, nathionalism

Introduction

20% of the Azerbaijani territory is occupied since more than twenty years. More than 800,000 refugees from the occupied territories and from Armenia as well are in Azerbaijan. Against the interest of its own population, the Armenian government refuses to give back the territories and stress the alleged “ethnic incompatibility” between Azerbaijani Turks and Armenians—a complete nonsense. For understandable reasons, Azerbaijanis have stressed the most contemporary facts, such as the invasion, the occupation and the massacre of at least 613, maybe until 763, Azerbaijani Turkish civilians in Khodjaly in 1992 (I use here the

* Asian Researcher Centre, (Fransa), gauin.maxime@wanadoo.fr

word “Azerbaijani” for the citizens of Azerbaijan and “Azerbaijani Turks” for the dominant ethnic group of this country). However, to understand why these events took place and why the occupation is ongoing, it is indispensable to analyze the historical background, the legacy of ethnic cleansing by Armenian nationalism and the gradual victory of a racist ideology in Yerevan.

I) The origins of contemporary Armenian nationalism

A) Russian and Bulgarian inspirations

First of all, the very existence of a territory inhabited, in contemporary history, by a majority of Armenians is the direct product of the Russian policy, after the conquest of 1828. Not only Armenians from Iran and the Ottoman Empire were invited in the Russian Caucasus, mainly in Yerevan, but the Turkic majority (about 80% in 1828) suffered expulsions. Gradually, an Armenian majority emerged during 19th century. This was of course seen as an example to follow by Armenian nationalists, when they emerged, gradually as well from 1860s to 1890s.

On the West, the other example for the Armenian revolutionaries was the establishment of an independent Bulgaria in the second half of 1870s—because more than 40 % of Bulgaria was Muslim before the independence. Indeed, the Bulgarian nationalists, organized in secret societies, attacked Muslim civilians (Turks and Pomaks), killing about 1,000 persons, with the goal to obtain violent reprisals. Such reprisals actually took place, and about 2,000 civilian Bulgarians were killed by infuriated Turks and Muslims. Grossly exaggerated and misrepresented, particularly in UK, these events were used as a pretext for a Russian intervention. More than 260,000 Turks and Pomaks were killed or died in fleeing the massacres, and more than 500,000 were expelled. Jews also suffered of ethnic cleansing. (L.Bernhard: 1877: 3-58, J.McCarthy 1995: 59-108, J.Salt 1993: 44-47, Ö.Turan 1998: 15-77) The Armenian revolutionaries, particularly the Hunchaks (1887) and the Armenian Revolutionary Federation (ARF, “Dashnak”, 1890) copied the Bulgarian model, being ready, not only to kill Muslims and Jews,

but also to provoke the death of civilian Armenians.(W.L.Langer 1960: 153-164, G.Lewy 2005: 11-29, L.Z.Surmelian 1945: 63)

Azerbaijani Turks know about the bloody conflict of 1905, where they suffered the most, because the ARF had distributed weapons in the population. They know less that the same year, the Ottoman police discovered and successfully prevented a Dashnak plot to destroy Izmir and to provoke reprisals from Turks and Greeks against the Armenian population.(M.Gauin, 2014:121-125)

B) Applied nationalism: the Dashnak Republic of Armenia

During the collapse of the Russian Empire in 1917, Caucasian countries tried to seek independence, but instead of showing solidarity with its Georgian and Azerbaijani neighbors, the Republic of Armenia, dominated by the Dashnaks, turned to a particularly aggressive policy, in contradiction with the interest of the Armenians themselves.

As early as March 1918, the ARF sided with the Bolsheviks in Baku and attacked the Muslim civilian population. According to Firuz Kazemzadeh, “the Soviet provoked the ‘civil war’ in the hope of breaking the power of its most formidable rival, the Musavat,” the main Azerbaijani political party, which advocated independence and anti-Communism. Anyway, thousands of Muslims were killed in Baku and thousands others in the rest of Azerbaijan, without distinction of age or sex (F.Kazemzadeh, 1952:71-75, T.Swietochowski, 1985:105-119). Lenin backed without ambiguity his comrade Shaumyan, the Bolshevik Armenian leader of Baku, considering that “We must invade Azerbaijan the land of black gold, in order to help communism to flourish.”(A.Çay, 1987:127)

According to British Intelligence agent Leslie Urquhart, “over 8,000 Tatars were killed in Baku, over 18,000 unarmed Tatars ruthlessly murdered in Elizavethpol mainly by Armenian rebels [...] Armenians have restarted their blood feud with Tatars instead of continuing to fight the Turks.”(J.McCarthy, 1995:248) Interestingly, a former Armenian soldier gave a similar estimation to an American relief worker: 25,000 “Tatars” massacred. (L.R.Hartill, 1928:206) Almost two years later, the acting chief of the French military

mission in the Caucasus, Colonel Bertren, remembered having seen “the Armenians at work in Baku, when, allied to the Bolsheviks, they massacred the Muslims.” (Compte-rendu des..., 1981:86)

These acts of ethnic cleansing were in continuity with the slaughters perpetrated since 1914 in Anatolia against Muslims and Jews, (M.A.Reynolds, 2011:156-158, Kara Schemsi, 1919) and more particularly during the Russian withdrawal of 1917-1918. (Kazım Karabekir, 2006) In his notes written in April 1918 (and based on the war diary of his regiment), lieutenant-colonel Tverdokhlebov, who commanded the second regiment of fortress artillery in Erzurum, explained the efforts and failure of the Russian command to prevent the slaughter of thousands Turks between Erzincan and Erzurum, then thousands others in Erzurum itself.(V.Tverdokhlebov, 2007) A Turkish investigation carried out in 1921 showed that, in addition to these victims, thousands were exterminated at the beginning of 1918, between Erzurum and Van. In the village of Söylemez, the victims were burned alive.(Y.Sarinay, , 2001:1039-1041) In short, it was actually “a general massacre” in eastern Anatolia and Azerbaijan in 1917-1918.(S.J.Shaw and E.K.Shaw, 1978:325) This is true that a part of the relocated Armenians had been killed in 1915-16 and that bloody reprisals took place in Baku in September 1918, when the city was liberated and there is no excuse for that; but a crucial difference is that in both cases, the authorities were against such methods and severely punished a large number of perpetrators.(W.E.D.Allen and P.Muratoff, 1953:49, Y.Sarinay, 201:299-315) In particular, the French Navy’s Intelligence Service failed to find any evidence of any responsibility of General Nuri Pasha for the reprisals in Baku.(S.R. Marine, Turquie, n° 301, 12 février 1919, Service historique de la défense, Vincennes, 1 BB⁷ 231.)

Far from having renounced to these aggressions as a result of the increasing Soviet pressure, such as the conquest of Azerbaijan in April 1920, the Dashnak government reinforced the policy of elimination of the Turkics in Armenia during spring and summer 1920. For example, according to Damien de Martel 40,000 “Tatars” were physically eliminated, only in the south of Erevan

and during the sole month of June 1920, including 4,000 killed (without exemption for women and children) and 36,000 expelled “by canon shots” to Turkey. “It did not seem unnecessary to report these details, which show that this is not always ‘the same ones who are massacred.’” (Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16674)

Rejecting the offers of Kemalist Turkey to stop the massacres and expulsions in exchange of peace, the Dashnak government provoked the Turkish and Soviet offensives at the end of 1920. Contrary to a legend, these offensives were not coordinated, and contrary to another legend, there was no massacre of Armenians in Kars and Ardahan when these cities were retaken by the Kemalist forces.(S.Afanasyan, 1981:128-140, H.Katchaznouni, 1955:9-10)

C) Applied diaspora nationalism: “Aryan fraternity”

The idea of “Aryan race” emerged in the Armenian nationalist thoughts during the 1910s, particularly in a book of the Dashnak ideologue, Mikael Varandian, in 1917 (M.Varandian, 1917:23-30) and in the agreement of the Ramkavar leader Boghos Nubar with the Kurdish nationalist Şerif Paşa in 1919. However, it became a priority for the ARF in 1927, when this Armenian party signed its agreement with the Kurdish nationalist party, Hoybun, established the same year. The agreement is indeed signed in the name of the “Aryan fraternity” against the Turkics, seen as an inferior race, and against the USSR. The idea is to create an “Aryan confederation” that would be led by Iran. As early as 1928, Vahan Papazian, a top leader of the ARF who also was a member of the central committee of the Hoybun, found money from Fascist Italy for the Kurdish nationalists and the Dashnaks proposed a comprehensive plan of help to the regime of Mussolini in 1935, particularly volunteers to participate to the invasion of Ethiopia and a financial circuit to ease the economic sanctions decided by the League of Nations.(E.Abrahamian, 1982:388, J.T.Gorga, 2007:153-154, 225-228, 253; C.L.Talleg, 2001: 186-188, B.Penati, 2008:66-69)

As early as 1933, the ARF also turned to Nazi Germany, once again in the name of “Aryan fraternity.” Two of the main perpetra-

tors of the ethnic cleansing against the Azerbaijani Turks in the south Caucasus from 1918 to 1920, namely Dro and Nejdeh, were also two of the main leaders in charge of the ARF-Nazi alliance. Nejdeh, who had established in the U.S. the youth organization of the ARF as a copy of the Hitlerjungend (even giving to the group the name Tzghagron, meaning “religion of race” in Armenian), (J.R.Carlson, 1943:81-82) went to Germany at the beginning of the Second World War and was a member of the Armenian National Council, established in Berlin in 1942 with the endorsement of Alfred Rosenberg, minister of the Third Reich for eastern occupied territories. Dro was responsible for the military wing of the Council, leading the 812th Armenian battalion of the Wermacht.(CIA file on Dro, National Archives and Records Administration, College Park (Maryland), RG 263, ZZ-18, CIA Name Files, box 64; “Document Reveals Dashnag Collaboration With Nazis,” *Congressional Record*, November 1st, 1945, pp. A4840-A4841; Christopher Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, Londres-New York, Routledge, 1990, p. 357) The ultimate goal of this alliance was to build a Greater Armenia, where no Muslim, no Jews would have remained. The alliance was an ideological, not simply opportunistic, one. According to Nejdeh, “Today Germany and Italy are strong because as a nation they live and breathe in terms of race.” (*Hairenik Weekly*, April 10, 1936).

II) The continuity of ideas and practices after 1945

A) For the love of Stalin, 1945-1950s

In 1944-1945, the situation of the ARF in the West became particularly precarious, after painful purges by the Allies in Iran in 1941-1942. However, the Ramkavar and the Hunchak were not compromised with the Axis, for the simple reason that they had chosen Stalin. Joined by Dashaks, who were not ashamed to move from Hitler to Stalin in a few months, they enthusiastically endorsed the claims of Stalin on Kars and Ardahan, on behalf of the Armenian Soviet Republic,(J.R.Carlson, 1951:438-439) and the Ramkavar press used an openly racist reasoning.(See, for example, the editorial of *The Armenian Mirror-Spectator*, April 21, 1945.) These

claims failed thanks to the support of President Truman to Turkey, and Nikita Khrushchev vetoed the demand of the Communist Party of Armenia to annex the Upper-Garabagh to this Soviet Republic, but, on the other hand, Stalin continued the work of the ARF, deporting about 100,000 Azerbaijani Turks from Armenia to Azerbaijan and Central Asia. (F.Zeynalov, 2011:194-197.)

It is really striking that the Stalinist policy of forced exile, from 1944 to the beginning of 1950s, targeted in priority Muslims (in the Caucasus and Crimea) (For a general view: Aurélie Campana, Grégory Dufaud and Sophie Tournon (ed.), *Les Déportations en héritage. Les peuples réprimés du Caucase et de Crimée hier et aujourd'hui*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2010.) and favored Armenians, in spite of the more significant collaboration with the Third Reich among the Armenians than among the Muslims. Correspondingly, as late as 1958, the newspaper of the Ramkavar in Paris was banned by the French government, because it even more fanatically pro-Soviet than the Communist party.

B) Revival of racist violence: from anti-Turkish terrorism to the anti-Azeri aggression (1972-1994)

The world congress of the Armenian Revolutionary Federation which took place in Vienna, in December 1972, decided to create a terrorist branch, the “Justice Commandos for the Armenian Genocide” (JCAG, later name Armenian Revolutionary Army, ARA). As early as 1971, a group had been created within the ARF of Lebanon, but Palestinian terrorists (Popular Front for the Liberation of Palestine) quickly took control of this group, which eventually became, in 1975, the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia.(G.Minassian, 2002:22-23,28,32-34.) The goals of both JCAG/ARA and ASALA were clear: Above all, a “Wilsonian Armenia,” namely territorial claims against Turkey— and also against Azerbaijan.

This is not the place to describe the terrorism of 1970s and 1980s attack by attack, but it must be stressed that this terrorism killed more than 70 persons and wounded more than 500 others, for

example during the bombings at the Ankara-Esenboğa (1982) and Orly (1983) airports. (M.Gauin, 2011:113-119, M.M.Gunter, 2000)

You all know that Monte Melkonian, number 2 of the ASALA from 1980 to 1983, who tried to create his own terrorist organization, the ASALA-Revolutionary Movement, from 1983 to his arrest by French police in 1985, was an officer of the invading Armenian forces in 1990s, and was killed in 1993 during a clash with the Azerbaijani army. But there are other examples. As early as April 1991, the NGO established in Armenia, Gtuniun, asked for the release of ASALA terrorist Mardiros Jamgotchian, sentenced for murder in Switzerland, promising to welcome him. (Letter of Gtuniun, April 8, 1991. I express my thanks to Sevil Kaplun, who sent to me a copy of this document.) The assassin was released and went to Armenia, where he is still today. Ten years after the arrival of Mardiros Jamgotchian, Waroujan Garbidjian, the butcher of Orly, was released and expelled to Armenia, where he was welcomed by the Prime Minister himself, Antranik Markarian. Before his arrival, the mayor of Yerevan, Robert Nazarian, had found a home and a job for him. (Le terroriste..., 2001)

It is probably useless to describe here in detail the Armenian terrorism against Azerbaijan from 1989 to 1994; but it may be useful to stress that if the predominantly anti-Turkish terrorism declined after 1985-86, this is, among other reasons, because the Garabagh issue offered a more promising alternative to the ARF and also to many terrorists of the ASALA.

C) Applied “religion of race”: mono-ethnic, irredentist, isolated Armenia

I will not describe here the physical elimination of the last remaining Azerbaijani Turks in Armenia from 1987 to 1989, in Garabagh and the district previously inhabited by an overwhelming majority of Turks from 1992 to 1994. (A.Constant, 1989:265-267) I will explain, instead, the ideological reasons for that. Armenians and Turks are not doomed to fight each others; before 19th century, the relations were predominantly peaceful and there are still 30,000

ethnic Armenians in Azerbaijan, particularly in Baku.(UNHCR, 2003:4) If 20 % of your territory is occupied by Armenia, this is, first of all, because the idea of Nejdeh and Dro dominate in the Yerevan as well as in a significant sector of the Armenian diaspora. The Republican Party of Armenia mentions only one person in its statement of principles: Nejdeh.(T.K.Tüncel, 2014:309-311) There is a monument commemorating Nejdeh in Yerevan, a metro station received his name and a new statue will be unveiled soon.

(http://armenianow.com/society/58107/armenia_garegin_njdeh_statue_yerevan)

If the ARF was somewhat embarrassed by the legacy of Dro and Nejdeh in the 1950s, they are now fully integrated in the list of the Dashnak “heroes” and “models.” For example, the chapter of the Armenian Youth Federation in Boston is named Nejdeh and the one of the French counterpart in Décines-Charpieu (close to Lyon) is named Dro.

Having eliminated the Azerbaijani Turks, the Nejdeh-styled Armenia then virtually eliminated the Muslim ethnic Armenians, the Hemşins. Now, the tiny Yezidi minority is facing disappearance as well.(« Demandeurs d’asile : un long et douloureux parcours », *Ouest France*, 11 mars 2011 ; « Chalon — Expulsion : très inquiets pour David Tamojev et sa famille », *Le Journal de Saône-et-Loire*, 21 novembre 2014 ; « La Cimade défend l’asile d’un Kurde d’Arménie », *Sud Ouest*, 10 janvier 2015.) Armenia is the only country of the region that is almost mono-ethnic.

The current government of Yerevan considers Azeris, Turks and Jews as natural enemies for racist reasons. As a result, no peace can be expected as long as the Republican Party remains in power. Instead, the Armenian government abandoned a large of its sovereignty to Russia, seen as a “protector” and is the staunchest ally of the Iranian mullah. None of these choices is in accordance with the interests of the Armenian population, increasingly poor. However, racism and conspiracy theories are used by the Armenian government as a way to distract the attention of the population from its own failures. Not unlike Mussolini after his racist and anti-Semitic turn (1935-1938), (M.-A.Matard-Bonucci, 2007) the Armenian government is relatively successful in this regard.(A.Gut, 2014)

Conclusion

Ideology is the key of the conflict. It should be a priority for Turkics, and for any person interested in the resolution of this conflict, to explain what the ideology of the current Armenian government and the ARF is.

Sources

1. Antoine Constant, *L'Azerbaïdjan*, Paris, Karthala, 2002, pp. 329-334 ;
2. Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16674, <https://www.scribd.com/doc/201815861/French-High-Commissioner-Report-from-1920-on-the-massacre-of-Azerbaijani-population-by-Armenian-army>
3. Ariel Kyrout and Maxime Mardoukhaïev, « Le Haut-Karabagh, vu du côté Azerbaïdjan », *Hérodote*, n° 54-55, 4e trimestre 1989, pp. 265-267 ;
4. Arye Gut, "Anti-Semitism in Armenia: a clear and present danger," Jewish News Service, 8 December 2014; <http://www.jns.org/latest-articles/2014/12/8/anti-semitism-in-armenia-a-clear-and-present-danger>;
5. Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*, Stanford (California): Hoover Institution Press, 1981, p. 86.
6. Béatrice Penati, « "C'est l'Italie qui est prédestinée par l'Histoire" : la Rome fasciste et les nationalistes caucasiens en exil (1928-1939) »,
7. Berne, Peter Lang, 2007, pp. 153-154, 225-228 et 253 ; Cyril Le Tallec, *La communauté arménienne de France : 1920-1950*, Paris, L'Harmattan, 2001, pp. 186-188 ;
8. Bilâl N. Şimşir, *Şehit diplomatlarımız (1973-1994)*, Ankara-İstanbul, Bilgi Yayınevi, two volumes, 2000.
9. Christopher Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, Londres-New York, Routledge, 1990, p. 357.
10. CIA file on Dro, National Archives and Records Administration, College Park (Maryland), RG 263, ZZ-18, CIA Name Files, box 64; "Document Reveals Dashnag Collaboration With Nazis," *Congressional Record*, November 1st, 1945, pp. A4840-A4841;

11. Compte-rendu des événements politiques du Caucase, 12 décembre 1919, Centre des archives diplomatiques de Nantes (CADN), 36 PO/1/3.

12. Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, Princeton University Press, 1982, p. 388;

13. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, New York-Oxford: Philosophical Library/George Ronald Publisher, 1952, pp. 71-75 (quote p. 74);

14. FO 371/3301/121685, quoted in Justin McCarthy, *Death and Exile...*, p. 248, n. 171.

15. Gäïdz Minassian, *Géopolitique de l'Arménie*, Paris, Ellipses, 2005, p. 22.

16. Gäïdz Minassian, *Guerre et terrorisme arméniens*, Paris : Presses universitaires de France, 2002, pp. 22-23, 28 and 32-34. <http://wikileaks.org/cable/2008/06/08YEREVAN497.html>

17. Jean-Jacques Marie, *Les Peuples déportés d'Union soviétique*, Bruxelles, Complexe,

18. Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, Londres-Portland, Frank Cass, 1993, pp. 44-47;

19. John Roy Carlson (Arthur Derounian), *Cairo to Damascus*, New York: Alfred A. Knopf, 1951, pp. 438-440 ;

20. John Roy Carlson (Arthur Derounian), *Under Cover. My Four Years in the Nazi Underworld of America*, New York: E. P. Dutton & C°, 1943, pp. 81-82.

21. Jordi Tejel Gorgas, *Le Mouvement kurde de Turquie en exil: continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)*,

22. Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995, pp. 59-108 (Turkish translation: *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımını (1821 - 1922)*, Ankara: TTK, 2014) ;

23. Kara Schemsi, *Turcs et Arméniens devant l'histoire*, Genève, Imprimerie nationale, 1919.

24. Kazım Karabekir, *Ermeni Katliamı. İslam Ahali'nin Duşar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat*, İstanbul, 2006 (first edition, in Ottoman Turkish, 1919); by the same author, *Ermeni Mezalimi. 1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a*, İstanbul, Emre yayınları, 2000.

25. «Le terroriste Garbidjian quitte les prisons françaises», *Libération*, 24 avril 2001; <http://www.rferl.org/content/article/1142396.html>; http://www.armenews.com/article.php3?id_article=776
26. L. Bernhard, *Les Atrocités russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877*, Berlin, 1878, pp. 3-58 ;
27. Leon Z. Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen*, New York: E. P. Dutton, 1945, p. 63.
28. Leonard Ramsden Hartill, *Men Are Like That*, Londres-Indianapolis, John Lane/The Bobbs-Merrill C°, 1928, p. 206.
29. Letter of Gtutiun, April 8, 1991. I express my thanks to Sevil Kaplun, who sent to me a copy of this document.
30. Marie-Anne Matard-Bonucci, *L'Italie fasciste et la persécution des juifs*, Paris : Perrin, 2007.
31. Maxime Gauin, "Remembering the Orly Attack," *Review of International Law and Politics*, VII-27, September 2011, pp. 113-139, https://www.academia.edu/6847834/Remembering_the_Orly_attack;
32. Maxime Gauin, "The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908," *Review of Armenian Studies*, n° 30, 2014, pp. 121-125, https://www.academia.edu/11011713/The_Missed_Occasion_Successes_of_the_Hamidian_Police_Against_the_Armenian_Revolutionaries_1905-1908
33. Michael A. Reynolds, *Shattering Emoire...*, p. 234;
34. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires*, New York-Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 156-158;
35. Michael M. Gunter, "Pursuing the Just Cause of their People." *A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, Westport-New York-London: Greenwood Press, 1986;
36. Mikael Varandian, *L'Arménie et la question arménienne*, Laval : Imprimerie moderne, 1917, pp. 23-30.
37. *Oriente Moderno*, LXXXVIII-1, 2008, pp. 66-69.
38. Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria*, Ankara, TTK, 1998, pp. 15-77.
39. Quoted in Abdulhalûk Çay, Abdulhalûk Çay, "The March 31, 1918 Baku Massacre," in *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community*, Ankara: Institute for the Study of Turkish Culture, 1987, p. 127, n. 11.

40. Sara Khojoyan. Hero's Statue: Location chosen for Garegin Njdeh's monument in Yerevan sparks controversy http://armenianow.com/society/58107/armenia_garegin_njdeh_statue_yerevan

41. S.R. Marine, Turquie, n° 301, 12 février 1919, Service historique de la défense, Vincennes, 1 BB⁷ 231.

42. Serge Afanasyan, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie, de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique. 1917-1923*, Paris : L'Harmattan, 1981, pp. 128-140 ;

43. Stanford Jay Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York-Cambridge: Cambridge University Press, volume II, 1978, p. 325.

44. Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920*, New York-Cambridge: Cambridge University Press, 1985, pp. 105-119.

45. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2005, pp. 11-29 (Turkish translation: *1915. Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, İstanbul, Timas, 2011).

46. *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Anymore*, New York: Armenian Information Service, 1955, pp. 9-10,

47. Turgut Kerem Tünel, *Armenian Diaspora*, Terazi Publishing, 2014, pp. 309-311.

48. UNHCR, *International Protection Considerations Regarding Azerbaijani Asylum-Seekers and Refugees*, Geneva, 2003, p. 4.

49. Vladimir Tverdokhlebov, *Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities at Erzeroum*, İstanbul, 1919. The notes were republished with a facsimile of the original: *Gördüklerim Yaşadıklarım/I Witnessed and Lived Through/Ce que j'ai vu et vécu moi-même*, Ankara: ATASE, 2007. The French translation included in this new edition is clearly less good than the one of 1919.

50. William E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Borders*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953, p. 495;

51. William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, New York: Alfred A. Knopf, 1960, pp. 153-164, 321-325 et 349-350;

52. Yusuf Sarıнай (éd.), *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, Ankara, 2001, volume II, pp. 1039-1041.

53. Yusuf Sarıнай, "The Relocations (Tehcir) of Armenians and the Trials of 1915-16," *Middle East Critique*, Fall 2011, pp. 299-315.

Erməni millətçilərinin qafqazda etnik təmizləmə siyasəti

Özət

Rusiya 1828-ci il Qafqazda zəfər yürüşünü başa çatdıran kimi bölgədə möhkəmlənmək üçün Ermənilərdən istifadə etməyə başladı. Rusiya yaxşı bilirdi ki, Erməniləri «Böyük Ermənistan» ideologiyasına inandırsalar, Türklərlə aralarında dərin nifaq yarana bilər və bununla da Türklərə qarşı Ermənilərdən istifadə edə bilər. Beləliklə də, Rusiya impriyası bu siyasəti yeridərək Qafqaza İrandan və Osmanlı dövlətindən onminlərlə Erməninin köçürülməsinə nail oldular. Köçürülən Erməni ailələrini yerləşdirmək bəhanəsi ilə də çox sayda türk ailəsi evindən-əşiyindən, kəndindən didərgin salındı – yəni qovuldu. Xaricdən gətirilən Erməni ailəsinin çoxu İrəvan xanlığında yerləşdirildi.

İşğalçı imperiyanın yeritdiyi siyasət nəticəsində 19-cu yüzilliyin ortalarında Erməni millətçi təşkilatları formalaşmağa başladı. 1860-1890-cı illərdə artıq Erməni nasionalistləri bir güc kimi ortaya çıxmağa başladı.

Məruzəmizdə Ermənilərin Qafqazda etnik təmizləmə siyasətinin tarixini, sosioloji və siyasi səbəblərini araşdıracağıq.

Açar sözlər : Türklər, Ermənilər, etnik təmizləmə, «Böyük Ermənistan» ideologiyası, Rusiya, nasionalizm

Армянская политика: этнические чистки в Кавказе

Резюме

Россия начала использовать Армяне для укрепления позиций в Кавказии, как только закончил оккупацию в 1828 году. Российская государство, пропагандировал идеологию «Великая Армения», для углублений смута и геноцида между Армянами и Турками. И таким методам Россия успел перемещать десятки тысячи Армяне с Ирана и Оттомана в Ереванскую ханству. А в замене многие турецкие семьи были изгнаны из своего дома.

В результате агрессивной политике колониальной империй начали формироваться Армянские националистические организации в 19-м веке. В точнее Армянские националисты начали появляться в 1860-1890-х годах.

Мы будем исследовать причины этнических чистки Армяне в Закавказии в историческом, политическом аспекте.

Ключевые слова: Турки, Армяне, этнических чистки, «Великая Армения», Россия, национализм

ERMƏNİLƏRİN TÜRKLƏRƏ QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİNİN ETNO-PSIXOLOJİ KÖKLƏRİ

Özət

Məqalədə ermənilərin son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımızın ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmasının səbəbləri etno-psixoloji müstəvidə araşdırılır. Ermənilərin bütövlükdə türklərə qarşı soyqırım siyasətini bütün dünyaya tanıtmaq üçün tarixi faktları üzə çıxarmaqla yanaşı, kütləvi soyqırım psixologiyasının mahiyyətini də aşkarlamaq vacibdir. Məruzədə vurğulanır ki, insan xislətinə uyğun olmayan, qəddar və amansızca törədilmiş istənilən soyqırımın birdən-birə ortaya çıxması inandırıcı görsənmir, çünki, bu uzunmüddətli, içində kütləvi qorxuları, şüura və şüaraltına süni şəkildə hopdurulmuş inancları, mifo-etno təfəkkür elementlərini əhatə edən etno-psixoloji prosesdir. Dünya siyasi arenasında yalançı “erməni soyqırımı” ilə milli-siyasi kimlik qazanmağa çalışan ermənilərin türkfobiyasının altında yatan məqamların köklərini vurğulamaq, soyqırıma hazırlıq prosesində kütlə psixologiyasının rolunu göstərmək, bütün bunların müasir erməni ədəbiyyatındakı təzahür şəkillərini müəyyənləşdirmək təqdim olunan məruzənin əsas məqsədidir.

Açar sözlər: Soyqırımı, türkfobiya, milli kimlik, kütlə psixologiyası, etno-mifik təfəkkür, ədəbiyyat

Giriş

Ermənilərin son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar öz ərazilərindən - öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl

* Fil.ü.f.d., AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı,
yaqubova.maral@mail.ru

və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir. Ermənilərin bütövlükdə türklərə qarşı soyqırım siyasətini bütün dünyaya tanımaq üçün tarixi faktları üzə çıxarmaqla yanaşı, kütləvi soyqırım psixologiyasının mahiyyətini də aşkarlamaq vacibdir. İnsan xislətinə uyğun olmayan, qəddar və amansızca törədilmiş istənilən soyqırımın birdən-birə ortaya çıxması inandırıcı görsənmir, çünki, bu uzunmüddətli, içində kütləvi qorxuları, şüura və şüaraltına süni şəkildə hopdurulmuş inancları, mifo-etno təfəkkür elementlərini barındıran etno-psixoloji prosesdir. Müvafiq məxəzlərlə tanışlıq zamanı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə məlumatları oxuduqca, insanlıq əleyhinə yönəlmiş vəhşi xislətli həmin əməl sahiblərinə qarşı nifrət hissi daha da artır. Bir tərəfdən də bu soyqırım siyasətinin altyapısını, türklərin yer üzündən kökünü kəsməyə yönəlmiş erməni “mübarizəsinin” ideoloji hal almasının köklərini bu mübarizəni aparınların etnik strukturunda və psixogenezisində axtarmağın labüdlüyü ortaya çıxır. Dünya siyasi arenasında yalnız “erməni soyqırımı” ilə milli-siyasi kimlik qazanmağa çalışan ermənilərin türkfobiyasının altında yatan məqamların qaynaqlarını müəyyənənləşdirmək, soyqırımı hazırlıq prosesində kütlə psixologiyasının rolunu göstərmək təqdim olunan məruzənin əsas məqsədidir. Bu məqsədə çatmaq üçün isə təbii olaraq predmet seçilməlidir. Ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin etno-psixoloji köklərini müəyyən etmək üçün predmet olaraq erməni ədəbiyyatını seçdik. Məruzədə daha çox erməni ədəbiyyatında və bədii düşüncəsi kontekstində, mətnin ötürə bildiyi informasiyalar zəminində məsələyə yanaşmağa çalışacağıq. Məlum olduğu kimi, idrakın xüsusi forması olan bədii idrak şüurun və şüuraltının kombinə edilmiş modelinə uyğun düşüncə sisteminin təzahür formasıdır. Bədii ədəbiyyat istənilən fakta yanaşmada, elm və fəlsəfədən fərqli olaraq, bu elm sahələrinin ideoloji mühitdə imtina etdikləri məqamları istər-istəməz bürüzə verir. Sanki, ədəbiyyat əsəri bu əsəri hazırlayan düşüncənin gizlətmək istədikləri məqamları belə açıq-aşkar şəkildə, müəllifin ruhu belə incimədən ortaya çıxara bilir. Bu təbii prosesdir. Bu baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, ədəbiyyat ermənilərin “yalnız

erməni soyqırımı” iddiasının təbliğat aparatı olmaqla yanaşı, eyni zamanda ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin daha dərin qatlarının üzə çıxartmaq üçün əsl vasitədir. Türk-erməni məsləhəti əsl gerçəklərin, dünya siyasi arenasında sindrom kimi gəzən erməni iddiasının boş mahiyyətinin və onların türklərə qarşı çoxplanlı və tək məqsədli siyasətinin gün üzünə çıxması vacib məsələdir.

1. Milli kimlik arayışı və ya “Öz”ü olmayan “Özünütəsdiq”

1.1. Ermənilərin süni mif yaradıcılığı

Mifologiya dinin, tarixin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın mərkəzində dayanır, onların ilk şəkli kimi təzahür edir. Mifyaratma qədim insanların əslində yaradıcılıq aktıdır. Konkret zaman və məkan koordinatları olmayan mif və əfsanələr xüsusi gücə malikdir, onlar bəşəriyyətin ilkin dövrünü, bugünə qədər keçdiyi yolu, insan xislətinin formalaşma prosesini, bütövlükdə bəşər tarixini anlamağa kömək etməyə qadirdirlər. Mif və əsətlərin ümumbəşəri səciyyəsi, ortaq yaddaşda yer alması kimi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, hər bir xalqın, etnosun özünəməxsus mifik başlanğıcı vardır. Türk folklorunun tərkib hissəsi olan mif, rəvayət və əfsanələr, eləcə də qəhrəmanlıq eposları ayrı-ayrı türk soy, boy və xalqlarının etnogenezinin və etnomədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. “Bu və ya digər türk xalqının özünün etnik mənşəyi, ilkin ata yurdu, ata yurdunu tərk edərək müəyyən bir etnik-tarixi ərazidə məskunlaşması və fəaliyyəti barədə nəsilərdən-nəsilərə ötürülərək əfsanələşən və zamanla mifik çalarlar qazanan etnik yaddaşı məhz bu rəvayət və eposlarda əbədiləşdirilmişdir. Həmin folklor nümunələrində söylənilənlərin müxtəlif tarixi mənbələrdə əksini tapmış bilgilərlə, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallarla, eləcə də dil materialı ilə tutuşdurulması bəzən inanılmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər”. (Bəxtiyar Tuncay 2012). Etnik yaddaşın müasir tarixi gerçəkliklərlə nə qədər üst-üstə düşməsi sualına münasibət və cavab birmənalı olmasa da, mifdən tarixə keçidlər danılmazdır. R. Qafarov bildirir ki, mifin müasir müəyyənlişməsi, anlam dairəsi o qədər genişdir ki, izahını başa çatdırmaq, cəmiyyətin formalaşmasındakı və inki-

şafındakı rolunu dəqiq üzə çıxarmaq üçün hələ də axtarışlar aparılır. “Qədim yunanların qənaətində mif dünya tarixinin başlanğıcını özündə əks etdirən ən dolğun mənbə sayılırdı. Bu günədək tarixçilər Troya müharibəsi haqqında həqiqətləri öyrənmək üçün antik miflərə (yeganə mötəbər mənbə kimi) müraciət edirlər. Sonralar dənizin dərinliklərində aparılan arxeoloji axtarışların nəticəsində miflərdə göstərilən şəhər, saray və qalaların qalıqları üzə çıxdı, mifoloji təsvirlərin çoxunun gerçəkliyi təsdiqləndi” (Qafarov, 2010, s. 14). Bütün bunlar göstərir ki, istənilən etnosun formalaşması və özünü təsdiq prosesində mifik başlanğıca istinad olunur. Türklərə qarşı dəhşətli soyqırım aktlarına imza atmış ermənilərin bu mənfur siyasətinin etno-psixoloji köklərini müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə diqqətimizi məhz mifoloji şüura yönəltmək istədik. Bu həm də, tədqiqat predmetimizə sadıq qalmağımız üçün vacibdir. Mifi ilkin bədii idrak forması kimi müşahidə etmək mütləqdir. Ermənilərin mifo-poetik irsinin var olub-olmamasının təsbiti, qərəzli və kinli bir xalq kimi tanınmasının alt qatındakı məqamları üzə çıxarmaq və bu davranışın təhtəl-şüur şəkildə daima yaşar mif və əsatirlərlə bağlantısını müəyyənləşdirmək üçün lazımdır. Mifin rəşional izahı göstərir ki, həmin mifoloji dünyayabaxış sistem məxsus olduğı etnosun sosial-siyasi, mədəni-tarixi və etno-psixoloji davranışına dair bir çox işarələrlə doludur. İnternet şəbəkələrində “erməni mifologiyası” adı altında axtarışların nəticəsində kifayət qədər geniş məlumatlar əldə edə bilərik. Təbii ki, bu məlumatların gerçəkliyini şübhə altına almada məsələyə yanaşmaq olmaz. Düynamiqyaslı təbliğat aparatına malik ermənilərin mifdən faydalanmaq məqsədilə istifadə etmək iqtidarında olmalarını bir an belə unutmamaq olmaz. “Miflər heç vaxt ölməyib, əksinə, bütün dövrlərdə kütlələrin səfərbər edilməsi işində ideoloji baza olub. Siyasi təşkilatlar və hakimiyyət qurumları mifoloji obrazlardan çox vaxt kütləvi şüurun məqsədyönlü şəkildə proqramlaşdırılması, cəmiyyətdə radikal-ağressiv əhval-ruhiyyə formalaşdırılması üçün istifadə edirlər” (Mehdiyev 2014, s.7). Mifdən “mif” yaratmaq, ermənilərin öz etnik başlanğıcını “müəyyənləşdirmək” vasitəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda geo-siyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək fəa-

liyyətinin aparıcı xəttini təşkil edir. Kütləvi şüurun mifolojiləşdirilməsi prosesi təəssüf ki, bu proses tarix kimi ciddi elmdən də yan keçməyib və yalançı erməni alimlərinin “böyük Ermənistan”, “əzabkeş Ermənistan” haqqında, “ermənilərin birinci xristian millət” olması barədə miflər şəklində öz təzahürünü tapa bilib. “Ermənilərin mif yaradıcılığına nəzər salsaq, asanlıqla yəqin etmək olar ki, onlar miflərdən öz tarixlərini qədimləşdirmək məqsədilə istifadə etməkdə bütün bəşəriyyəti qabaqlayırlar. Bu, onların öz etnogenezini və milli dinlərini qədimləşdirmələrində daha əyani şəkildə görünür. Onlar “şey” ideyasını “şeyin özündən ayırmağa” başlayanda öz miflərinin fetişləşdirilməsini animizm dərəcəsinə çatdırıblar”. (Mehdiyev 2014, s.7) Ermənilər süni mifyaratma prosesində eyniməqsədli, təkyönlü davranış sərgiləyir, gözlənilən nəticəni qabacadan müəyyənləşdirərək, buna nail olmaq üçün dünyaya miqyasında kütləvi şüur və təhtəl-şüura təsir etmək qabiliyyətinə malik həssas etnogenezlə bağlı süjet və motivlərə müraciət edirlər. Müasir dünya siyasi arenasında büründükləri cildin nə dərəcədə “gerçək” olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə, süni mifyaratmada bəşəriyyətin mifoloji yaddaşı ilə kifayət qədər sərbəst davranan ermənilərin özlərinə məxsus təbliğat aparatının formalaşması da nılmazdır. Erməni apostol kilsəsi (Eçmiədzin), erməni diasporunun rəhbərliyi, siyasi elita, ideoloqlar və “tarixçilər” ilə birlikdə dünya ermənilərini miflər aləmində saxlamaqda davam edir. Ermənilərin “ilk olmaq, birinci olmaq” iddiası seçib mənimsədikləri miflərdə də özünü göstərir. Dünyaya əsrlər boyu özünü “İlk xristian dövlət” kimi təlqin edən ermənilərin məqsədini Ramiz Mehdiyev bu cür müəyyənləşdirir: “Ola bilsin ki, erməni müəlliflər “xristianlıq” dedikdə, “sivilizasiya”, “maarif”, “mədəniyyət” və ya başqa ali anlayışları nəzərdə tutur və bununla da erməniləri dünyaya hansısa “yolgöstərən”, “xilaskar” və digər qiyyətlərdə təqdim etməyə çalışırlar”. Müəllif ardınca, ermənilərin nə qədər “sivilizasiyalı” olması ilə onların Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımlarla müqayisə edir. Ümumiyyətlə, tarixi araşdırmalar göstərir ki, ermənilərin xristianlığı ilk qəbul edən dövlət olması statusu da saxta səciyyə daşıyır. (Mehdiyev 2014, s6-8). Özlərini dünya “sivilizasi-

yasının” başlanğıcı kimi görən ermənilərin alt-üst olan ideyalarını yenidən bərpa etmək cəhdləri bitib tükənmir. Əslində bu gün erməni adlanan millət, tarixdə özünü Hay və yaşadığı bölgəyə də Hayıstan adlandırır. Ermənistan adının coğrafi bölgə adı olduğu bir çox mənbələrdə yer alır, ancaq adı 'yuxarı ölkə / yüksək ölkə / yuxarı ellər mənasını verən bu ərazi, adını üzərində yaşayan insanlardan almamışdır. Bu adın tarixi mənşəyi naməlumdur, Ermənistan sözünün Hayıstan, erməni sözünün Hay sözü ilə əlaqəsi olmadığı bilinir. Hay qövmünün mənşəyi haqqında erməni tarixçiləri də daxil olmaqla tarixçilər arasında vahid bir fikrə rast gəlinmir. Hayların öz etnik başlanğıcını dünya tarixində iz salmış ən böyük sivilizasiyalara bağlamaq iddiaları məlumdur. Urartu, Hitit, Frikiya, Trakya adlarını öz başlanğıcı kimi təqdim etmək cəhdləri erməniləri əfsanə və rəvayətlərdən hörülmüş bir tarix yaratmasına səbəb olmuşdur. Ermənilərin etnik kimliyi ilə bağlı ziddiyyətli və fərqli tezisləri Nuh peyğəmbər və Böyük Tufana qədər gedib çıxır. Erməni iddiasına görə, onlar Nuhun nəvəsi Haykın törəmələridir. Özlərini “seçilmiş xalq” kimi xarakterizə edən ermənilər, Nuhun gəmisinin Ağrıdağda quruya çıxmasını əsas səbəb göstərirlər. Eyni zamanda, İncildə qeyd edilən “cənnəti sulayan dörd ırmağın” – Kür, Araz, Dəclə və Fərat çaylarının keçdiyi torpaqları onlara Tanrı tərəfində ərməğan edildiyini iddia edirlər. Xilaskar, yol göstərən, seçilmiş xalq kimi özünü təsdiq etməyə çalışan ermənilərin etno-milləti kimliyi barədə kifayət qədər araşdırmalar aparılsa da, erməni təbliğat sistemi öz tezislərini bütün vasitələrlə dünyaya çatdırmağa çalışmaqdadır. Yəhudi əsilli, ermənilərin iddialarını mənimsəmiş yazar Franz Verfel, 1915-ci il hadisələrini, ermənilərin mənafeyinə uyğun şəkildə nəql edən “Forty Days of Musa Dagh”(Musa dağında 40 gün) romanında türk-erməni məsələsini bir haqq-batıl mücadiləsi kimi təqdim edir. Qırx gün məsələsinə gəlincə, yazar Nuhun Tufanın qırx gün sürməsi və Musa peyğəmbərin Sina dağında qırx gün qalmasına bağlamaqla ermənilərin öz etnik başlanğıcını müəyyən etdikləri məqamlara toxunur. Bədii əsərin oxucuya təsiretmə gücündən kifayət qədər yararlanmış olur.

1.2. Ermənilərin etno-milli kimlik axtarışı

Ermənilərin kimlik axtarışı heç bir tarixi mərhələdə müsbət nəticə vermir. Məlum olur ki, ermənilik etnik mənşə deyil, vahid bir dini çətir altında toplanmış müxtəlif etnik birliklərin süni şəkildə homogenləşdirilərək mənimsənilməsi nəticəsində millət adını almasıdır. Milli mənşə məsələsində ermənilərin dolaşq rəvayətlər ortaya amasının səbəbi məhz Qriqoryan dini məzhəbi dayanır. Belə ki, onlar bu məzhəbi qəbul etmiş bütün etnik qrupları assimilyasiya etməklə bugünkü erməni millətini formalaşdırmağa nail olmuşlar. Tədqiqatçılar Ermənistan ərazisində yaşayan “Hay” olmayan, Qriqoryan məzhəbini qəbul etmiş fars mənşəli tatların, rumların, qaraçıların, albanların, türkdilli etnik qrupların varlığını, erməni adlarındakı türkmənşəli sözlərin və s. erməni milləti anlayışının saxta mahiyyətinin sübutu kimi göstərir (Mahmut Niyazi Sezgin 2015) Mahmud Niyazi Sezginə görə, hay qövmü “mifi”, “yüksək ölkə” mənasını Ermənistan coğrafi adının siyasiləşdirilməsi və xristianlığın dini məzhəbi olan Qriqoryanlığın mono milliyətçi siyasətlə sintezi nəticəsində erməni milləti formalaşdırılmışdır. Fərqli irq və dil sahibi olan xalqları, tədricən əridərək tarix səhnəsindən silən və ya müxtəlif yollarla hay kimliyinə qarışmasını təmin etmiş ermənilər hələ də bu mübarizəni aparmaqdadırlar.

Bugünkü ermənilərin tarixdə adı keçən Ermənistan coğrafiyası və erməni adı ilə heç bir bağlantısının olmadığı da məlumdur. Ermənilərin əcdad axtarışının mifologiyada belə vahid nəticəyə varmamasının kökündə dayanan səbəblərdən biri də, onların antropogenetik quruluşu ilə bağlıdır. Antropoloqların rəyinə görə, ermənilərin antropoloji quruluşu 16 antropoloji tipin və ya 72 dən artıq xalqın qarışmasından meydana gəlmişdir. Bu rəylə razılaşmamaq mümkün deyil. Belə ki, ermənilərin vaxtilə qul olması bu mülahizəni doğruldur. “Qədimdən Asur və Urartu dövlətlərinin qul koloniyaları olan Hayasa və Arme şəhər-vilayətlərində saxlanılan, qul işlərində işlədilər, vaxtaşırı isə bu şəhər-vilayətlərin qul bazarlarında dünyanın hər tərəfindən gələn tacirlərə işçi qüvvəsi kimi satılan, beləcə dünyanın hər yerinə yayılan, sənətkar millət – ixtisaslaşmış qullar kimi tanınan hay-ermənilər qul psixologiyalarından, qul

əxlaqlarından heç vaxt qurtula bilməyiblər və görünür, bundan sonra da qurtula bilməyəcəklər". "Ermənilər ağ dərililər arasında ən pis qullardır" - Adam Metsin bu fikri də təsadüfən deyilməyib. O, fikrinə davam edərək yazır: "Əgər kölə erməni bircə saatlığa nəzarətsiz qoysan, təbiəti dərhal onu şər işlərə sövq edəcək. Onlar yalnız kötək və qorxu altında yaxşı işləyirlər. Əgər görsən ki, tənbellik edirlər, bil ki, bunun səbəbi zəiflikdə yox, tənbellikdən həzz almalarındadır. Bu zaman onları yaxşıca kötəkləmək və lazım olan işi görməyə məcbur etmək gərəkdir". Gürcü xalq məsəlində deyildiyi kimi: "Erməni gəldi, özü ilə bəla gətirdi". (İsmayılov 2014, s.14) Ermənilərin tarixdə ən böyük "mücadiləsi" ərazisində və himayəsində yaşadıkları xalqların, ilk növbədə türklərin tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, incəsənətini, mətbəxini, bütöv maddi-mənəvi irsimizi ən müxtəlif üsullarla mənimsəməkdən ibarətdir. Erməni tarixini nəzər yetirmək kifayətdir ki, onun qədim dövrünün bütövlükdə türk mifiki mətnləri, tarixi rəvayət və əfsanələri, orta əsrlər dövrünün isə qismən yenə də türk rəvayət və əfsanələri, qismən də yazılı tarixlər əsasında quraşdırıldığı aydın olsun. Ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin kökündə dayanan məqamlardan biri də məhz budur: türkfobiya və qul psixologiyası

2. Erməni psixologiyası və erməni ədəbiyyatı

2.1. Türkfobiya, "qurban" imajı və qul psixologiyasının yaratdığı erməni ədəbiyyatı

Ermənilərin daim özünü "ən birinci", "ən yaxşı", "ən gözəl", "ən ağıllı" və digər "ən"li sifətlərlə təqdim və təsdiq etmək niyyətinin altında, əslində olmayanı olan kimi göstərmək məqsədi yatır. Ermənilərin tarixin ən qədimlərində, müasir dünya coğrafiyasında, bəşərin yaddaşında daima özünə yer tapmaq ehtiyacını görməmək mümkün deyil. Bu ehtiyacını ödəmək üçün, hər cür addımı atmağa hazır olan ermənilərin davranışları heç bir etik-əxlaqi çərçivəyə sığmır. Tarixi saxtalaşdırmaq, qonşu torpaqlar hesabına coğrafi arenda özünə yer etmək, bu torpaqların sahiblərinin soyunu tükədəcək qədər qəddar olmaq, ermənilərin əsl sifətidir. Hayların V əsrdən başlayan "böyük və qədim" tarixi axtarışı nəticəsində xeyli saqa,

mada, ərşaq, pers və sair millətdən olan satraplar “hay çarları” kimi təqdim olunmuşdur. Hayların özlərindən bütün səviyyələrdə böyük olan qonşu dövlətlərin saraylarında əyanlarla qohumluq əlaqəsi qura bilmək bacarığı vardır ki, bunun sayəsində XX əsrə qədər tarix boyu müstəqil dövləti olmayan haylar iri dövlətlərə sığına bilmək üçün orada hay xanımlarından doğulmuş şahzadələrdən satrap və dövlət məmuru yetişdirmək siyasətini həmişə gerçəkləşdirə bilmişlər. Bu siyasət Sasani və Ərsaq, Roma və Bizans imperiyaları dövründə olduğu kimi, sonralar Osmanlı və Rus imperiyaları dövründə də davam etdirilmişdir. Ermən ölkəsində IV əsrdə yayılan xristianlaşma dövründə müstəqil dini mərkəz yaratmağa çalışan ermənilərin həmin dövrdə kiçik qruplarla Araz boyunca Azərbaycana sızması, Qars, Göycə gölü və Ağrı dağı ətrafına yerləşməsi və digər belə kiçik miqrasiyalar nəticəsində Azərbaycan yurdlarında bəzi erməni kəndlərinin və şəhərlərdə erməni məhəllələrinin, icmalarının ortaya çıxması baş tutmuşdu. Tarixçilərə görə, Ermən ölkəsindən çıxan hayların “erməni” kimi tanınması və əsl “erməniləşmə” prosesi bu dövrlərdə vüsət almışdı. Əslində, ermənilər özlərini çox yaxşı tanıyırlar və başa düşürlər ki, öz gerçəkliklərinin onlara heç bir faydası yoxdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, olmayanı olan şəkildə göstərmək cəhdi, bir sıra antitezaları istər-istəməz aktuallaşdırır. Ermənilər öz işğalçı, qatil, tamahkar, aciz simalarını və davranışlarını pərdələmək, gizlətmək üçün kütlə psixologiyası ilə sət və tərs oyun oynayır. Ermənilər bugün özlərini “Məzlum”, “Əzabkeş”, “Qurban” statuslu xalq kimi dünyada tanıtməyə çalışırlar. Bu adlar altında onlar iki vacib məqamı gizlətməyə çalışırlar: utançverici qul psixologiyasını və heç vaxt nail ola bilməyəcəkləri qədər şərəfli tarix yazmış Türklərə qarşı olan həsəd və paxıllıq hissələrini. Çünki, ermənilər, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müasir kimliklərini məhz türk mədəniyyəti və tarixini saxtalaşdırmaqala mənimsəyərək qura bilmişlər. Türkün böyüklüyünü və özünün acizliyini kifayət qədər yaxşı tanıyan ermənilər dünyaya bunun əksini, özlərinin nə qədər böyük və türklərin nə qədər aciz olduğunu göstərmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Bədii ədəbiyyatın insani hiss və duyğulara birbaşa təsir edəcək potensialından yararlanan erməni

yazarların yaratdıqları türk obrazları bunun əyani sübutudur. Micheline A. Marcomun “Three apples fell from heaven” (Göydən üç alma düşdü) adlı əsərində yazar, qorxunc, işgəncə verməkdən zövq alan, yaşlı və gənc demədən ermənilərə işgəncə verən Türk qövmini təsvir etmişdir. Ermənilər yenə də, özlərinin xristian kimliyinə qarşı türklərin müsəlman kimliyini bu işgəncənin səbəbi kimi göstərirlər. Həmin əsərdə, ermənilərə qarşı qeyri-insanı davranış sərgiləyən türklərin dinar olması xüsusi vurğulanır. Əsərin ümumi ab-havasından belə çıxır ki, erməni-türk məsələsi tək-cə iki millətin məsələsi deyil, bu qərbin barbarlıqla, xristianlığın İslamla mücadiləsidir. Həmin əsər Amerikada 11 sentyabr hadisələrindən sonra çap olunmuş və həmin dövrdə az qala müsəlmançılıqla terrorizmi eyni ad altında birləşdirməyə çalışan maralı təbəqələr arasında diqqət cəlb etməyə bilməzdi. Bu növbəti erməni məqsədinin gerçəkləşməsi idi. Ermənilər Qərb psixologiyasının zəif məqamlarına toxunmaq məqsədlərinə əslində türklərə süni şəkildə geydirdikləri “qəddar”, “əzazil”, “zalım”, “qaniçən” libaslarını ilə dini mənsubiyyət arasında bir bağlantı olduğunu vurğulamaqla nail olurlar. Türklərin ermənilərə qarşı sözdə qərəzli münasibətinin kökündə məhz dinin dayanıldığını vurğulayan əsərlərdən biri də, Abraham Hartunyanın “Neither to Laugh Nor to Weep” (Nə gülmək, nə də ağlamaq üçün) əsəridir. Bu əsərdə də “gerçək” tarixi hadisələrin nəql olduğunu iddia edən yazar Sivərək və ətrafında otuz minə qədər müsəlmanın olduğunu, onların qana susamış və tərki-bcə vəhşi türklərdən, ərəblərdən, çərkəzlərdən, çeçenlərdən və zazalardan ibarət olmasını, ermənilərin isə yeddi minlik kiçik bir azgınlıq olub, adı çəkilən, tərədən dirnağa silahlanmış birləşmənin ölüm əmrini gözlədiklərindən bəhs edir. Siverekilərin kilsəni, İncili yandırması və qələbə işarəsi kimi La ilahə illallah deməsi vurğulanır. Yenə də, “Three Apples Fell From Heaven” əsərində türk əsgərlərin süngü ilə uşaq öldürmə işini zövqlü bir oyuna çevirmələrindən bəhs olunur. 1992-ci il Xocalı faciəsində ermənilər tərəfindən min bir əziyyətlə öldürülmüş Azərbaycan uşaqlarının başına gələnlərinin bədii təsvirindən başqa bir şey deyil bu. Sadəcə olaraq, rollar süni şəkildə dəyişdirilib. Türklərin öldürdükleri insanların qulaqlarını kəsməsi, ölmüş ermənilərin

qanlı paltarlarını şərəfli günlərin xatirəsi kimi götürüb saxlaması və s. kimi hadisələrin bədiî tədimatının altında ermənilərin öz aciz kimliklərini pərdələmək niyyəti yatır. M.Markomun “The Daydreaming Boy” (Xəyal quran oğlan uşağı) əsərində işgəncələrə məruz qalmış erməni əsilli professorun türk toplumunda mənəvi işgəncəyə məruz qalması, Peter Balakyanın “Black Dog of Fate” (Taleyin qara köpəyi) əsərində isə, guya türk məmurlarının işgəncə üsulu seçmək məqsədilə orta əsrlər inkvizisiya məhkəməsi ilə bağlı sənədləri araşdırmasından bəhs olunur. Türk əsilli yazar, türk mühacir ədəbiyyatının nümayəndəsi Doğan Akhanlının “Kayıp denizler” trilogiyasının üçüncü kitabı olan “Kiyamet gününün yargıçları” əsərində yenə də öz dini inancları yolunda, dini rəhbərlərinin təkid və ısrarları ilə, “sarıklı” və “kürahlı” müsəlmanların, “günahsız” erməniləri qətl etməkdən zövq almaları, bu işi savab əməl kimi yerinə yetirmələrindən bəhs olunur. Bir türk mənşəli müəllifin ermənilərin yalançı iddialarını gerçək qəbul etməsi təəccüb hissi oyadır. “Black Dog of Fate” (Taleyin qara köpəyi) əsərinin müəllifi Peter Balakyan, türkləri, “xəstə xalq” kimi qələmə alır, və ermənilərin türklərə qarşı döyüşdüklərini anladaraq, bunu Davud peyğəmbərin Calutla olan mübarizəsinə bənzədir. Yəhudi inanclarında Davutla Calutun mübarizəsi dinlə bütpərəstliyin mücadiləsidir. Xristianlar isə bunu kilsə və şeytanın mübarizəsi modelində qəbul edirlər. Yenə də din vasitəsilə oxucu ilə təhrikədiçi oyundan başqa bir şeyin şahidi olmuruq. “Three Apples Fell From Heaven” əsərində həmin bənzətmənin bir başqa variantına rast gəlmək mümkündür. Bütün dinlərdə xüsusi yeri olan “Habil və Qabil” modelininin bu əsərdə tətbiqi nəticəsində ermənilər Habil, türklər isə qatil Qabil kimi xarakterizə olunur. İngilis dilində yazılan və bu baxımdan daha böyük kütlələrə ünvanlanan müasir erməni ədəbiyyatında “uca və ali” erməni obrazı yaratmaq ən böyük məqsədə çevrilib. Qondarma “üç min illik tarix”ə sahib olan bu xalqın yüksək savadlı, bilikli, qabiliyyətli, sənətkar ruhlu, incə duyğulu, mənəviyyatca zəngin təqdimatı bu əsərlərin xarakterik cəhətidir. Bu cür təqdimat vasitəsilə ermənilər özlərinin “nə qədər sakit, savaq və müharibələri istəməyən, öz işi ilə məşğul olan yüksək və ən ali təbəə” olduqlarını dünyaya çatdırmağa çalışır-

lar. Müasir erməni ədəbiyyatı erməni-terk məsələsinin gerçək tarixini bilməyən oxucunun mövqe seçimində ermənilər deməsi üçün kifayətdir. Həmin əsərlərdə süni şəkildə öz xarakterlərini türk kimliyi ilə birləşdirmək cəhdlərini biz görə bilərik. Dünya ictimaiyyətinə türklərin ermənilər tərəfindən “barbar” kimi təqdim olunmasının müqabilində biz ədəbiyyat vasitəsilə nəyə nail oluruq, sualını özümüzə mütləq verməliyik. Ermənilərin tərs psixoloji təsir vasitəsilə, qurban imajı altında, özlərinin qul keçmişindən doğan, özlərindən xeyli yüksəkdə duran xalqa qarşı kin-küdurətini və nifrətinin nəticəsi kimi, həmin xalqı “təhqir etmək”lə yaratdıqları bədii ədəbiyyata qarşı biz gerçəkləri, əsl gerçəkləri dünyaya tanıtmmaq üçün nə edirik?! Azərbaycan, türk ədəbiyyatında tarix boyu ermənilərin təhqir olunması faktlarına rast gəlinməyib. Dözümlülük türk, Azərbaycan ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Xaqanidən, Nizamidən tutmuş M.F.Axundzadəyə qədər bütün yazarların əsərlərində erməni obrazı var. Bu obrazların heç biri ermənilərin yaratdığı obrazlarla müqayisə edilə biləcək qədər mənfi təsvir olunmayıblar. Lakin bugün şərtlər başqa cürdür. Bir əsr ərzində dəfələrlə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım aktları törətmiş ermənilərin gerçək üzünü bütün vasitələrlə dünyaya tanıtmalıyıq. Erməni-türk məsələsinin bədii dərkində və təqdimində yumşaq davranmaq və ya kompromisə getmək ermənilərin öz böyük məqsədlərinə çatmasına kömək etməkdən başqa heç nəyə yaramaz.

2.2. Ermənilərin ədəbiyyat vasitəsilə süni tarix yaratma cəhdləri

Ədəbiyyat, bədii əsər tarixdən fərqli olaraq dəlil və sənədlərə istinad etmək məcburiyyəti daşmır. Ədəbiyyat gerçək tarixi hadisələrdən faydalana bilər, müəyyən tarixi xronikanın bədiiləşdirməklə, gözəl bir sənət əsərinə çevirə bilər. Lakin bədii əsər tarixin funksiyasını daşıya bilməz. Hiss və duyğularla mayası yoğrulmuş gerçək ədəbiyyat heç zaman tarixin taxtna göz dikməz. Lakin yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər üçün bədii ədəbiyyat ən uğurlu təbliğat vasitələrindən biridir. Bədii əsər – qurmaca ədəbiyyat vasitəsilə süni şəkildə belə tarix yaratmağa cəhd göstərirlər. Buna necə nail olurlar? Bunun üçün ermənilər vizual effekt və yönləndirici kitab

annotasiyalarından yararlanırlar. İstənilən bədii əsərin öz oxucusu ilə ilk görüşü həmin əsərin üz qabığı vasitəsilə olur. Oxunmamış, açılmamış səhifələrdən öncə üz qabığı ilə tanışlıq istər-istəməz oxucunu əsərin mətni ilə bağlı ön informasiya ilə yükləyə bilər. Oxucu mətni oxumağa müəyyən mənada “hazırlanmış” şəkildə başlayır. Məsələn, yəhudi əsilli Frans Verfelin “Musa dağında 40 gün” əsərinin arxa üzündə “Saturday Review”dən bir sitat verilir. “1915 ...ermənilər üçün qaranlıq bir il. Böyük Mühəribə Avropanı savururkən, Xəzər dənizinin qərbində qədim. Dağlıq bölgədə Müsəlman Türklər Xristian təbəələrini bir şəkildə yox etməyə başladı. Yaşanmış tarixi və yaşanmış tarixi hadisələrə əsaslanan bu həyəcan verici roman Qabriel Baqradyanın hekayəsini anladır”. Bu informasiyanın verilməsinə yalnız bir məqsəd var. Oxucunu bədilik adı ilə “yalançı tarix”ə inandırmaq. Mişelin Markomun “The Day Dreaming Boy” kitabının iç üzündə əsər “türkürpərdən tarixi gerçəklər” şəklində təqdim olunur. “Black Dog of Fate” adlı əsərin cild qabığında iki fotosəkil öz əksini tapıb: Amerikalı erməni əsilli uşaqların beyzbol formaları ilə çəkdiyi şəkil və ermənilərin sürgünə göndərilməsi ilə bağlı başqa birşəkil. Şəkillərə belə bir cümlə də əlavə olunub: Amerikalı bir gənc erməni keçmişini kəşf edir. Elə həmin kitabın iç üzündə sözdə e.ə 500-cü ilə aid, və ermənilərin arzusunda olduğu şərq Anadolu torpaqlarını da əhatə edən xəritə təsvir olunub. Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin üz qabığından və annotasiyasında süni tarix yaratmaq məqsədi ilə istifadə edən ermənilərin bu ənənəsi, həmin əsərlərin daxilində də müşahidə olunur. Tez-tez, yerli-yersiz əmək yazılarından istifadə, bu yazılarda süni erməni tarixinə aid məlumatların yerləşdirilməsi həmin əsərlərin səciyyəvi cəhətlərindəndir. Gerçək effekti oymaq məqsədilə, fotosəkil və xəritələrə müraciət edilməsi, məsələnin mahiyyətindən bixəbər oxucunu qondarma erməni soyqırımını inandırmaq üçün atılmış, çox təəsüf ki, düşünülmüş addımdır.

Nəticə

Təbii ki, tarixi hadisələrin düzgün işıqlandırılması problemi bu gün bəşəriyyəti düşündürən vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan xalqının həyatında isə elə böyük tarixi faciələr var ki, onlar

haqqında hələ də gənc nəslin, eləcə də dünya ictimaiyyətinin lazımi səviyyədə məlumatlanmasına ehtiyac var. XIX əsrin ikinci yarısından ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkilatlanmış və planlı siyasət kimi aparılmışdır. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan ərazisində «Böyük Ermənistan» dövləti qurmağa niyyətələn ermənilər «Daşnakstyun» (1880, Tiflis), «Erməni vətənpərvərləri ittifaqı» (1885, Nyu-York), «Qncaq» (1887, Cenevrə) kimi siyasi-terror təşkilatlarını bu istiqamətə yönəltdirdilər. Tarixi şərait səbəbindən ötən iki əsr ərzində baş vermiş hadisələrə, xalqın faciələrinə obyektiv qiymət vermək mümkün olmamışdır. Bunun nəticəsində ermənilər ötən illər ərzində özlərinin saxta iddialarını ictimailəşdirməyə, «erməni soyqırımı» adlı avantüranı geosiyasi amilə çevirməyə cidd-cəhdlə çalışmışlar. Lakin tarixi faktlar onu göstərir ki, öz havadarlarına arxalanan ermənilər bu faktları dünya ictimaiyyətindən gizlətsələr də, tarix bu faktları çağdaş zəmanəmizə qədər qoruyub saxlamışdır. Bugün ermənilərin gerçək kimliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, “erməni soyqırımı” iddiasının yalan olduğunu mövcud mənbələr əsasında sübuta yetirmək vacibdir. Məqalədə vurğulanır ki, ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin kökləri onların olmayan “keçmişində” gizlidir. Eyni zamanda ermənilərin etno-milli şüur və təhtəl-şüur səviyyəsində türklərə qarşı bu qədər qərəzli mövqe tutmasının kökündə paxıl və aciz qul psixologiyası dayanır. Müasir erməni ədəbiyyatı da bunun əyani sübutudur. Ermənilər tarixdə itirdiklərini, ədəbiyyatda bərpa etməyə çalışırlar. Tarixi həqiqətləri təhrif edərək, süni şəkildə yenedən erməni tarixi yazarkən, əslində bir şeyi unudurlar: ədəbiyyatın tarix fənninin yerində olmaq kimi bir iddiası yoxdur.

Qaynaqlar

1. Adnalı Zamin Qafar. (2015) Haylar kimdir? 16 tipdən və 72 xalqdan törəyən əcdadsız xalq. <http://multi.az/16-tirden-ve-72-halqdan-toreyen-esdadsiz-halq-arasdirma.html#.VSX37emJjIU>
2. Balakian Peter (1997) Black Dog of Fate. New-York. Basic books, 289 p
3. Hartunian Abraham H., (1968) Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide, Translated from the Original Ar-

menian Manuscripts by Vartan Hartunian. Boston, Beacon press, 206 p.

4. Gəldim, gördüm,...mənimsədim (2009) (Azərbaycan mədəni ənənələrinin mənimsənilməsi erməni ənənəsi haqqında) Azərbaycan Respublikası Müəllif hüquqları agentliyi, Bakı,

5. İsmayılov Hüseyn (2010) Tariximizin oğruları - ermənilər "Ağrıdağ tarixən türk dağı olub, bu gün də belədir" Xalq Cəbhəsi, 27 oktyabr.- S.14.

6. Mehdiyev Ramiz (2014) Ermənilərin mif yaradıcılığı tarixdə ilk xristian dövləti kontekstində. Azərbaycan, 24 sentyabr.- S.6-8.

7. Micheline A.Marcom (2001) .Three apples fell from heaven. New-York, Riverhead books,288p

8. Micheline A.Marcom (2004) The Day Dreaming Boy New-York, Riverhead books

9. Qafarov R. O. (2010) Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.. 60 s

10. Sezgin Mahmut Niyazi (2015) Anadolu Türklüğünün Kayıp Halkası:Gregoryen Türkler. <http://www.2023.gen.tr/kasim05/8.htm>

11. Tuncay Bəxtiyar. (2010) Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2010, 368 səh.

12. Tuncay Bəxtiyar. (2012) Mif və etnogenez. <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/09/mif-v%C9%99-etnogenez/>

13. Werfel Franz .(2002)The Forty Days of Musa Dagh. Da Capo Press, 824 p.

ETHNIC-PSYCHOLOGICAL ROOTS OF GENOCIDE POLICY, CONDUCTED BY ARMENIANS AGAINST TURKS

Summary

In this paper the reasons of tragedies and sufferings,lived by Azerbaijani people area analysed. All these tragedies became the result of ethnic cleansing and genocide policy, conducted by Armenians last two centuries in Caucasus. All these reasons are analysed in ethnic-psychological aspect. The author underlines, that if we want to expose the genocide policy of Armenians all over the world, we cannot limit by historical documents publishing, it will not be enough. It's necessary to clear up the matter of genocide psychology. As a mater of fact, the

genocide fact cannot be considered as any unexpected action, created of themselves. These actions are acted with special cruelty and are incompatible with humanity. Really, the genocide is phenomenon, based on mass fears, and include superstitions, elements of mythic and ethnical mentality , which are put into conscious and subconscious artificially. So, the main aim of this article is detecting of armenians' turk phobia roots, which is basis of their wish to consolidate their position in international scene by means of fictional “ genocide of armenians” . It is displayed in modern armenian literature in different forms, and analyses of those forms is also presented in the article.

Keywords: genocide, turk-phobia, national identity, mass psychology, ethnic-mythic mentality, literature

ЭТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОРНИ ПОЛИТИКИ ГЕНОЦИДА, ПРОВОДИМОЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ ТУРОК

Резюме

В статье разбираются причины тяжелых лишений, страданий и трагедий, пережитых азербайджанским народом в результате политики геноцида и «этнической» чистки, целенаправленно проводимой армянами на протяжении двух последних столетий на Кавказе. Указанные причины анализируются в этно-психологической плоскости. Для раскрытия перед мировой общественностью политики геноцида, проводимой армянами по отношению ко всем тюркам, опубликования исторических фактов недостаточно. Наряду с раскрытием архивных данных также необходимо раскрыть суть психологии геноцида. В статье подчеркивается, что неожиданное, непредсказуемое совершение факта геноцида - понятия, несовместимого с человечностью, и совершаемого с особой жестокостью- не представляется убедительным. На самом деле это есть длительный, этно-психологический процесс, охватывающий массовые страхи, поверья, искусственно впитываемые в сознание и подсознание, элементы мифо-этнического мышления. Основной целью доклада является выявление корней армянской тюркофобии, лежащей в основе их желания упрочить свое место на международной арене посредством несуществующего «геноцида армян», определение форм, в которых эта политика проявляется в современной армянской литературе.

Ключевые слова: геноцид, тюркофобия, национальное «я», психология массы, этно-мифическое мышление, литература

REPRESSİYA BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA
(Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” əsəri əsasında)

Özət

Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanının davamı olan “Çingiz xanın ağ buludu” povestində XIII əsrdə Çingiz xanın imperiyası ilə XX əsrdə qurulmuş SSRİ-ni müqayisə edir, Stalini 1937-1938-ci illər repressiyasına görə ittihaam edir. O, əsrlər öncə Çingiz xanın apardığı imperialist müharibələrlə Stalinin işğal siyasətinin eyni olduğunu bildirir. Obrazlar vasitəsilə povestdə insanların arzu və istəklərinin imperiya tərəfindən məhv olunduğu təsvir olunur.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, SSRİ, Çingiz xan

Giriş

Ötən əsrin 20-ci illərində Orta Asiya və Qafqazda işğalı başa çatdıran SSRİ get-gedə daha sərt addımlar ataraq sürgünlər, qətlər, həbslərə və milli əhəmiyyət kəsb edən hər kəsə və hər şeyə qarşı mübarizəyə başladı. Bu amansız vəhşiliyin zirvəsi 1937-1938-ci illərdə edilən qətliaamlar oldu. Doğrudur, bu qətliaamlarda sovet ideoloji sisteminə zidd düşüncəyə sahib olduqları üçün yerli ruslar da öldürüldülər. Amma SSRİ-nin yerli ruslara qarşı törətdiyi bu kimi hadisələr sırf ideoloji mahiyyət kəsb edirdi. Digər xalqlara, xüsusən də, türklərə qarşı törədilənlər həm ideoloji, həm də milli xarakter daşıyırdı. Çünki sovet ideologiyasına xidmət edən, müxtəlif vəzifə daşıyan insanlar da bu repressiyanın qurbanı oldu. Yəni səbəb təkcə ideologiya deyildi. Öldürülən türklərə qarşı pantürkist damğası vurulurdu. Çar Rusiyası dövründə başlayan və böyük sürətlə inkişaf edən milli-maarifçi hərəkat və bu hərəkatın öncülləri, rəhbərləri öldürüldülər. Beləliklə bir nəsil türk ziyalısı amansızcasına məhv edildi. 50-ci illərə qədər bu mövzuda nəinki

* AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı,
mehman.hesen@gmail.com

yazmaq, qurbanların ailələrinə salam vermək belə təhlükəli hesab olunurdu. Yalnız 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra onların bir qismi bəraət ala bildi.

Ç. Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanında başladığı repressiya mövzusunun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində davam etdirmişdir. Onun bu mövzuya müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildi. 1938-ci ildə 10 yaşlı Çingizin atası Torequl Aytmatov da bir gecədə aparılıb güllələnmiş və o, həyatında bu itkinin acı nəticələrini yaşamağa məhkum olmuşdur.

Repressiya illərində Qırğızıstanda 137 nəfər güllələnmişdir. 1991-ci ildə toplu qəbir açılarda yalnız onlardan yalnız bir nəfərin, Torequl Aytmatovun şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün oldu. Aytmatov “Ana tarla” əsərinin epigrafinə atası ilə bağlı Çingiz Aytmatov yazırdı: “Ata, bilmirəm harada dəfn olunmuşsan. Bunu sənə, Torequl Aytmatova ithaf edirəm”(1,7).

“Çingiz xanın ağ buludu” povestində Ç. Aytmatov əsas qəyənini iki müxtəlif tarixi məkan və zaman kontekstində təsvir etmişdir. İki hissədən olan əsərin birinci hissəsində yazıçı “Gün var əsrə bərabər” romanında Abutalıb Kutubbayevlə başladığı hadisələri povestdə davam etdirmişdir. Sarı-Özəkdə xalq əfsanə və rəvayətlərini toplayan Abutalıb axtarış zamanı tapılan “Manqurd” və “Sarı özək qurbanları” adlı əfsanələrə görə ittiham olunur. Onu əfsanələri yazmaq, ata dilini canlandırmaq, millətin assimilyasiya olmasını qarşısını almağa çalışmaq, hakimiyyəti pisləmək və fərdlərin maraqlarını dövlətin maraqlarından üstün tutduğuna görə günahlandırılırlar. Çingiz Aytmatov Abutalıbın təmsalında günahsız yerə güllələnən minlərlə türk ziyalısının ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. O, təsvir etdiyi hadisələrin fonunda dünyaya millətinin başına gətirilən faciələri göstərməyə çalışdı və bunu bacardı: “Yerüstünün Sarı-Özəyindəki insanların iztirab və duyğularına az qala yüz ildir biganə qalan dünya türkün faciəsinə yalnız Ç. Aytmatovun qələminin hesabına əhəmiyyət verməyə başladı. Ç. Aytmatov XX yüzillikdə sovet ideoloji qiyamətində yaşayan türklərin çəkdiyi zülmü ümumbəsinin ortaq faciəsi kimi tanımağa müvəffəq oldu” (4,60).

Abutalıb tutularkən Yedigeyə övladlarına Aral haqqında danışmağı vəsiyyəət edir. Onun topladığı əfsanə və rəvayətlər xalqının keçmiş, yaddaşı idi. Rejim Abutalıbı məhv etməklə millətin keçmişini silməyə, Çingiz Aytmatovun təbiri ilə onu manqurda çevirməyə çalışırdı. “Manqurd” əfsanəsində juanjuanlar XX əsrdə elə Stalin rejiminin özü idi, Tansıkbayev isə əfsanədə manqurda çevrilən Jolamanın müasir formasıdır. Sovet dövründəki ideoloji yasaqlar həqiqətləri ifadə etməyi qadağan etmişdi. Buna görə də əsərlərdə hadisələri müəyyən kodlarla təsvir etmək, hadisələri tarixi zaman və məkanda əks etdirmək yazıçılar üçün bir üsul idi. Abutalıb öz övladlarının təmsalında xalqının gələcəyi milli dəyərləri uğrunda mübarizə aparırdı. Onun xalq təmsillərini və əfsanələrini toplamasını iqtidar əleyhinə fəaliyyət olaraq qiymətləndirilmiş və ingilisyuqoslav birlikləri ilə əməkdaşlıqla günahlandırılaraq həbs edilmişdir. İttiham irəli sürən Tansıkbayev o dövrdə Azərbaycanda Hüseyn Cavidə, Mikayıl Müşviqə, Özbəkistanda Abdurrauf Fitrətə, Çolpana və başqa ziyalılara böhtan atan, onların günahsız yerə ölümünə bais olan tipik obrazdır. Tansıkbayev gecə-gündüz Abutalıba qarşı “ittihamlar” haqqında düşünür. Abutalıb onun üçün vəzifədə bir pillə yüksəlmək üçün vasitədir. Bir insanın taleyi, onun fiziki məhvi üzərində öz vəzifəsində yüksəlmə arzuları həyata keçirən Tansıkbayev sovetizmin mahiyyətinin göstəricisidir. Əsərdə Tansıkbayev sovet dövlətinin mahiyyətini olduğu kimi açıqlayır: “Dövlət belə bir sobadır ki, onun odunu yalnız insandır. Yandırılacaq insan olmasa soba sönər. Sönən yanmayan bir sobanın heç bir faydası yoxdur. Amma bir tərəfdən də insanlar dövlət olmadan yaşaya bilməzlər. Sobanı alovlandıran və yandıran onlardır Ocaqçının peşəsi oda odun atmaqdır. Hər şey məhz bunun üzərində qurulmuşdur”(2, 36).

Çingiz Aytmatov roman içində roman yaratmaqda mahir ustadır. Abutalıbın başına gələn hadisələrlə bərabər Çingiz xanla bağlı müdhiş əfsanədən bəhs edir. Çingiz xanın Qərb səfəri zamanı kahinin ona Göy Tanrı tərəfindən buludun verildiyini deməsi, Çingiz xanın minbaşı və onun yoldaşının qətlinə fərman verməkdə buludun onu tərk etməsi təsvir olunur. Digər əsərlərində olduğu kimi

Ç Aytmatov bu povestində də buludun timsalında türk mifologiyasından uğurla yararlanmışdır. Çingiz Aytmatov əsərlərində mifologiya ilə əlaqədar olaraq belə yazmışdır: “... Mifologiya, nağıllar, əfsanələr, qədim insanların yaşadığı hadisələr, qulaqdan-qulağa gələn zənginliyimizdir. Qədimdən bizə qalan mədəni zənginliklərdir. Onlarla bu günki texnologiya arasında bir əlaqə qurmaqda fayda görürəm. Onun üçün mən və mənim kimi yazıçılarda tarixdə başımıza gələn, xalqın təcrübələrini və tarixini izah edən bu cür zənginlikləri kitablarımızda istifadə edirik.” (5,425).

Çingiz Aytmatov qəddarlığına görə Çingiz xanla Stalini müqayisə edir. Çingiz xanın orta əsrlərdə apardığı imperialist müharibələrlə Stalinin XX əsrdə etdiklərini eyniliyini vurğulayır. Yazıçı bir müsahibəsində bu mövzuyla bağlı belə demişdir: “Totalitarizm hər dövrdə eynidir. Bu baxımdan Çingiz Xanla Stalin arasında heç bir fərq yoxdur. Diqqət etsəniz, “Çingiz xanın ağ buludu” povesti özündə universal bir ölçü daşıyır” (3).

Nəticə

1950-60-cı illərdə ədəbiyyata gələn Çingiz Aytmatov sovet ideologiyasının mahiyyətindən, onun digər imperiyalar kimi tarixə gömüləcəyindən yazmağa başlayır. O, İkinci Dünya müharibəsini müharibəni vətən uğrunda savaşı kimi deyil, iki xəstə təfəkkürlü insanın, Hitler və Stalinin, onların bolşevizm və nasizm adı altında dizyn olunan ideologiyalarının savaşı kimi qiymətləndirir. Müharibədən yazarkən daha çox arxa cəbhədə yoxsulluğun, “qara kağız”la gələn fiziki itkinin insanların mənəvi dünyasında yaratdığı uçurumu təsvir edir. Abutalıb obrazının timsalında repressiyanın ümumi mənzərəsi aydınlaşır. Dünya bu faciənin mahiyyətini Çingiz Aytmatov əsərləri ilə daha aydın şəkildə görmək imkanı qazanır.

Qaynaqlar

1. Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə birinci cild. Bakı, Öndər, 2004

2. Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə ikinci cild. Bakı, Öndər, 2004

3. Aytmatov Çingiz. "Bulut Cengiz Hana Niçin küstü?" (Mülakat: Beşir Ayvazoğlu), Türkiyə Gzt. 13 Mayıs 1992

4. Azər Turan. Çingiz Aytmatovun ağ buludu. Çingiz Aytmatov Çingiz Türk ruhunun qələbəsi, Bakı: 2013, s. 58-65

5. Gülsine Uzun. Cengiz Aytmatov un eserlerinde falcılık. Kehanet ve rüya motifi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 424 434

REPRESSION IN LITERATURE

(based on the work "Genghis Khan's White cloud" by Ch.Aitmatov)

Summary

Chinghiz Aitmatov, in the story "Genghis Khan's White cloud" which is a sequel to his novel "The Day Lasts More than a Hundred Years", compares Genghis Khan's empire built in the XIII century with the USSR established in the XX century, furthermore, accuses Stalin of the repression in 1937-1938 years. He indicates the sameness of Genghis Khan's imperialistic wars happened centuries ago and Stalin's occupant policy. Death of dreams and desires of people by the empires is described in the story through the characters.

Key words: Genghis Khan, Chinghiz Aitmatov, USSR

РЕПРЕССИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(на основе повести "Белое облако Чингисхана" Ч.Айтматова)

Резюме

Чингиз Айтматов, в повести "Белое облако Чингисхана", которая является продолжением романа "И дольше века длится день", сравнил империю Чингисхана, созданную в XIII веке с СССР-ом, созданным в XX веке, обвинил Сталина в репрессиях в 1937-1938 годах. Он сравнил империалистические битвы Чингисхана, которые состоялись несколько веков назад, с действиями Сталина в двадцатые века. Уничтожение желаний и мечты людей империями изображается в повести с помощью образов.

Ключевые слова: Чингисхан, Чингиз Айтматов, СССР

FOLKLOR YADDAŞINDA ERMƏNİ QƏDDARLIĞININ TƏCƏSSÜMÜ

Özət

Xalq son yüzilliklərdə yaşadığı erməni vəhşətindən psixoloji travmatik yaralar almış, bu hiss və duyğularını sözlü ədəbiyyatda ifadə etmişlər. Bölgədə apardığımız araşdırmalar sırasında insanların rəvayət xarakterli söhbətlərini dinlədikdən sonra bu qənaətə vardığımız; faciənin böyüklüyünə baxmayaraq xalqımızın mənəvi əzmi daha da qüdrətlidir. Toplamalar və xalqı müşahidə tipli çalışmalar sözlü ədəbiyyatımızda ayrıca bir bölümün yarandığını göstərməkdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ağı, bayatı janrında ayrıca bir də qaçqın və köçkün mövzulu nümunələr yaranmışdır ki, bu nümunələr etnik düşüncədə baş verən faciənin ağır ruhunu sərgiləməkdir. Nümunələr yaşanmış tarixin-müharibənin dəhşətlərini, itkilərini göstərməklə yanaşı insani duyğuların, psixoloji gərginliyin xalqa nə kimi zərərər verdiyini göstərmiş olur. Savaş insanları tək fiziki cəhəttən öldürmür, şikəst etmir. Gələcək nəsillərə də ötürüləcək psixoloji, mənəvi sarsıntıları formalaşdırır.

Məqalədə şifahi ədəbiyyatın erməni zülmünü ifadə edən örnəklərində fiziki və mənəvi zərbə almasına rəğmən azərbaycan türklərinin daxili aləmindəki gücünə diqqət çəkilir.

Açar sözlər: əfsanə, folklor, faciə, bayatı, ədəbiyyat

a) Şifahi yaddaşdakı nümunələr

Xalq, duyğularını ifadə etdiyi nümunələrdə bütöv obrazlı hadisələrlə dolu canlı tarix yaradır. Onun psixoloji duyumu, arzusu, istəyi epik və lirik növ nümunələrdə sərgilənməklə gələcək nəsillərin söz yaradıcılığına da təkan verir. Məlum olduğu kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində bir cığır-iz də yaranmışdır ki, bu xalqın son yüzilliklərdə yaşadığı ağır hadisələri və aldığı travmatik yaraları ifadə etməkdir. Ermənilərin bitməyən torpaq istəkləri Azərbaycan türklərinin zaman-zaman sıxışdırılaraq torpaqlarından

* Fil. ü. f. d, dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi, mehseti2010@hotmail.com

qovulması, vətəndən vətənə mühacirət, olmazın işgəncələrinə məruz qalan insanların can və ürək ağrı-acılarını sözə- bayatıya, ağıya, əfsanəyə, rəvayətə nağıla çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu sözlü mətnlər xalqın son iki əsrdə yaşadığı psixoloji gərginliyi ilə yanaşı onun yurda bağlılığını, mübarizliyini, qəhrəmanlığını da ifadə edir.

Dərə olsun, dağ olsun,

Ömrün bağça bağ olsun,

Qoy şəhidi biz olaq,

Təki Vətən sağ olsun! (Bünyadov, Həkimov, 2005: 157).

Ağılar insanların kədər, qəm, qüssə, nisgilini bildirməklə yanaşı hadisənin törəmə səbəbləri, zaman, məkan haqqında da dolğun məlumat verir. Tarix və yaşananlar insanları kədər notları üstə kökləyən bayatılar yaratmağa sövq edir. Ermənilərin 1918-ci ildə Şamaxıda törətdikləri dəhşətli hadisələr şahidlərin dilindən belə ifadə olunur: “Şəhərdən çıxma bilməyən qocaları, qadınları uşaqları bir yerə yığan ermənilər müqəddəs kitabı-Qurani yandırmadı əmr edirlər. Amma heç kəs bu işi görməyə cürət etmir. Bundan qəzəblənən ermənilər qaynar samovarı qadın və qocaların kürəyinə sarıyırlar. İnsanların kürəyi yandıqca tab gətirməyərək atılıb düşürlər qaynar su onların bütün bədənini bişirir. Qurani yandırmayan digər insanları isə süngüdən keçirir, güllələyir sonra birlikdə odda yandırırılar” (Qəniyev, 2003: 44).

Laçın getdi,

Əllərdə saçım getdi,

Gavur yurdu taladı,

Qardaşım, bacım getdi (Bünyadov, Həkimov, 2005:155).

Tarixi Azərbaycan elimiz, yurdumuzun bir parçası Zəngəzur, Göyçəmiz ağır bir nisgillə, ağularla yad edilir. Hətta şahidlərin söylədiklərinə görə qaçqın, köçkün həyatı yaşayan, elindən-obasında qovrulmuş insanlarımız bu ağır itki ilə yurd yerində ölməyi arzulamışlar.

Göllərin başı Göyçə,

Dağların başı Göyçə.

Sənsiz ölsəm, qan ağlar,

Qəbrimin başı Göyçə (Bünyadov, Həkimov, 2005:155)

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində folklor nümunələrinin toplanılması zamanı insanlar ermənilərin hücum planlarındakı iyrənc taktiki gedişlərini də üzüntü ilə danışdılar. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Naxçıvana hər tərəfdən hücum edən erməni quldurlarına qarşı xalq primitiv də olsa “quş silahı” ilə silahlanıb vətənin müdafiəsinə qalxmışdı. Ermənilər yerli əhalini tanıdıqlarından onları adlarla çağırırmışlar. Erməni məkrindən xəbərsiz sadələvh insanlarımız səngərdən qalxan kimi namərd gülləsinə tuş gəlirmişlər. Sonralar yerli ziyalıların təbliğatı ilə məhz erməniyə xas “döyüş üsulu” kənd qoruyucularına başa salınmışdı. Bu üsuldan istifadə olunması faktlarına ermənilərin 1918-ci il qırğınlarında da rast gəlinmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ağı, bayatı janrında ayrıca bir də qaçqın və köçkün mövzulu nümunələr yaranmışdır ki, bu nümunələr etnik düşüncədə baş verən faciənin ağır ruhunu sərgiləməkdədir.

Qaçqınam, mən biçarə,

Biçarəyə nə çarə?

Qapımı fələk bağladı,

Kimə gedim açara (Bünyadov, Həkimov, 2005: 155)

Belə nümunələr yaşanmış tarixin- müharibənin dəhşətlərini, itkilərini göstərməklə yanaşı insani duyğuların, psixoloji gərginliyin xalqa nə kimi zərərlər verdiyini göstərmiş olur. Savaş insanları tək fiziki cəhətdən öldürmür, şikəst etmir. Gələcək nəsillərə də ötürüləcək psixoloji, milli-mənəvi sarsıntıları formalaşdırır.

Eləmi, Vətən dərdi,

El dərdi Vətən dərdi.

Qaçqını, didərgini,

Öldürər Vətən dərdi.

Obası talan canım,

Min yara alan canım,

Yurdsuza yurd verərdim?

Yuvasız qalan canım (Bünyadov, Həkimov, 2005: 154)

Bir çox nümunələr yer adlarının ifadəsi, ruhi sarsılmalar milli simvollarımız əlavə edilməklə verilmişdir:

*Şuşam ağlar,
Şur üstə Şuşam ağlar.
Qarabağ köç-köç oldu,*

Dil deyib Şuşam ağlar (Bünyadov, Həkimov, 2005: 156)

Xalq düşməninə qəddarlığından onun inam və imanına da inanmır. Yaşlı insanlarla söhbətlərimizin əksəriyyətində ermənilər “gavur” adlandırılmışdır. Bu adlandırma bizi çox düşündürdü. Bildiyimiz kimi ermənilər dini kitabı olanlardan sayılmalıdır. Lakin türklərin sığınacaq verdiyi ermənilərin birinci dünya savaşı sırasında zəif düşmüş Osmanlının torpaqlarına göz dikməsiylə Anadoluda törətmiş olduğu saysız qırğınlar, istərsə də XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində həyata keçirdiyi soyqırımlar milli yaddaşımızda unudulmayacaq izlər buraxmışdır. İnsanlığa sığınmayacaq və bəşər tarixində ən ağır cəza növləri düşünüb həyata keçirən ermənilərin dini inancı xalqımız tərəfindən şübhəylə qarşılanmış və onları “gavur” adlandırmışlar. Allah inamı, mərhəməti, şəfqəti qədim keçmişə sahib türk xalqının ruhuna hakimdir. Bu səbəblə də düşməni olsa belə silahsız insanlara-yaşlılara, qadınlara, körpələrə zülm etməmişlər:

*Eləmi, Qarabağı,
Günümün qara bağı.
Gorbagor olsun gavur,
Kor qoydu Qarabağı.*

*Yad əli,
Vətənimdə yad əli.
Çağır, gəlsin imdada,
Ya Məhəmməd, ya Əli.*

*Anam ağlar,
Yaş tökər, anam ağlar.
Başım gavur əlində,*

Hu çəkər, anam ağlar (Bünyadov, Həkimov, 2005: 151-156)

Erməni əsirliyində ağır işgəncələrə məruz qalan igidlərimizin dilindən səslənən bayatılar da vardır:

*Əzizim, gülüm hanı,
Şeyda bülbülüm hanı?
Vətən yağı əlində,
Hu çəkən dilim hanı?*

*Qor olar,
Ocaq yanar, qor olar.
Gavurdan öc almasa,*

Qoç igidlər xar olar (Bünyadov, Həkimov, 2005: 152).

Belə nümunələrin sayını çox artırmaq olar. Demək, insanlar kədərlərini bayatı, ağı janrı ilə daha yaxşı ifadə edə bilirlər. Tarixin bir zamanı da vardı-itirdiyimiz zaman. Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Vedibasarı ermənilərə güzəştli torpaq olaraq verdilər. Qədim-qayım ellərimiz Ermənistan torpaqları adlandırıldı. Beləliklə, Naxçıvan yurdumuz əzəli torpaqlarından qopdu. Tənha adanı xatırladacaq görüntü həsrətiylə böyük yurduna qovuşacağı günü gözləyir. Savaş, torpaq itkisi vətəndə vətənsizlik acısı ilə xalq dərin mənəvi yaralar aldığıı ifadə edir. Naxçıvandan toplanmış şifahi nümunələrdə bu mənəvi ağrı qabarıq görünməkdədir.

*Əzizim baxar gedər,
Bu yol Naxçıvana axar gedər,
Sağ yanımdan yaralı oldum,
Solumdan qan axar gedər* (Xalq yaddaşının izləri, 2005: 87)

*Ərzurumda çıxdı düzə,
Qan içində üzə-üzə,
Ordum gəldi bizim düzə.
Xudam bizə köməh eylə,
Yavrumuza köməh eylə.
Erməni zülüm elədi,
Zülmü yaman elədi.
Töhdü qızıl qanıı,
Torpağı şum elədi.
Keşdi çırağım, haray,
Yandı ellərim, haray.*

*Erməni qan elədi,
Aman ellərim, haray.*

*Obama od vurdular,
Yurdumda köş saldılar.
Məni aciz sandılar?*

Gedərəm düşmən üstünə

Yaşamaram sinə-sinə (El sözü, yurd yaddaşı, 2010: 122)

b). Anadoludan Qafqazlara erməni zülmü Osmanlı-Rus hərbi nəticəsində Qars-Ardahan-Batum bölgəsi ruslara verilir. Çar Rusiyası burada öz hərbi hissələrini yerləşdirir. Erməni daşnak Komitəsi iradə gücünü də məhz çarlıq idarəsindən- rusalardan alırdı. Böyük Ermənistan qurma xəyalı ilə silahlanırdı. Diyarbəkir, Bitlis, Van, Muşdan gələn silahlı çətəllər buradakı erməniləri də təşkilatlarına alaraq “Can-Fəda” adlı fədai çətəlləri qururlar. Kənd yolları şəhər və qəsəbələrdə tək yaxaladıqları Türkləri öldürürmüşlər (Gürsoy, 1995: 4). Demək ki, Çar Rusiyası və sovet Rusiyası erməniləri türklərə qarşı hər zaman tətikdə saxlamışlar. Bölgədəki dəhşətli savaşı şahidlərin rəvayət şəklindəki danışdıqlarından və insanların yanğı ilə söylədiyi xalq şeirlərindən də görmək mümkündür. Əslən Sarıqamış Boyalı kəndindən olan Sarıqamışın Təpə məhəlləsində yaşayan İstiqlal hərbi qazilərindən Xıdır Cahangirin dilindən mənzərəni ifadə edən şeir toplanmışdır:

Sabah namazında çanta dürüldü

Paldın, Gədiyindən Fırka yeridi

Qarsın ovasını düşmən bürüdü

Aman Allah aman sən imdad eylə (Görüryılmaz, 2008: 35)

Ermənilərin tarixi düşmənçiliyi xalqın yaddaşında özünün ağır izlərini qoymaqla yanaşı bu haqda rəvayətlər də söylənməkdədir. Eyni vəhşiliyi ermənilər Şərqi Anadolu türklərinə də etmişdirlər: “Boyalı kəndindən; Qərib oğlu İsmixandan olma 1326 (1910) təvəllüdü Hüseyn İpinin ifadəsi: Sarıqamış fəlakətində ruslar babam daxil 80 adamı əsir götürmüşlər. Kənddə 60 qadın dul qaldı. Bizi ruslar dama dolduraraq ermənilərlə birlik olub yaylın atəşinə tutdular. Sağ qalanları Divik (Yayıqlı) üzərindən Qarahəmzə kəndinə

apardılar. Burada Kazan şəhərindən müsəlman Rus əsgərlərinin üzüsüyü hörmətinə sağ qaldıq. Buradan qaçarkən əllidən çox qundaqdakı uşaq götürülməyərək sağ-sağ yollarda tərək etdik. Bu civarda 20 para kənd ermənilər qana boğdular. Ermənilər, öz aralarında kəsici, üzücü, hızarçı, baltacı, yaxıçı diyə iş bölgüsü etmişlərdi...(Gürsoy, 1995: 45). Gülüzardan doğma Abbas oğlu 1328 (1912) doğumlu Sarıqamışın Qarapınar kəndində yaşayan Hacı Rıza Qaraqurdun ifadəsi: Mən balaca idim. O zaman kəndimiz Yoğul Həsəndi. Kəndimizdə bir neçə erməni ailesi vardı. Yaxında Muşdan gələcək əqrəbaları ilə bizə günümüzü göstərəcəklərini söylədilər. Bunun üzərinə əhali yemək və bol-bol çörək bişirmiş bir gün gecə ikən kəndimizi tərək etmişdik. Ertəsi gün ermənilərin kəndimizi yandırdığını gördük. Yerləşdiyimiz yer yüksək və dağlıq idi. Sonra eşitdik ki, geridə qalan kəndlilərimizi tutub öldürmüşlər (Gürsoy, 1995: 93).

Tarixin ən dəhşətli soyqırımını elə həmin illərdə ermənilər tərərindən törədilmişdir. Naxçıvanda yaşlı nəsil “Osmanlının qırxdüymə topu atılmasıyla ermənilər pərən pərən olub qaçmağa başladı” deyərək gözlərində Kazım Qarabəkir Paşanın ordusu ilə gəlməsini və baş verənləri danışirlar. Bu söhbətlərin tarixi arxivi ilə yanaşı əsrin sonunda bir də yaşaması inaslanları dərindən sarsır və sözlü ədəbiyyatda yeni nümunələr yaranmasına səbəb olur.

Eləmi, Qara bağdan,

Yol keçir Qarabağdan.

El-oba viran qaldı,

Köçəndə Qarabağdan (Bünyadov, Həkimov, 2005: 153)

Arpa çayı axmam deyir

Ətrafını yıkmam deyir

Naxçıvanın igidləri

Şu Dəhnədən çıkmam deyir

Araz çayı axdı getdi,

Ətrafını yıxdı getdi.

Kor olasan Muxtar paşa.

İrəvandan çıxdı getdi

(Şamil, 2001: 79)

Savaş mövzulu əfsanələr isə öz mübarizə ruhu ilə daha əhəmiyyətlidir. İnsanları döyüşə ruhlandırان bu nümunələr xalqımızın minillik yaddaşına inam və iman hissinə dayanır. Naxçıvanda Culfa rayonunda Göy dağın piri ilə bağlı əfsanədə deyilir ki, elimizə-obamıza hücum edən yağdı düşmən qat-qat çox olur. İgidlərimiz var qüvvələri ilə döyüşsələr də artıq düşmənin çox olduğunu görüb dua edirlər. Elə bu zaman Göy dağın arxasından göy atlı peyda olur və yel kimi gələrək düşməni məhv edir. Bu mifoloji obrazla digər folklor nümunələrində də rastlaşırıq. Milli-mənəvi dəyərlərimizdən olan əski inanc sistemində göy atlı obrazı mövcuddur. Maraqlıdır ki xalq yaddaşının şüuraltısında iman və inam hissini ən çətin anlarında sözə çevirərək fikrini ifadə edir. Minillik adətlərimizdən olan yas ənənəçiliyinin bir mərhələsi olan ağıçılıq Qarabağ faciəsinin başlıca ifa və ifadəsini daşdığı kimi, mübarizə yolunu qorxmazlıq nümunələri ilə ərənlərinin göy Tanrının elçisi adlandırılan biləcəyimiz mifik obraz Göy atlı ilə gerçəkləşdirməyi bacarır.

1918-19-cu ildə Vətənin qorxmaz oğullarının milli ruhla döyüşkənliyi erməni quldurlarının qırğınlarının qarşısını ala bimişdi. Vedibasarda Abbasqulu bəy Şadlinski özünümüdafiə dəstələri yaratmış Naxçıvanın müəyyən hissəsini qoruya bilməmişlər. Naxçıvanda Kalbalıxan Naxçıvanski, Hacı Xəlil ağa İmanov silahlı dəstələr yaratmış mərdliklə döyüşmüşdülər. Amma yenə də bölgədə erməni qırğınlarının qarşısı tam şəkildə alınmışdır. Artıq Andronikin qoşununun vəhşiliyi nəsilbənəsil söylənməkdədir. Tarixin bu dəhşətlərini yaşayan, şahidi olmuş yaşlı insanların xatirələrindən övladları, nəvələri söyləməkdədir. Azərbaycan türkləri bir əsrdə baba-ata-oğul-nəvə soy ardıcılığı ilə Vətəninə yerdəyişmə, köçkünlük, qaçqınlıq, şəhidlik yaşamış, ruhən psijoloji yaralar almışlar. Tarixçi İ.Hacıyev bildirir ki, regionda hegomonluğunu qazanmaq naminə Rusiya I Pyoturun dövründən başlayaraq Osmanlı və Səfəvi dövlətlərini daxildən zəiflətmək üçün erməni kartından məharətlə istifadə etmişdir (Hacıyev, 2011: 11). 1918-ci il fevral ayında Ərzincanı erməni quldur dəstələrindən təmizləyən Kazım Qarabəkir Paşana görüb yaşadıklarını qeydə almışdır. “Ərzincanda erməni zülmünü gördük. Binaların içinə insanlar

doldurularaq yandırılmış, içi cəsəd dolu quyuların sayı isə çox idi. Bu mənzərələr Ərzurum və ətrafında nə kimi faciələr yaşandığına sübut idi (Buyruk, 2008: 34). İnsanların quyulara toplanılması faktlarını Ordubad rayonunun yaşlı insanları da söyləyirdilər. Ermənilərin türklərə etdiyi zümlərə, soyqırımlara söylənən bayatı, ağı rəvayətlər Anadoludan ta Qafqazlara uzanmaqdadır.

*Ey ağalar nasıl diyem derdimiz:
Vardı zulüm sonu Arşa dayandı.
Ermeni, İslam'ı kırdı, taladı,
Mazlumlar, amanı, Arşa dayandı*

*Kalo`nun- Köyünü bastı, ceng açtı
Mitralyoz tüfəkle od, ataş saçtı
Ana: Evlat attı, dağ-taşa kaçtı
Sabiler şivani, Arşa dayandı.*

*Bir yığidi: Vurmuş yolda koymuşlar,
Can teslim etmeden, deri soymuşlar,
Cep-cep etmiş, yanlarını oymuşlar,
El cepte, figanı Arşa dayandı.*

*Bir gelini gördüm: Ayağa kalkmış,
Sandım ki, canı var, yüzümə bakmış,
Kafir mismar ile direğe çakmış,
Mismar, civi ünü, Arşa dayandı (Gürsoy, 1995: 23-24)*

Ruslar bütün silahlarını ermənilərə təhvil verməkdə məqsədləri bölgədə türkləri yox etmək idi. Qars, Ərzurum, Sarıqamış, İğdir türklərdən təmizlənəcək və buraya ermənilər yerləşməsi halında erməni bəyliyi qurulacaqdı. Məhz bu istəklərinin gözlərində qalması səbəbilə xalq arasında şeirlər qoşulmuşdu. Şeir 1983-cü ildə Sarıqamış Xandərə kəndindən Abbas Gülün ağzından toplanmışdır:

*Aşağıdan gəlir bir bölük uşaq,
Belinə bağlamış qayıştan qurşaq.
Haşadoran gəlini gəlsin konuşak
Bəylik aldınız mı Ermənilər?
Eşşək oldunuz mu Ermənilər?*

Aqop da deyir ki, minbaşiyam, minbaşı,

Çöplüklər üstünə sərildi leşi,

Fısqıyı yedi Sarkız onbaşı,

Bəylik aldınız mı Ermənilər?

Eşşək oldunuz mu Ermənilər (Gürsoy, 1995: 52-53)

Bu gün müharibə və savaşaın yaşatdığı ağrı-acıları xalq, rəvayət kimi danışır. Araşdırmaçı Ə.Şamil Naxçıvandakı publisistik fəaliyyəti dönəmində xalqın yaddaşında qalmış xeyli savaşa nümünəsi qeydə almış nəşr etdirmişdir. O, “Hayıf ki, əməyi zay Abbasqulu” məqaləsi ilə Abbasqulu bəyi - qeyrətli Qafqaz kişisini, qəhrəman azərbaycan türkünə kövrək şifahi xatirələr işığında əbədiləşdirmişdir. Onun tarixi-publisistik məzmunlu “Dastanlaşmış ömürlər” kitabında təqdim etdiyi şifahi nümünələr çox əhəmiyyətlidir.

Bizim əsgər maşın yolunu aldı.

Davanın gücünü Vədiyə saldı.

Bir hücumla on iki pulemyot aldı.

Onnar sənə qurban, bəy Abbasqulu.

Hayıf ki, əməyi zay, Abbasqulu.

Müsəlmanlar bürc başına toplaşdı.

Toplar açılanda gözdər qamaşdı.

Ana-bacılar saça yolub ağlaşdı

Onnar sənə qurban, bəy Abbasqulu.

Hayıf ki, əməyi zay, Abbasqulu.

Gavur meydan açıb, atıb oynadır,

Vedinin dağların qana boyadır,

Qəlbimdə düşməne nifrət oyadır,

Onnar sənə qurban, bəy Abbasqulu (Şamil, 2001: 81)

Şifahi məlumata görə şeir 1921-ci ildə Əfruz adlı qadının dilindən deyilib:

Qırıldı qanadım, qolum yox.

Dörd yanımda düşmənim çox, zalım çox.

Səndən başqa kimsənəm yox, kimim yox.

Məni də qoş, Abbasqulu, dəstənə,

Adım düşsün nəğmələrə, dastana.

*At minərəm, ər oğlu ər kimi,
Döyüşlərə girişərəm nər kimi,
Qoruyaram Sədarəyi, Kərkini,
Məni də qoş, Abbasqulu, dəstənə* (Şamil, 2001: 82-83)

Nəticə

Naxçıvanda topladığımız çox söhbətlərin başlığı “qaça-qaç” vaxtı, “erməni-müsəlman davası” şəklindədir: “İrəhmətdih qəynanam der qaça- qaş vaxtıymış. Biz Biləv kəndinnən getdih Dizədə bənd aldix. Əmə Ağacannının başında qadın uşaq arxasında daş olub” (El sözü, yurd yaddaşı, 2010: 30). Bu səpkili şifahi nümunələrin sayını artırmaq olar. Qarsda sözlü ədəbiyyat nümunələri toplayan folklorçu, dosent Kürşat Öncüldən aldığımız şifahi məlumat əsasən bölgə insanları ermənilərin qırğın törətməsini “qaça-qaç dönəmi” deyər adlandırmışlar. Söyləyicilərin “qaça-qaç” vaxtı deyəndə erməni silahlı dəstələrinin torpaqlarımıza hücumlarını nəzərdə tutur. Yaşlı nəsil ən çox məhz bu ifadəni işlədir. Evlərini tərk edən əhali ya dağlara, ya da qonşu kəndlərə sığınarmışlar. Baş vermiş hadisələrlə bağlı xeyli sayda tarixi faktlar yaşlı nəslin dilindən audio lentə yazılmışdır. Gələcəkdə bu kimi nümunələrin yer, bölgə, tarix, adlar göstərilməklə nəşri çox əhəmiyyət daşıyır.

Qaynaqlar

1. Bünyadov T., Həkimov M. Qara günün ağı var //Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplusu, 2005, № I, s. 154-156.
2. Buyruk H. İğdir və Yöresinde Ermeni Mezalimi-Erzurum. Ankara: Güneş, 2008, 158 s.
3. El sözü, yurd yaddaşı. (Toplayıb nəşrə hazırlayan M.İsmayıl). Bakı: Elm, 2010
4. Görüryılmaz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918) Bakı: Qismət, 2008, 408 s.
5. Gürsoy S. Yaşayanların dilindən Erzurum, Sarıkamış, Kars”ta Ermeni Zulmü (1918-1920) Van 100 Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. Yayın No:15, 1995.

6. Hacıyev İ. Qondarma yolla yaradılan müvəqqəti inzibati-idarəetmə vahidi: “Erməni vilayəti” // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011, №1, s.11-17

7. Xalq yaddaşının izləri (Toplayan və nəşrə hazırlayan Məhsəti İsmayıl) Bakı: Elm, 2005, 144 s.

8. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımını. Bakı: Nurlan, 2003, 203 s.

9. Şamil Əli. Dastanlaşmış ömürlər. Bakı: Səda, 2001.

EMBODIMENT OF ARMENIANS' CRUELTY IN FOLKLORE MEMORY

Summary

During the last centuries our people have been psychologically inquired by the horrors of war with Armenia, these feelings and emotions are expressed in the spoken folk literature. In the course of research carried out by us in the region, we have listened to spoken histories of people in the form of legends and then have drawn the conclusion that, despite the enormous tragedy, the spirit of our people are still powerful. Observations people made by us in the process of collection of folklore materials show that a separate subject has been created in our spoken literature. Examples devoted to the theme of refugees and internally displaced persons are created in the genres of our folk-lore such as agy, bayati; these examples are an expression of the spirit of great tragedy occurred in the ethnic consciousness. Samples along with the reflection of the experienced history – the horrors of war, losses, show also how irreparable harm was inflicted by the psychological stress to our people, to their sense of humanity. War not only kills people or makes them physically disabled. It also forms the psychological, spiritual shocks which destroy future generations too.

In the paper is attracted attention to the power of the inner world of Azerbaijani Turks, surviving, despite the physical and moral damage suffered, that is reflected in the examples of spoken literature devoted to the Armenian aggression.

Keywords: legends, folklore, tragedy, bayati, literature

ВОПЛОЩЕНИЕ ЖЕСТОКОСТИ АРМЯН В ФОЛЬКЛОРНОЙ ПАМЯТИ

Резюме

За последние столетия народ получил психологические травмы в результате пережитых ужасов войны с Арменией, эти чувства и эмоции выражены в устной народной литературе. В ходе исследований, проведенных нами в регионе, мы заслушивали устные рассказы людей в форме преданий и пришли к такому выводу, что, несмотря на огромность трагедии, дух нашего народа все еще могуч. Наблюдения за людьми, сделанные нами в ходе сбора фольклорных материалов показывают, что в нашей устной литературе создана отдельная тема. В жанре аги, баяты нашего устного народного творчества созданы образцы, посвященные теме беженцев и вынужденных переселенцев, эти образцы представляют собой выражение духа произошедшей великой трагедии в этническом сознании. Образцы наряду с отражением пережитой истории - ужасов войны, потерь, также показывают, насколько непоправимый вред был нанесен психологическим напряжением народу, его чувству человечности. Война не только убивает людей физически или делает их инвалидами. Она также формирует психологические, духовные потрясения, уничтожающие и будущие поколения.

В статье привлечено внимание к силе внутреннего мира азербайджанских тюрков, сохранившейся, несмотря на полученный физический и моральный ущерб, что отражено в образцах устной литературы, посвященных армянской агрессии.

Ключевые слова: легенда, фольклор, трагедия, баяты, литература

ERMƏNİ - OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ SOYQIRIM MƏSƏLƏLƏRİ

Özət

Ermenilər hər zaman türk ulusuna yönelik soyquncu və hain müamələrdə bulunmuşlar. “Ermeni soyqırımı” XIX yüzüylün sonlarına doğru süni olaraq ortaya atılan, imperyalist devletlərin çıxarlarına xizmet amacılı tetiklənən aslı olmayan, tamamilən yanlış bir kavramdır. Tarixi olaylar açıq şəkildə isbat ediyir ki, türklərə və azərbayclərə yönelik ən böyük soyqırımları gerçəkləştirənler hər zaman ermənilərin kendiləri olmuşlar.

Açar sözlər: Ermeni, soyqırım, sahtekar, işğalçı

Giriş

“Erməni məsələsi” XIX əsrin sonlarından etibarən süni şəkildə meydana çıxarılan, imperialist dövlətlərin məkrli planlarının reallaşmasına şərait yaradan amil qismində istifadə olunur. Ermənilər isə hər zamankı kimi bu məsələdə könüllü şəkildə vasitə rolunu oynamaqla öz məkrli niyyətlərinin gerçəkləşməsinə can atırdılar. Bu “xəstə ideya” uğrunda çarpışmalardan Yaxın Şərqdə, Anadoluda və Qafqazda insanlar əsrlərlə əziyyət çəkmiş və hələ də yeni-yeni zülmələrə düşər olmaqdadırlar. Beləliklə, “Erməni məsələsi”-nin əsas komponentləri olaraq bunları götürmək olar: terrorçuluq, soyqırım və deportasiya, qonşu xalqların mədəniyyət və nailiyyətlərini özünüküləşdirmək, qonşuların torpaqlarını zəbt edib əhalisini isə qırğına məruz qoymaq, paxıllıq və məkrilik, saxtakarlıq, yalançılıq, talançılıq, qərəzçilik və oğurluq, eqoizm”. Lakin ermənilər özlərini dünyaya “əzilən xalq” kimi göstərməyə çalışaraq “Anadoluya hökmranlıq haqlarının türklər tərəfindən qəsb olunduğu” fikrini yayırlar [3, 37].

1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Rusiya və bir sıra Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə Berlində imza-

* AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı, deyset27@mail.ru

lanan müqavilənin şərtlərindən biri Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyətin verilməsi idi. Bu, təbii ki, türklərə qarşı olan nifrət və qərəzin nəticəsi idi. I Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətini parçalayaraq aralarında bölüşdürmək məqsədi güdən imperialist güclər prosesi sürətləndirmək məqsədilə erməniləri onlar üçün dövlət qurulacağı vədi ilə şirnikləndirdilər. Osmanlı ordusu bir tərəfdən cəbhədə Rusiya ordusu və ona qoşulan erməni xəyanətkarlarına qarşı savaşırkən, digər tərəfdən bir çox türk kəndlərini yerlə-yeksan edən, əhalisini qətlə yetirən, orduya ləvazimat aparan karvanlara hücum edən erməni silahlı quldur dəstələri ilə mübarizə aparmalı idi. Dövlətin cinayətkarlara qarşı gördüyü tədbirlər isə beynəlxalq aləmə “ermənilərin qətlə yetirilməsi”, “təzyiqlərə məruz qalması” kimi təqdim olunur, bununla da “erməni məsələsi” süni olaraq qabardılırdı. Bu işdə erməni kilsələri xüsusi fəallıq nümayiş etdirərək, həm ideoloji təbliğat mərkəzi, həm də cəbbəxana rolunu icra edirdi [4, 124]. 1880-ci illərdən başlayaraq, Şərqi Anadoluda erməni komitələri qurulmağa başlayır. Osmanlı sərhədlərindən kənarada erməni terrorçu təşkilatları quruldu. Belə ki, 1887-ci ildə Cenevrədə “Hnçak”, 1890-cı ildə Tiflisdə daşnak komitələri yaradıldı. Bu terrorçu təşkilatlar “Anadolu torpaqlarının və Osmanlı ermənilərinin xilas edilməsi” vəzifəsini qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Ermənilərin ilk üsyanı 1890-cı ildə Ərzurumda gerçəkləşdi. Bunun ardınca, həmin il Qumqapı nümayişi, 1892-93-cü illərdə Kayseri, Yozqat, Çorum və Merzifon hadisələri, 1894-cü ildə Sasum üsyanı, Zeytun üsyanı, 1896-cı ildə Van üsyanı, 1903-cü ildə ikinci Samsun üsyanı, 1909-cu ildə Adana üsyanı sıralandı. Təkcə 1895-ci il ərzində Osmanlı imperiyasının Anadolu bölgəsinin 24 mühüm şəhərində mütəşəkkil olaraq eyni vaxtda və bəzən bir-birinin ardınca “Hnçak” və digər erməni komitələri üsyanlar və iğtişaşlar həyata keçirildilər. 1895-ci ilin iyulunda İstanbulda hnçakçılar müsəlman uşaqların oxuduğu məktəbi, 30 evi, 20 dükanı, avqust ayında Amasiyada 58 evi, 165 dükanı yandırdılar. Mənbələrə görə, təkcə 1895-ci ildə öldürülənlərin sayı 10617 nəfər olub. Üsyan adlandırılmasına baxmayaraq, ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri əməllər faktiki olaraq soyqırımını idi. 1895-1896-cı

illərin Zeytun qırğınında iştirak edən bir erməni gündəliyində qeyd edir: “Üsyan ərzində türklər 13 min əsgər, onlarla bərabər 20 min dinc insan itirdilər, biz isə 125 nəfəri itirdik”.

Ermənilərin özbaşınalığı o səviyyəyə çatmışdı ki, hətta 1905-ci ildə Sultan Əbdülhəmidə qarşı da sui-qəsd törətmişdilər. Erməni komitələri bəzi hallarda erməni əhalinin özünə zülm edərək, yaxud onların qaniçən əməllərinə qarşı çıxan erməniləri qətlə yetirərək, daha sonra günahı türklərin üzərinə atmağa çalışırdılar. I Dünya müharibəsi illərində, “Böyük Ermənistan” xülyası ilə Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək düşmən cəbhəsinə qoşulan ermənilərin özbaşınalığı daha da artdı. 1915-ci ildə rus orduları Şərqi Anadoluya daxil olması ilə erməni silahlı dəstələri Van, Bitlis, Ərzurum, Ərzincan, Qars və bir çox başqa vilayətlərdə amansız qırğınlar törətdilər. Ermənilərin həmin dövrdə Anadoluda bir milyondan artıq türkü qətlə yetirməsinə baxmayaraq, Osmanlı rəhbərliyi xəyanətkar quldurlara qarşı sərt cəzalandırma üsullarına əl atmadı. Əvvəlcə, 1915-ci il aprelin 24-də ölkədə qarışıqlıq yaradan, erməniləri silahlandıraraq, türklərin yaşadığı kəndləri məhv etməyə yönəldən erməni komitələrinin fəaliyyəti dayandırıldı. Dövlət əleyhinə fəaliyyətdə ittiham olunan komitələrin 2345 nəfər rəhbəri və fəal üzvü həbs olundu. Göründüyü kimi, ermənilərin bütün dünyaya car çəkərək qondarma “erməni soyqırımı”nı anma günü kimi qeyd etdikləri 24 aprel tarixi, əslində, dövlətə xəyanət edən, dinc əhaliyə qarşı ağlasığmaz vəhşiliklər törədən erməni komitələrinin aparıcı şəxslərinin həbs olunduğu gündür. Bu tarixin, hətta ermənilərin “soyqırımı” kimi təbliğ etdiyi köçürülmə tədbiri ilə də birbaşa əlaqəsi yoxdur. [3, 110].

Osmanlı hökuməti 27 may 1915-ci ildə onların müharibə zonasından uzaq ərazilərə - Anadolunun içərilərinə, eləcə də, Suriyaya köçürülməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etdi. Qanunda qoyulan şərtlər və tələblər Osmanlı dövlətinin xəyanətkar topluma münasibətdə humanist mövqeyini gözlər önünə sərir. 27 may 1915-ci il tarixli “Təhcir” (“Köç”) qanunu ilə nəzərdə tutulmuşdu: 1) Köçürülməsi lazım bilinənlər gedəcəkləri yerlərə qədər təhlükəsiz şəkildə aparılacaqdır; 2) Yollarda onların rahatlıqları, can və mal təhlükəsiz-

likləri təmin olunacaqdır; 3) Getdikləri yerlərdə tam yerləşdirilmələrinə qədər özlərini köçkün ödənişindən, güzəranlarını və yeyib-içməklərini təmin etmək üçün hər cür yardım ediləcəkdir; 4) Maddi vəziyyətlərinə uyğun olaraq onlar mal və ərazi ilə təmin olunacaqlar; 5) Hökumət tərəfindən ev tikiləcəkdir; və s. Qərarın Osmanlı dövlətinin olduqca çətin vəziyyətdə olduğu bir vaxtda qəbul edilməsinə baxmayaraq, hökumət böyük miqdarda xərc tələb edən bu tədbirləri sistemli şəkildə həyata keçirdi. Lakin ermənilər həmin dövrdən bu hadisəni “soyqırımı” kimi qələmə verməyə başladılar.

Tarixi faktlar onu göstərir ki, əsl soyqırımını məhz ermənilər törədiblər. Bəlli olduğu kimi, ermənilər 1905-1907-ci illərin kütləvi qətləmlərindən sonra 1918-ci ildə böyük miqyasda qırğınlar həyata keçiriblər. 1917-ci il dekabrın 18-də imzalanmış Ərzincan müqaviləsinə görə, Anadoludan qayıdan rus qoşunlarının tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni hərbi birləşmələrinin 5000 əsgəri Bakıya gəlib. Tarixçilərin qənaətinə görə, bolşevik hökumətinin ayırdığı 5000 tüfəng də məhz Bakıya yerləşdirilən erməni hərbcilərinə verilib.

Bu hərbi qüvvələr məhz azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalmasına yönəlmişdi [1,98] Beləliklə, 1918-ci il martın 24-də Şaumyanın başçılığı ilə azərbaycanlılara qarşı başlanmış soyqırımı bir neçə gün davam edib. Erməni daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri Şamaxını işğal etdikdən sonra Quba qəzasında da azərbaycanlıların soyqırımına başlayıb. Yeri gəlmişkən, Qubada baş vermiş soyqırımını təsdiq edən ən tutarlı faktlardan biri də rayonda aşkarlanmış kütləvi məzarlıqdır. Faktlar sübut edir ki, 1918-ci ilin ilk aylarından Quba qəzasında müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qırğınları faciə adlandırmaq vəhşiliklərin mahiyyətini tam açmır. Mİnlərlə insanın, dinc əhalinin, qadınların, uşaqların və qocaların əzab və işgəncə ilə qətlə yetirilməsi dəhşətli və ağlasığmaz bir hadisə idi. Tarixçilərin də qeyd etdikləri kimi, 1918-ci ildə mart soyqırımının həyata keçirilməsi sırf siyasi məqsədlərə xidmət edirdi. Bu qırğınların əsas məqsədi Quba qəzasında da müsəlman əhalisini məhv edərək erməni idarəçiliyinə nail olmaqdan ibarət idi. Bolşevik rejiminə rəhbərlik edən Şaumyan Cənubi Qafqazda

“Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün bütün imkanlarını işə salmışdı. Erməni daşnak qüvvələri bolşeviklərin köməyi ilə Quba qəzasında üç dəfə qırğın törədiblər. Təbii ki, bu qırğınlar təkcə Şamaxı və Quba ilə tamamlanmayıb. Soyqırımın Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə edib. Hətta Cənubi Azərbaycanda 150 min nəfər, təkcə Urmiya şəhərində 10 min nəfər qətlə yetirilib. Ermənilər həmin dövrdə Şamaxının 75 kəndi, Qubanın 122 kəndi, Zəngəzurun 115 kəndi ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilib, Azərbaycan ərazisində 700 min nəfər soyqırımına məruz qalıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının açıqladığı rəqəmlərə görə, həmin hadisələr zamanı təkcə Bakıda 12 min nəfərdən artıq azərbaycanlı qətlə yetirilib. Başqa mənbələrdə isə bu rəqəmin 25-30 min olduğu qeyd olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların ermənilər və onların havadarları tərəfindən qətlə yetirilməsi, soyqırımına məruz qalması sonrakı dövrlərdə də davam edib. 1920-ci ilin may ayından 1921-ci ilin noyabrına qədər Azərbaycanda ermənilər tərəfindən 48 min nəfər qətlə yetirilib. 1930-cu illərə də diqqət yetirsək görürük ki, bolşevik hökuməti tərəfindən müxtəlif repressiyalar adı altında xalqımız soyqırımına məruz qalıb. Qeyd edək ki, xalqımıza qarşı soyqırımlar törədən mənfur qonşularımız öz çirkin niyyətlərini reallaşdırmaq üçün istənilən fürsətdən yararlanmağa çalışıblar. Bu istiqamətdə növbəti addım ötən əsrin 60-cı illərində atılıb. Belə ki, 1960-cı illərdə Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edib. Eyni zamanda, 1977-ci ildə SSRİ Konstitusiyası hazırlanarkən ermənilər bundan istifadə edərək öz çirkin məqsədlərinə nail olmağa çalışsalar da, Ulu öndər Heydər Əliyev buna imkan verməyib [2, 145].

1988-ci ildən isə mənfur qonşularımız yenidən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürüb, işğalçılıq siyasətinə start verib və bu gün həmin təcavüzün nəticələri davam etməkdədir. Bundan başqa, ermənilər 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda Xocalı şəhərində XX əsrin ən dəhşətli Soyqırımlarından birini törədiblər. Ermənistanın silahlı qüvvələri Xankəndi şəhərində yerləşən 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və

hərbi heyətinin köməyi ilə 2500 Xocalı sakinindən 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca olmaqla 613 nəfər qətlə yetirib, 8 ailə tamamilə məhv edib, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirib. Yaralanan 487 nəfərdən 76-sı uşaq olub. 1275 xocalılı əsir, 150 nəfər isə itkin düşüb. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, əsl soyqırımını məhz ermənilər tərəfindən törədilib.

Qaynaqlar

- 1.İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı 1918-1920-ci illər. Bakı, 2006.
- 2.Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005
- 3.Halaçoğlu Y. Ermeni Tehrici. İstanbul, 2011
- 4.Sertel S. XI-XII Yüzyıllarda Türk-Ermeni ilişkileri. Elazığ, 2006

ARMENIAN-OTTOMAN RELATIONS AND THE ISSUES OF GENOCIDE

Summary

Armenians against turks were always aggressive and treacherous position. The question of the armenian genocide was excluded from the end of the XIX century, the artificial field. And this event give a chance that Imperialist states contributed to the realization of insidious plans. Historical evidence suggests that the real genocide committed by armenian aggressors against azerbaijanis and turks is.

Key words: Armenian genocide, aggressive, forgers

NAXÇIVANDA ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ XALQ YADDAŞINDA

Özət

Məqalədə 1906-1919-cu illərdə Naxçıvanda, xüsusilə Ordubad bölgəsində baş verən hadisələrdən, erməni təcavüzünün xalqın yaddaşında qalan izlərindən söhbət açılır. Hadisələrin bilavasitə şahidlərinin övladları tərəfindən söylənen əhvalatlar və məkanlar olduğu kimi oxucuların diqqətinə çatdırılmağa çalışılmışdır. Göründüyü kimi hadisələrin üstündən yüz illik bir zaman keçməsinə baxmayaraq erməni zülmü unudulmamış, yaralar qaysaqlansa da ağrı-acısı hələ də davam etməkdədir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Əylis, türk, qaçqın, erməni, təcavüz, şəhid, qan.

Giriş

"Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi... Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq".

Məruzəmə ümummili lider Heydər Əliyevin bu sözləri ilə başlamağım təsadüfüdür. Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bütün ərazisində erməni daşnaklarının xarici havadarlarının köməyi ilə yerli müsəlman əhaliyə qarşı apardıqları soyqırımı nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini itirdi, Azərbaycanın tarixi ərazilərində bir erməni dövləti quruldu. İrəvan xanlığının ermənilərə güzəşt edilməsi, onların iştahını artırdı, Zəngəzurun və Naxçıvanın da istilasını həyata keçirməyə çalışdılar. Bu məqsədlə erməni quldurları xaricdən güclü silah və ərzaq təchizatı alaraq əliyalın yerli türk əhaliyə qarşı tarixdə görünməmiş qətlamlar törətməklə yer-yurdlarından didərgin salmağa çalışdılar.

* fil.ü.f.d, AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi,
nizamimurad@gmail.com

Erməni-türk savaşı zamanı Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin izi bu günə qədər xalqın yaddaşında yaşamaqdadır. Ordubad bölgəsində şiddətli savaqlar minlərlə günahsız insanların məhvə səbəb olmuşdu. Bir neçə kəndin azərbaycanlı əhalisi tamamilə güllələnmiş, kəndlər yandırılıb məhv edilmişdi. Belə kəndlərdən biri Yuxarı Nuhgədiyi (Nügədih) kəndidir. 1906-cı ildə bu kənd bir növü dayaq məntəqəsi rolunu oynamışdı. Ordubaddan gələn könüllü, silahlı azərbaycanlı dəstə Nuhgədiyi kəndinə sığınan Qafandan gələn qaçqınların və bu kəndin əhalisinin xilaskarı olmuşdur. Bu zaman Qafan rayonunda erməni quldurlarının əlindən qaçıb qurtula bilən didərginlərin də əksəriyyəti Nuhgədiyi kəndinə və onun ətrafına sığınmışdı. M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" kitabında bu haqda ətraflı məlumat verilmişdir. Bu qanlı tarixi faktı möhtərəm oxuçuların diqqətinə eyni ilə çatdırmağı vəçib sayıram: "Ordubaddan uça dağa qədər yaralıların sayı-hesabı yoxdusa da, yaraları bağlandıqdan sonra şəhərə göndərilirdi. Havanın pisliliyinə baxmayaraq bir neçə bələdçi götürüb ətrafı öyrənmək üçün əzm edildi. Saqqar suyun ətrafında bir qan çalası göründüyündən o tərəfə gedildi. Soyuğun şiddətindən qanın üzü buz bağlamışdı. Bununla belə daşın bir tərəfindən damcı-damcı qan sızırdı. Daşın arasında 62 nəfər övrət, uşaq çənazəsi bir-birinin üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü..."

Ayın 18-də sübh zamanı namazından sonra çamaatın sığınaq etdiyi meşəyə girdik. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir övrət, bir də çavan oğlan çənazəsi göründü... Molla Həsən Əfəndinin şəhadətgahına yaxınlaşdıq. Bədəni, çanamazı və s. muqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala qarşı bir palas parçası göründüsə də, çamaatı bəs-bütün ağlatdı. Zira, palası kənar etdikdə 15 nəfər üzələrində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə çocuqların kəsilmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənlər göründü"... (5,133).

Ordubaddan gələn könüllülərin köməyi nəticəsində 1906-cı ildə Yuxarı Nuhgədiyi kəndi xilas edildi. Qafandan qaçqın, didərgin düşmüş insanlar öz evlərinə, yurdlarına qaytarılıb bərqərar olundusa da, sonrakı hadisələr, xüsusilə də 1918-çi il hadisələri

əksinə oldu. Nuhgədiyi kəndi tamamilə yandırıldı, əhalisindən salamət qalanlar ətraf kəndlərə dağıldı.

Ordubad rayonunun digər kəndlərində də böyük qətliaamlar oldu. Gənzə kəndində ermənilər azərbaycanlı əhalini qılınçdan keçirdilər. Kilit kəndi darma-dağın edildi. Kilit kəndinin yuxarı hissəsində Xorxat deyilən bir yüksəklik var. Bu yüksəklikdə çox böyük bir vuruşma oldu. Andranikin təlim görmüş silahlı quldur dəstələrinə qarşı vuruşan azərbaycanlı könüllülərin demək olar ki, hamısı burada həlak oldu. Külüt kəndi yerlə yeksan edildi. Dinc sakinlərdən salamət qurtaranlar Ordubada tərəf qaçdılar.

Əli Əliyevin "Əlinçə yaddaşı" kitabında Ordubad hadisələri ilə bağlı belə yazılmışdır: "1918-çi ilin yazında özlərini türk-müsləman kimi qələmə verən bİr qrup erməni qulduru dolaylı yollar, aşırımlarla geçə Ordubad rayonunun Gənzə kəndinə gəlib qaranlıqda kəndin yollarını bağlayır, görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Körpə uşaqlar nizələrə keçirilib tonqallarda yandırılmış, qarı-qoçalar nizələnmiş, qız-gəlinin namusuna təcavüz edilmiş, evlər yandırılmışdı" (1,61).

Ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri təsvir etməklə qurtaran deyil. Bu belə bir zaman idi ki, yeniçə qurulmuş Azərbaycan Xalq Çümhuriyyəti faktiki olaraq Naxçıvana heç bir kömək edə bilmirdi.

Dağılan kəndlərin qanına qəltan edilmiş əhalisinin nələsindən dağlar-daşlar titrəyir, qulaqlar tutulurdu. Evlər yanır, mal-heyvanlar da insanlar kimi hara gəldi qaçırdı. Erməni vəhşiləri mal-heyvana da rəhm eləmədilər. Qabaqlarına çıxan nə varsa qırıb tökür, yandırır məhv edirdilər.

Tivili şair, filologiya elmləri doktoru Sərdar Zeynalın dediklərindən:

– Erməni-türk davasında babam Səttar Zeynalovun 13 yaşı olubdur. Babam iki muharibə görmüşdü. Ancaq ermənilərin vəhşiliklərindən daha çox danışır. Babam deyirdi ki, "Andranikin quldur dəstələri Tividən bir qədər aralıda olan Parağa kəndində yerləşmişdilər. Tiviyə gəlib danışmaq istədiklərini bildirdilər, kəndin mötəbər adamlarını danışığa dəvət etdilər. Sadədil, təmiz qəlblə, təmiz vühdanlı Tivi ağsaqqalları erməni hiyləsini

bəşə düşməyərk 16 nəfərlik nümayəndə heyəti ilə danışığa getdilər. Numayəndə heyətinə ətraf kəndlərdə məşhur olan qaçaq Süleyman rəhbərlik edirdi. Ermənilər qaçaq Süleymanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini aldadıb tərki-silah edərək, samanlığa yığıb yandırdılar. Nümayəndə Heyətindən bir nəfər İbiş adında adam qaçıb çanını qurtara bildi. Tivililəri aldatdılar. Tivi çamaatına qarşı qətlin həyata keçirilməsində Parağalı Aşotun xüsusi rolu olmuşdur. (Bu, həmin Aşotdur ki, gələcəkdə onun Əylisə hücumunun və məhvinin şahidi olaçağıq.-N.M.)

Tivin dörd tərəfi yüksəkliklər olduğundan ermənilər həmin yerlərdə səngər qurmuşdular, hər tərəfdən güllə yağış kimi yağdı. İgid bir oğlan olan Nəbi damın üstünə çıxıb qışqırmağa başladı: "Güllə atmayın, gəlin danışaq. Mənə Nəbi deyərlər..." Nəbinin sözü ağzında yarımçıq qaldı. Çəviz ağacının koğusunda gizlənən düşmən Nəbinin düz ürəyindən vurdu. Nəbi damın üstünə yığıldı. Elə bil ki, bir dağ uçdu yerindən. Ah-nalə, fəryad səsləri göylərə bülənd oldu. Güllələr ara vermədən şaqıldayırdı. Çamaat çay aşığı - üzünə arana tərəf qaçırdı. Mən də sövq-təbii bu insanların ardınca qaçırdım. Kəndin aşağısında dar bir keçid vardı. Ora çatanda adamlar bir-bir tut kimi düşüb yerdə qalırdı. Bu keçiddə yüzlərlə adam öldü. Erməni gülləsi mənim budumu deşib keçdi. Yıxıldım, yaxşı ki, sümüyümə dəyməmişdi. Sonra qarnı üstə sürünməyə başladım. Neçə olur-olsun, bu dar keçidi keçməyə çalışırdım. Nə qədər süründüyüm yadımda deyil, xeyli qan itirmişdim, gözlərim yumulurdu. Özümü bir təhər böyürtkən kollarının arasına saldım. Tikanlar əllərimi cızıb qanatsa da, kolları aralayıb sığınaçaq düzəltdim. Bura təhlükəsiz idi. Nə qədər yatdığımı bilmirəm. Oyananda keçə yarı olardı. Ayın solğun işığı bəzi yerləri işıqlandırsa da hərəkət etmək üçün münasib vaxt idi. Bir az yetişib şirinləşmiş, qaralmış böyürtkənlərdən yeyib özümə gəldim. Sonra kölgəli yerlərlə hərəkət etməyə başladım. Tividən - o yanan, dağılan evimizdən-eşiyimizdən uzaqlaşdırdım...".

Tivi kənd Sakini Babaxan Hüseynovun (1903-1963) xatirələrindən: "Bütün Tivi camaatından salamat qalanlar qaçıb ətraf kəndlərə dağılmışdı, eşitdik ki, türk əsgərləri köməyə gəliblər. Türk

topunun səsinə eşidən ermənilər təşvişə düşmüşdülər. Biz cavanlar ətraf kəndlərdən Tiviyə qayıtdıq. Şahidi olduğum bir döyüşü xatırlayıram. Ermənilərə qarşı könüllülər ilə birlikdə türk əsgərləri də döyüşürdü. Türk əsgərləri sol böyrü üstə sürünə-sürünə hərəkət edirdilər. Mən də əsgərlərin ardınca sürünür, lazım olanda onlara kömək edirdim. Bu zaman düşmən gülləsi türk əsgərlərindən birinin burnunu parçaladı. Mən ona yaxınlaşıb burnunu sarımaq istədim. Əli ilə burnunun qanını silib "gavur gülləsi türkə nə edə bilər?" - dedi və sol böyrü üstə sürünərək irəliləməyə başladı. Türk əsgərinin bu şücaəti və çəsarətini unuda bilmirəm. Türklər Tivini azad etdilər".

1918-ci il qanlı hadisələri ilə yadda qalıbdır. Tarix elmləri doktoru, professor, Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü İ.Hacıyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması tarixi və müasirlik" silsilə məqalələrində o dövrün hadisələri geniş təhlil edilmişdir. İ.Hacıyevin həmin yazısına istinadən qeyd etməyi lazım bilirəm ki, belə bir dövrdə təzəcə qurulmuş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətindən tam mənada əlaqələri üzülmüş naxçıvanlıların köməyinə qardaş Türkiyə dövlətinin silahlı qüvvələri yetişmişdi. Məhz Kazım Qara Bəkir paşanın rəhbərliyi ilə vilayətə gəlmiş türk qoşun hissələri Naxçıvanı xilas etmişdi.

Hətta rəsmi olaraq, Naxçıvanın müdafiəsini təmin edə bilməyən, öz problemləri içərisində çaşqın bir durumda qalan Azərbaycan Demokratik Hökuməti qardaş Türkiyədən kömək istəmişdi. Əslində erməni-türk davası bütün Azərbaycan ərazisində gedirdi. Ona görə də Türkiyə dövləti Nuru paşanın rəhbərliyi ilə bir diviziya Gəncəyə, Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi ilə digər bir diviziya isə Naxçıvana göndərdi.

Bu vaxta qədər Naxçıvanda milli burjuaziya və demokratik ziyalıların təşəbbüsü ilə yaradılmış Müsəlman Milli Şurası Mehridən başlamış Uluxanlıya qədər böyük bir ərazidə azərbaycanlıların erməni basqınlarından qorunması işini, qismən də olsa, təmin edirdi. Belə bir durumda Azərbaycan hökumətinin güzəştə gedərək İrəvan şəhərinin Ermənistanın tərkibinə qatılmasına razılıq verməsi ermənilərin iştahını artırırdı. Ermənilər nəyin bahasına olursa-olsun, Naxçıvan torpaqlarını da ələ keçirmək istiqamətində həm hərbi

yürüşlər edir, həm də geniş təbliğat kompaniyası aparıb, yalan, uydurma məlumatlar yayır, Naxçıvanın tez bir zamanda Ermənistanla birləşdiriləcəyi haqqında iddialar irəli sürürdülər.

Bu cür yalançı iftira və iddialara uymayan naxçıvanlılar isə qurtuluş yolları arayırdılar. Məhz belə bir məqamda 1918-ci ilin noyabrın 18-də türk dövlətinin apardığı düzgün siyasətin və Naxçıvan əhalisinin söyləri nəticəsində Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvlərindən ibarət Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Bu, böyük Yaradanın Araz camaatına, Naxçıvan əhlinə qarşı mərhəmətinin başlanğıcı, erməni quldurları və onun havadarlarının zülmündən qurtuluşun təməlinin qoyulmasının İlahi təlqinlərlə əsaslandırılmasının göstəricisi idi.

Naxçıvan kəndlərinin dövlət tərəfindən qorunmaması, baş-başına buraxılmasının nəticəsi idi ki, Andranikin quldur dəstələri bu kəndlərə soxulur, əhalini qırır, kəndləri yandırır məhv edirdi.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət nazirinin müavini Sevdə xanım Məmmədaliyevanın dediklərindən:

"Atam (akademik Y.Məmmədaliyev (1905-1961) - N.M.) o illərdən söhbət düşəndə həmişə kədərlənərdi, fikri məçhul bir nöqtəyə dikilmiş gözlərinin içinə yığılır, uzun müddət beləcə səssiz-səmirsiz dayanırdı. Sonra gözlərinin yaşını silmək üçün dəsmalını axtarırdı. Bu böyük insan niyə ağlayırdı? Nə idi onu belə göynədən? Respublika Elmlər Akademiyasının Prezidenti, dünya şöhrətli bir alimi kövrəldən hadisə bizim üçün çox sonralar məlum oldu".

Sevdə xanım bir xeyli fasilə verdi. keçmişə qayıtmaq, atasının kədərli halını xatırlamaq, üzünü görmədiyi əmisi İlyas haqqında danışmaq, əlbəttə ki, Sevdə xanım üçün ağır idi. İstər-istəməz o qanlı illər təsəvvürümüzdə çanlanırdı.

"1918-ci ilin soyuq yaz axşamı idi. Arazın sahilində adamlar sal gözləyirdi. Bura yığışanların əksəriyyəti qadınlar, uşaqlar və əlsiz-ayaqsız ixtiyar yaşına gəlib çatmış qoçalar idi. Hamının üzündə bir təlaş, bir həyəcan, bir qorxu var idi. Kişilər bir tərəfə çəkilib xıslın-xıslın danışır, oğlan uşaqları atalarının böyründə durub danışılanları özləri üçün aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Qadınlar bir tərəfdə çöməlib oturmuşdular. Bəziləri səssizcə göz

yaşlarını silir, bəziləri isə özünü saxlaya bilməyib hönkür-hönkür ağlayırdı. Arxada Ordubad şəhərinin qaraltısı qalmışdı. Qarşıdakı olaçaqlardan isə heç kəsin xəbəri yox idi.

Yusif 6 yaşlı qardaşı Həbib ilə birlikdə anasına sığınmışdı. Soyuqdan titrəyən vücutunda bir-birinə dəyən dişlərini zorla da olsa, saxlayır, danışılanları yaddaşına həkk edirdi. Böyük qardaş İlyas isə öz yaşadlarının yanında idi.

Bu dəfəki dava 1905-1906-cı ilin davasından fərqlənirdi. Andranikin ətraf kəndlərdə törətdiyi vəhşilikləri saymaqla qurtaran deyildi. Andranikin təlim görmüş əsgərlərinin qarşısında Ordubadın könüllü silahsız dəstələri tab gətirə bilmir, məğlub olub, geri çəkildirdi.

Şəhərdə bir vahimə yaşanırdı. Düşmən şəhərin lap yaxınlığında toplanır, həlledici hücumla keçməyə məqam gözləyirdi. Ordubadın könüllü döyüşçü dəstələri şəhərin kənarında barrikadalar qurur, ələ keçən nə varsa, (bel, yaba, tüfəng, qılınç) onunla silahlanıb geçə - gündüz şəhərin keşiyini çəkirdilər. Qərara alınmışdı ki, şəhərdə olan əlsiz-ayaqsız yaşlıları, uşaqları və qadınları daha təhlükəsiz yerlərə, xüsusən Arazın o biri sahilinə, Güney Azərbaycana köçürsünlər.

Sal gəldi. Hər kəs öz bağlamasını çiyinə atıb sala minməyə tələsdi. 10-15 nəfərlik balaça sala minib bu bələli sahilədən uzaqlaşmaq istəyənlər basabas salırdılar. Yaşlı bir kişinin ayağını sala qoymağı ilə aşıb yıxılmağı bir oldu. Kişinin başı daşa dəydi. Orda da çanını tapşırdı. Kimsəsiz qoçanı dəfn etmək üçün sala minə bilməyənlər hazırlıq görməyə başladılar.

Qoçanın ölümü heç də yaxşı əlamət deyildi. Balaca Yusifin gözləri qarşısında baş verən bu hadisələr onun qəlbini, nurlu, işiqli gözlərini kədərləndirirdi.

Sal yerindən tərpendi, salı idarə edən arıq, yaşlı kişi nə qədər çalışsa da, salı istiqamətləndirə bilmirdi. Arazın gur suları salı ağzına alıb aparırdı. Salın üzərinə tutumundan iki dəfədən çox adam minmişdi. Sal ləngər vurdu, bir tərəfi əyildi. Müvazinətini saxlaya bilməyən bir neçə nəfər suya düşdü. Yusifin böyük qardaşı İlyas da müvazinətini saxlaya bilməyib Arazın sularında qərq oldu.

Yusif ağlayırdı, anası dizlərinə çırpırdı. Kəməksiz qalan ata özü kimi bir neçə kimsəsiz ordubadlı ilə Arazın sahilində o tərəf - bu

tərəfə qaçırdı. Gecə səhərə qədər Heydər kişi Arazın sahilini axtardı. Ançaq İlyasi tapa bilmədi. Yusifin ağlamaqdan gözləri şişmişdi. Anasi bihal olub, huşsuz düşmüşdü. Yazıq ata nə edəcəyini kəsdirə bilmədən ora-bura qaçırdı. Ailə o keçəni səhərə qədər Arazın güney sahilində keçirdi. O gecə, Araz ordubadlı binəva mühaçirlərin bir neçəsini öz ağuşuna alıb apardı. Bu, qaniçən Andranikin qırğınından qaçıb yaxa qurtarmağa çalışan ordubadlıların aç taleyı idi.

Sonralar akademik Yusif Heydər oğlu Məmmədəliyev o günləri belə xatırlayırdı: "İlyasın həlakı bütün ailəmizi sarsitdi. Bir neçə il Təbrizdə yaşasaq da, bu yerlərə isinişə bilmirdik. Anam həmişə ağlayırdı. Bir tərəfdən İlyasin həlakı, digər tərəfdən vətən həsrəti anamı gözüyaşlı qoymuşdu.

Anamın bu dərdlərə tab gətirə bilmədiyini görə atam bizi yenidən Ordubada qaytardı. Həmin köhnə evimiz bizim üçün xan sarayından da qiymətli idi. bizim günəşimiz bu balaca şəhərdə, bu balaca evdə doğmuşdu.

Ançaq heyf İlyasdan, o çox istedadlı idi. Əgər yaşasaydı, o, məndən də böyük alim ola bilərdi..."

Əylis kənd sakini Kərbəlayi Ramazan Teymur oğlunun (1932) dediklərindən:

- Nehrəmlilər eşidirlər ki, Andranik öz qoşunu ilə Nehrəmin üstünə gəlir. Nehrəm ağsaqqalları yığışib məşvərət edirlər. Qərara alırlar ki, kimdə silah varsa, silahını götürsün, silahı olmayanlar da bel, yaba, külüng -- nə tapa bilsə, onunla kəndin dörd tərəfində səngər qursunlar. Yaşlılar, qadınlar, uşaqlar isə kəndin içərilərinə köçürülür. Etibarlı mövqe tutan nehrəmlilər Andranikin qoşunundan qabağa gələni vurub yerə sərirlər. Andranikin qoşunu bir xeyli itki verərək geri çəkilib və Yaycı kəndinə hücum edir.

Yaycıda çox böyük qırğın olur. Yaycı çamaatı silahsız idi. Təşkilatçılıq işi yox idi. Andranikin təlim görmüş qoşunu qarşısında ələcsiz qalan Yaycı əhalisi Arazın o biri tayına keçməyə çalışsa da, əksəriyyəti Arazın gur sularında qərç olur. Yaycıdan Aza kəndinə keçən Andranikin dəstəsi ətraf kəndləri talan edib Əylisə tərəf irəliləyir və Disər kəndində düşərgə salır.

Bu xəbəri eşidən Əylis ağsaqqalları bir yerə yığışib məsləhətləşirlər. Zəkəriyyə Əylislinin nəslindən olan, dövrünün çox görkəmli ziyalısı və taciri, on iki dil bilən Hacı Nəcəfin rəhbərliyi ilə bir nümayəndə heyəti seçilir. Andranik ilə danışıq aparmaq üçün Disər kəndinə göndərilir. Sülh danışığı rəsmi qaydada aparılaraq sənədləşdirilir. Şərtə görə Əylisin türk əhalisindən xeyli miqdarda ərzaq məhsulları və qızıl pul yığılaraq Andranikin qoşununa verilir. Hacı Nəcəf şəxsi hesabından 20 kisə buğda unu, 2 küpə yağ və digər məhsullar verir. (Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Hacı Nəcəf Andranik ilə apardığı danışığın rəsmi sənədlərini Ordubad dövlət arxivinə təhvil verir. Həmin sənədlər sonradan Leninqrad, indiki Sank-Peterburq arxivinə aparılır-N.M.). Beləliklə, Andranik Əylisə hücum etmir və Disərdən keçib Qafan ərazisinə gedir.

Qafanda Andranik ilə yerli ermənilər gizli əlaqəyə girib hiyləyə əl atırlar. 1905-1906-cı illərdə Oxçu, Şabadın, Pirdavudan kəndlərində törətdikləri cinayətlərin əvəzini görə, müsəlman könüllüləri tərəfindən ciddi əks-müqavimətə rast gələn ermənilər bu dəfə çox tədbirli hərəkət edib, müsəlman əhalini aldadırlar. Bu məqsədlə Nuvarsat adlı bir erməni başçısı və keşiş, ətraf ərazilərdə böyük nüfuz sahibi olan əziz bəyi də şirnikləşdirici təkliflər ilə inandıraraq onun köməyi ilə guya müsəlmanlarla sülh müqaviləsi bağlamaq istədiklərini bildirib çamaatı məscidə yığırlar.

Şabadın kəndində Ağabala adlı bir çavan var idi. Ağabala Ordubadda "rus-tatar" məktəbində oxumuşdu. Ağabalanı da aldadaraq ona deyirlər ki, sən bu kəndin rəhbəri olaçaqsan, kənd çavalarını da yığıb məscidə gəl.

Beləliklə, kəndin minə qədər aldanmış əhalisini məscidə yığırlar.

Mənim atam Teymur türk əsgəri ilə kəndin girişində səngərdə mövqe tutmuşdu. o vaxt hər kəndə bir türk əsgəri göndərmişdilər ki, müsəlman əhaliyə təlim keçsin. Atam görür ki, keşiş, Nuvarsat və Əziz bəy kəndə sarı gəlirlər. Atam türk əsgərinə təklif edir ki, gəl bunları vuraq. Təlimatçı əsgər razı olmur ki, sülh danışığı başlayıb, belə işə yol vermək olmaz. Bunlar səngərdə qalıb gözləyirlər. Təqribən 2-3 saatdan sonra kənddən vay-şivən səsi göylərə bülənd olur.

Məscid partladılır, Andranikin pusquda olan qoşunu kəndə girib bütün müsəlman əhalini gülləyə tutur. Vəziyyəti belə görən təlimatçı əsgər atama təklif edir ki, sən məni güllə ilə vur öldür. Əgər ermənilərin əlinə keçsəm məni tikə-tikə doğrayaçaqlar. Atam təlimatçı əsgərə toxtaqlıq verib, sonra oradan uzaqlaşdırır. Gecəni kəndin kənarındakı bir samanlıqda keçirib, səhər sübh tezdən Ayı çanqılığından Pəzməriyə tərəf aşırlar. Hava həddindən artıq soyuq olduğundan, dizə qədər yağmış qar ayaqlarını dondurur. Tamamilə taqətdən düşüb dayanırlar. Bu zaman bir yüklü ulaq ilə Qafana getmək istəyən unusluya rast gəlirlər. Unuslu kişiyə Qafanda baş verən hadisələri nəql edəndən sonra atam onunla unuslu Molla Həsənə xəbər göndərir ki, gəlib bunları aparsınlar.

Molla Həsənin evində atamgilin vəziyyəti daha da ağırlaşır. Ayaqları şişir, tamamilə tərپənməz vəziyyətə düşür. Molla Həsən Əylisdə türk əsgərlərinin komandiri Ədif bəyə xəbər göndərir ki, sənün əsgərin burada - mənim evimdə ağır vəziyyətdədir. Ədif bəy Əylisdən həkim götürüb Unusa gəlir. Həkim qazanda isti su qaynadıb hər iki xəstənin ayağını isti suda yumşaldaraq dərisini soyur, dərman sürtüb bağlayır. Ədif bəyin tapşırığı ilə sabahı gün xəstələri unusdan Dırmıs kəndinə endirib Kəblə Şükürün evinə gətirirlər. Kəblə Şükür Dırmısdə ən hörmətli və imkanlı şəxslərdən biri idi. Allah ona rəhmət eləsin. İki gündən sonra həkim yenidən gəlib hər iki xəstənin sarğılarını açır, məlhəm qoyub yenidən bağlayır. Üç gündən sonra xəstələr ayağa qalxıb axsaya-axsaya hərəkət edirlər. Daha bir neçə gün Kəblə Şükürün evində dinçəldikdən sonra atam təlimatçı türk əsgərini gətirib Əylisdə Ədif bəyə təhvil verir. Ədif bəy türk hökuməti və komandanlıq adından atam Teymur Kərbəlayi Tanrıverdi oğlunu bir türk beşaçılanı ilə mükafatlandırır.

Əylis kənd sakini (1930-2008) Qədirquluyev Rzaqulu Qədirqulu oğlu xatırlayırdı:

– Mənim Sona nənəm də Şabadın kəndində kütləvi qırğının şahidlərindən biri olmuşdur. Yaralanmış nənəm ölümlərin altında qalıb bayılır. Ermənilər qadın, kişi, uşaq, böyük – hamını gülləyib bir-birinin üstünə qalaqlayırlar. Sağ qalan olmasın deyə ölümlərin üzərilə hərəkət edərək həm də onları nizələyirlər. Sona

nənəmə o qədər nizə dəymişdi ki, bədənində salamat yer qalmamışdı. Sona nənəm səhərə yaxın özünə gəlib, cəsədlərin altından sürünərək bir təhər çıxır. Ala-toranda özünü dağların ətəyinə çatdırır. Çoxlu qan itirmişdi, açıq amanını kəsirdi. Yeməyə bir şey yox idi. Bir qədər kəkotu, nanə yığıb yeyir və yavaş-yavaş qan çanağından uzaqlaşır. Uzun sürən müalicədən sonra nənəm sağalsa da, ölənə qədər nizə yaralarının izləri bədənindən getmədi.

Ermənilərdən söhbət düşəndə nənəm həmişə ağlayardı, əzab çəkərdi və titrəyərdi. Gözlərində kədərlə birgə qərribə bir ifadə, qəzəb, kin, nifrət hissi yaranardı. Bu nifrət ermənilərə qarşı idi. Bu hiss onu heç vaxt tərk etmədi.

Ermənilər Şabadin, Oxçu və Pirdavudan kəndlərinin üçündə də eyni qırğını törədirlər. Bu kəndlərin adamlarından salamat qalanlar çanını götürüb qaçır. Əksəriyyəti Ordubada və ətraf kəndlərə səpələnirdi.

Pirdavdanda baş verən hadisələr

Əylis kənd orta məktəbinin direktoru Hüseynov Tofiq Məmməd oğlu(1947) babasından və əmisindən eşitdiklərini belə xatırlayır:

Atam Hüseynov Məmməd Xəlil oğlu(1917-2001) Aza kəndində müəllim işləyirdi. Mən də orada məktəbə gedirdim. Orada Danağırtan bir Sosik adlı erməni də müəllimiydi, dərs deyirdi. Onun anası o vaxt Zori Balayanın “Ocaq” kitabını oxuyurdu. Bir dəfə atama dedi ki, “Mamed müəllim, görürsən sizin müsəlmanlar bizim ermənilərə necə zülm ediblər?”

Atam dedi:

- Ay arvad, sən nə danışırsan. Mənim xalamın gözünün qabağında ermənilər qızdırılmış mis tavanı türklərin başına keçirib, qaynar samavarı belinə bağlayıb, boylu qadınların qarnını yırtıb körpəsini süngüyə keçiriblər.

Sosik müəllimin anası dedi:

- Əgər ermənilər belə ediblərsə, bəs sizinkilər niyə yazmırlar?

Erməni qadının sözü heç mənim yadımdan çıxmır. O qadının sözündən sonra mən Qafan hadisələri ilə daha çox maraqlanmağa başladım. Nəbi babamdan və Ağalar əmimdən eşitdiklərimi yadımda saxlamağa çalışdım. Babam deyirdi ki, Pirdavdandan Əy-

lisə gələn ən böyük tayfa Məcidlilərdi. Dedim ki, qaça bilməyənlər kənddə qalmışdılar. Nijdehin adamları bir-bir evləri axtarırlar, gizlənənləri tapıb əsir götürür, ya da elə oradaca güllələyirdilər. Əsir düşən uşaqlardan biri də Fətali əmim olur. Sonralar Fətali əmim belə deyirdi:

- Bir neçə oğlan uşağını tutub gətirmişdilər Nijdehin yanına. Nijdehin yanında erməni yaraqlıları oturmuşdu. Nijdeh uşaqları bir-bir qəbul edir, sorğu-suala çəkirdi. Mən erməni dilini bilirdim. Məni təzəcə içəri salmışdılar ki, bir nəfər silahlı təlaşla içəri girib dedi:

- Zəngilan tərəfdən türklər hücumu keçib, bizimkilər davam gətirə bilməyib geri çəkilirlər, bir nəfər də ölübdür.

Nijdeh naqanı çəkib bu sözləri deyəni alnından vurdu, adam yerə yığılıb öldü. Ara qarışdı, ermənilər deyirdilər ki, bu adam Nijdehin doğmaca əmisi oğluymuş. Onun belə sözü silahlıların yanında deməsi Nijdehi əsəbləşdirmişdi, çünki belə sözlər döyüşçülərdə ümitsizlik yaradırdı. Gördüm ki, mənə əhəmiyyət verən yoxdu, yavaşca həyəətə çıxıb oradan qaçdım. Buxar yoluyla Ələngəzdən aşıb gəlib Nüsnüsə çıxdım.

Fətali əmim nüsnüslülərin yanında başlayır işləməyə. Bir dəfə Xəlil babam Ordubadda bir nüsnüslüylə rastlaşır. Söhbət əsnasında nüsnüslü deyir ki, Fətali adında bir Qarabağ uşağı gəlib Nüsnüsə çıxıbdı. Xəlil babam başa düşür ki, bu doğma qardaşı Fətali, gedir onu da Əylisə gətirir.

Pirdavdandan gələnlərdən biri də Cəlil paşaydı. Cəlil paşa çox igid adam olubdu. Cəlil paşa Mustafa bəylə Naxçıvana Osmanlı ordusunun Naxçıvan bölümünün komandanı Xəlil bəylə görüşə getmişdi. Hətta deyirlər ki, Türkiyəyə də kömək istəmək məqsədi ilə gedibdi. O, Məcidli tayfasındandı. Məcidli tayfası da deyilənlərə görə Uzun Həsənin tayfasından olub, hansı səbəbdənsə vaxtı ilə köçüb buralara gəliblər. O, buraya gələndən sonra da ermənilər ilə vuruşubdu. 1920-ci ilin martında erməni daşnakları Naxçıvanı işğal etmək məqsədi ilə hər tərəfdən hücumu keçirlər. Ordubadın Xorxat yüksəkliyində gərcin döyüşlər gedir. Ordubad könüllü dəstələrinin birində cəsarətlə vuruşan Cəlil paşa burada erməni gülləsinə tuş gəlir və qəhrəmancasına həlak olur. Cəlil

paşanın cəsədini Ordubadlı dostu Mir Hadi ağa Ordubad şəhərinə gətirib Malik İbrahim qəbiristanlığında dəfn etdirir.

Salatın Xurşid qızının (1935) dediklərindən:

Nazar babam deyirdi ki, ağır duruma düşmüşdük, evimizi yandırmışdılar, əlimzdə olub qalan bir neçə baş xırda buynuzlu heyvan, bir də yaylaqda qurduğumuz alaçıqdı. Həmən alaçığı gətirib Əylis düzündə qurub, bütün qışı həmən alaçıqda keçirməli olduq. Dədə-babadan Ordubadda dostumuz vardı. Seyid Mir Hadi ağa ilə babam Əsgər ağanın dostluğu olmuşdu. Ordubadlı Mir Hadi ağa bizi öz evinə aparıb bir müddət saxladı. Lakin malheyvanın saxlanması üçün Ordubadda şərait olmadığından Araz qırağına getdik, burada da qala bilməyib Əylisə gəldik.

Qafandan xəbərlər gəlirdi. Qafanın türklər yaşayan kəndlərinə qətliaamlar baş alıb gedirdi. Oxçu, Şabadın kəndlərində türkləri məscidə yığıb güllələdilər. Pirdavdanlılardan bir hissəsi, o cümlədən biz gecəyənən kəndi tərək etmək məcburiyyətində qalmışdıq. Əgər həmən gecə kəndi tərək etməsəydik, sabah açılar-açılmaz Nijdehin quldurlarının hücumuna məruz qalacaqdıq. Necə ki, özünə arxayın olub həmən gecə kənddən çıxmayanlar səhərisi günü ucdan tutma Nijdehin qoşunu tərəfindən güllə-baran edildi, bir nəfər də olsun salamat qurtara bilmədi. Pirdavdana sabah hücum olacağı xəbərini eyni zamanda Cəlil paşaya qonşu erməni kəndindən olan dostlarından Yaqub adlı biri də gizlicə çatdırmışdı. Əslində yerli erməni əhalisi içərisində türkləri sevən, onlarla oturub duran, türklərin xeyir-şərində yaxından iştirak edənlər də çoxdu. Amma nə yazıq ki, onlar özləri də erməni milli komitəsi, daşnaklar və qaniçən Andranikin başkəsəni Nijdehin qarşısında aciz idilər. Hətta bir müddətdən sonra bizi Nijdehin hücumundan məlumatlandıran erməninin – Məşədi Məkkərənin oğlu ilə birlikdə yol qırağında Niydeh tərəfindən güllələndiyi xəbərini aldığımız. Onları türklərə satqıncılıq etməkdə günahlandırmışdılar, lənətləyərək yolun kənarında da dəfn etmişdilər, ümumi qəbiristanlığa buraxmamışdılar. Bu, Andranikin və onun baş kəsəni Nijdehin sadə erməni xalqına ismarıclarından biriydi.

Zəngəzur mahalında baş verən qətliamlar, qaçqınlar ordusunun Naxçıvan, Ordubad ərazilərinə axışması onsuz da ağır olan vəziyyəti bir az da ağırlaşdırırdı. Əylisdə böyük bir nigarançılıq hökm sürürdü. Deyilənlərə görə, Ədif bəy Əylisin dağılmasını istəmirdi. Bundan istifadə edən ermənilər isə Əylisi tərk etməyə tələsmir, hətta gizləndə müharibə hazırlığı da görürdülər.

Oxçu, Şabadın, Pirdavudan kəndlərindən gələn yaralı, didərgin adamların əhvalı, yazıq görkəmi, söylədikləri tükürpədiçi hadisələr Əylis türklərini narahat edir, onları qəzəbləndirirdi. Nəhayət, bu qəzəb bir gülləyə dönüb Fərhad adlı bir igidin tüfəngindən açıldı. Bir erməni dığası məhv edildi. Çoxdan qana susamış beşaçılanlar şaqıldadı, güllələr vıyıldadı, ah-nalə göylərə yüksəldi. Güllələr hər tərəfdən yağış kimi yağdı. Evlər yanır, uşaqlar ağlayır, qadınlar nalə çəkir, yaralılar inildəyirdi.

O gün çox böyük qırğın oldu. Hər iki tərəfdən yaralananlar və ölənlər olsa da, hiss olunurdu ki, ermənilər daha çox tələfat vermişdilər. Ədif bəy nə qədər söy etsə də bu qırğının qarşısını ala bilmədi. Əylisdə olan türk əsgərlərindən ibarət olan məhdud (on nəfərlik) kontingent də azərbaycanlıların tərəfində vuruşurdu. Oxçu, Pirdavudan, Şabadın kəndlərinin günahsız əhalisinin ermənilər tərəfindən amansızcasına qətl edilmələri xəbəri Əylisdəki türk əsgəri birliyində sonu görünməyən hiddət yaratmışdı.

Varlı, imkanlı ermənilərin əksəriyyəti o geçə Əylisi tərk etdi. Görünür, onlar bunun nə vaxtsa baş verəcəyindən əvvəldən xəbərdar imişlər. Buna görə də imkanlılar əvvəldən qadın və uşaqları, vəzndə yüngül, qiymətdə baha malları aradan çıxarmışdılar, özləri də həmin gecə Arazın o biri tayına keçib yox oldular, sakit, sadə erməni ailələri Əylisdə son dövrlərə qədər əmin-amanlıq şəraitində yaşadılar.

Əylis dağıldı. Ançaq yenə də ən ağır zərbə Əylis türklərinə dəydi. Ölənlər dəfn edildi. Yaralananların müalicəsi uzun sürdü. Əylisin dağılması xəbərini eşidən ətraf kəndlərdən talana gələnlərin qarşısını almaq olmurdu. Talana gələnlər ağına-bozuna baxmadan bütün evlərə soxulur, ələ keçəni aparmaq istəyirdilər.

*Əylisdə talan oldu,
Yaralanan, ölən oldu,
Nə yaramı sarıyan,
Nə köməyə gələn oldu...*

1919-cu ildə Naxçıvan daha ağır günlərini yaşayırdı. Bir tərəfdən ingilislər Naxçıvanı işğal etmiş, digər tərəfdən Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu yaradılmışdı. İstər ingilislər, istərsə də Amerika general-qubernatorluğu ermənilərin tərəfində dayanır, Naxçıvanın ermənilərə verilməsi üçün çənfəşanlıq edirdilər.

O dövrün hadisələri təfəsilatı ilə tarix elmləri doktoru, akademik İ.Haçıyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması tarixi və müasirlik" əsərində verilmişdir. Müəllif yazır:

"1919-cu il mayın 3-də Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti "idarəçiliyinə" verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı" (2,3).

Eynilə buna bənzər təkliflər Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Yaxın Şərqdə Amerika yardım komitəsinin" sədri polkovnik V.Haskel tərəfindən də səsləndirildi.

Bütün bu ikiüzlü siyasətə etiraz edən Naxçıvan əhalisi ayağa qalxdı, Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının təşkilatçılığı və Kəlbəli xanın rəhbərliyi ilə ermənilərə sarsıdıcı zərbə vuruldu və 1919-cu il avqustun 30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən tamamilə təmizləndi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulması ilə Naxçıvan ərazisində erməni daşnakları bir qədər fəallaşsalar da, tezliklə məğlubiyyətə məruz qaldılar.

Həmin ilin dekabr ayının 2-də Türkiyə dövləti ilə ermənilər arasında bağlanan Gümrü anlaşmasına uyğun olaraq Naxçıvan bölgəsi türklərin himayəsi altına alındı. Yalnız Naxçıvan çamaatının arzusuna uyğun olaraq Türkiyə dövləti Naxçıvanın muxtariyyət qazanmasına və Azərbaycanın himayəsinə verilməsinə razılıq verdi.

Bu məqsədlə 1921-ci ilin əvvəllərində burada Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü və Türkiyə dövlət nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş rəy sorğusunda

Naxçıvan əhalisinin 90 faizindən çoxu Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun qazanılmasına səs verdilər.

Naxçıvan diyarının tarixi və əbədi taleyini, Azərbaycanın tərkibində Muxtar Respublika kimi bir qurum olmaq etibarı ilə qalmaq imkanlarını 1921-ci il martın 16-da Moskva və 1921-ci il oktyabrın 13-də Qars şəhərlərində imzalanmış müqavilələr təsbit etdi.

Moskva anlaşmasının 3-çü maddəsinə uyğun olaraq hər iki tərəf (Ankara və Moskva) Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın himayəsində üçüncü bir dövlətə verilməməsi şərti ilə muxtariyyətini qəbul etdilər.

Qaynaqlar

1. Əliyev Əli, Əlinçə yaddaşı. Bakı, 2004.
2. Hacıyev İ, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarixi və müasirlik. "Şərq qapısı" qəzeti, 2004.
3. Məmmədov N, Vətən dərdi, Bakı, Nurlar, 2005, 240 s.
4. Musayev İ, Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.
5. Ordubadi M.S., Qanlı illər. Bakı, 1991.

ARMENIAN AGGRESSION IN THE MEMORY OF THE PEOPLE IN NAKHCHIVAN

Summary

In the article it is said about the Armenian aggression, happening terrible events in the region Nakhchivan, especially in Ordubad during 1906-1919 years, which have remained in the memory of the people. The events and places told by the children of the witnesses have attention of the readers. As hundreds years passed from these events the Armenian oppression hasn't been forgotten, its aching of wounds are being still continued.

Keywords: Nakhchivan, Eylis, Turk, Refugee, Armenian, aggression, martyr, blood.

АРМЯНСКОЕ НАСИЛИЕ НАХИЧЕВАНИ В НАРОДНОЙ ПАМЯТИ

Резюме

В статье описываются события, происходившие в 1906-1919 гг. в Нахичевани, особенно в Ордубадской области, о следах армянского насилия оставшихся в памяти народа. Автор старается довести до сведения читателей события рассказанные, непосредственно потомками убитых и сохранить местопребывания этих событий в точности. Как известно, несмотря на то, что прошли столетия с того времени, затянулись раны, но не забылись армянские зверства и боль этих дней за эти годы.

Ключевые слова: Нахичевань, Айлис, турки, беженцы, армяне, насилие, жертва, кровь.

1918-Cİ İL ŞAMAXI SOYQIRIMININ AŞIQ, EL ŞAİRİ, ŞAİR VƏ ALİM ŞƏHİDLƏRİ

Özət

1918-ci ildə erməni cəlladları Şamaxı şəhəri və onun 58 kənd və obalarında dünyada analoqu olmayan qırğın törətmiş, on mindən artıq əhali qətlə yetirilmişdir. On üç məhəllə məscidi və məşhur Cümə məscidi darmadağın edilmiş, minlərlə kitab, əlyazma, məktəb, qıraətxana məhv edilmişdir. Uzun illər 1980-ci ildən apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, ölənlər arasında 50 nəfərdən artıq şair, el şairi, aşiq, xanəndə, dərviş, alim, ruhani olmuşdur. Həmin illərdə 80-90 yaşlı insanların yaddaşından o istedadların əsərlərindən bir çox nümunələr əldə etmişik. Hansı ki, o müəlliflərin həmin şeirləri ilk dəfə işıq üzü görür.

Açar sözlər: soyqırım, Şamaxı, el şairi, Cümə məscidi, şəhid

Giriş

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin mart ayının 18-də erməni cəlladları tərəfindən qədim və möhtəşəm tarixə malik, poeziya, aşiq, muğam, sənət beşiyi kimi bütün Şərq dünyasında tanınan Şamaxı şəhəri və onun əlindən çox kəndində dəhşətli soyqırımı törədilmişdir. Cəlladlar minlərlə günahsız insanları – uşaq, qoca, qadınları min bir işgəncələrlə qətlə yetirmişlər, qədim şəhəri odlara qalamışlar. Tarixlər şahidi, bütün Qafqazda yeganə olan Cümə məscidini (IX əsr) top atəşinə tutmuşlar, 13-dən artıq məhəllə məscidlərini yandırmışlar. Nəticədə, bütün bu məscidlərdə olan qədim “Quran”-lar, mollaxana və mədrəsələrin dərs kitabları, müxtəlif əlyazmalar, Şamaxıda təzə ərsəyə gətirilən qıraətxanalarda olan kitablar məhv edilmiş, yandırılmışdır. Şamaxıda yaşayan ziyalılardan yandırılan, talan edilən – A.Səhhət, M.Mahmudbəyov, Qafur Rəşad, Vahab bəy Rəhimbəyov, Veyisovlar, Salamovlar, Ağabəyovlar, Fəttahbəyovların, Məmmədağlı Əlizadənin, Camo Cəbrayılbəyovun, Molla

* fil.ü.e.d. prof., AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi.

Pərinin və b. evlərində olan kitab, əlyazmaları həmişəlik məhv etdilər, tariximizdən bir çox səhifələri pozdular. Məhv edilən həmin kitabxanalarda neçə-neçə şairin, el şairinin, aşığın, eləcə də neçə-neçə alimin, din bilicilərinin yadigarları – əsərləri də yox oldu.

Düzdür, qırğından bir az sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti faciənin nəticələrini öyrənmək üçün xüsusi İstintaq Komissiyası yaratmışdır. Komissiya yerlərdə olmuş, şəhərdə, kəndlərdə bir çox vəzifəli şəxslərdən, şahidlərdən maddi ziyanları müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Həmin dindirmələrdə ermənilərin talanları, öldürülmüş insanların sayı müəyyənləşdirilmişdir.

Amma vaxtilə Şamaxıda xüsusi zövqlə tikilmiş bəy, bəyzadə evləri, mülkləri, karvansaralar, neçə-neçə ziyalının təşkil etdiyi şəxsi məktəblər, qız məktəbləri, insanı heyrətə gətirən şübhəli çarhovuzlu, qızılı hamamlar, on altı məhəllədə dağıdılan məscidlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, minlərlə yandırılan kitablar, əlyazmaların, realnı-məktəbin dəyərini isə müəyyən etmək, maddi ziyanları qiymətləndirmək müəyyən olmamışdır.

Bununla yanaşı, tarixlər şahidi qədim Şamaxı və onun əlindən artıq kəndlərində olan tarixi abidələr, qalalar, türbələr, körpülər, pirlər üstündəki kitabələrlə birlikdə yox edilmişdir. Kələxana türbələri, Pirsaat xanəqahı, Göylər kəndində olan Pirmərdəkan xanəqahı da məhv edilən abidələr sırasındadır.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart Fərmanına qədər ermənilərin 1918-ci ildə Azərbaycanda törətdikləri soyqırımla bağlı sənədlər aparılmamış və sənədlər yazılmamışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında imzaladığı Fərmanda yazır: “Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir”. Bu fərmandan sonra alimlər, tədqiqatçılar tarixin qaranlıq qalmış bu sahəsi ilə ciddi məşğul olmağa başladılar. Neçə-neçə məqalələr, əsərlər yazılmağa başlandı, arxivlərə müraciət olundu.

Mən də təxminən, 90-cı illərdən başladığım işə – Şamaxı soyqırımını öyrənməyə yenidən başladım. Düzdür, bu faciə ilə bağlı

bildiklərimi, öyrəndiklərimi 1994-cü ildə çap etdirdiyim “Şamaxı” kitabında oxuculara xülasə halında çatdırmışdım. Onu da qeyd edim ki, o zamanlar 1918-ci il qırğınının canlı şahidi olan 80-85 yaşlı insanlar hələ həyatda idilər. Beləliklə, “1918-ci il Şamaxı soyqırımı” monoqrafiyama yenidən hazırlayıb 2003-cü ildə oxuculara təqdim etdim. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, həmin vaxta kimi Azərbaycanın bir çox görkəmli alimləri bu faciəyə aid bir çox əsərlər yazmışlar. Amma bölgələrdə də – Quba, Bakı, Lənkəran, Naxçıvan, Qarabağ və s. törədilən qırğınlarla bağlı ayrıca kitab yazılmamışdır. Bu baxımdan mənim yazdığım “1918-ci il Şamaxı soyqırımı” əsəri deyərdim ki, bölgələrdə törədilən faciələrlə bağlı qələmə alınmış ilk əsərlərdəndir. Uzun illər bu günə qədər apardığım tədqiqatlar nəticəsində Şamaxı rayonunda faciəyə məruz qalmış insan arasında 50 nəfərdən artıq aşiq, el şairi, şair, dərviş, şəxsi məktəb sahibi, mirzə, axund, alimin olduğunu da dəqiqləşdirə bilmiş, bir çoxunun da şəxsi arxiv, uzaq qohumlarının, doğmalarının yaddaşından, əsərlərindən nümunələr, şəkillərini əldə edə bilmişik. Kimlər olmuşdur, erməni cəlladlarının qətlə yetirdiyi o istedad sahibləri?! Haqqında məlumat, əsərlərindən nümunələr əldə etdiyimiz Şamaxının istedadlı və qətlə yetirilən şəhid övladları – soyqırımın qurbanları

AŞIĞ MURAD MƏHƏMMƏD OĞLU(1866-1918)

O, 1866-cı ildə Şamaxının **İmamlı** məhəlləsində anadan olmuşdur. O, mollaxana və mədrəsədə dərs almışdır. Dövrünün ziyalı övladları – M.Mahmudbəyov, M.Ə.Sabir, S.M.Qənizadə, Ağəli bəy Nuseh, A.Səhhət və b. ilə yaxın dost olmuşlar. Gözəl səsi, avazı olan Murad aşiq sənətinin sirlərini əvvəl Əngəxaranlı Aşiq İbrahim, sonra isə Aşiq Mirzə Bilaldan (1872-1937) öyrənmiş, Şamaxı bölgəsinin məclislərinin bəzəyi olmuşdur. Erməni cəlladlarının vəhşilik törətdiyi məhəllələrindən biri də İmamlı olmuşdur. Aşiq Murad da başqa həmyerliləri kimi İmamlı məscidinə pənəh gətirmişdir. Ermənilər məscidin qapısını bağlayıb od vurmuşlar. Yüzlərlə həmyerliləri kimi aşiq ailəsi ilə birlikdə həmin məsciddə yanıb kül olmuşdur. Sonralar hökumət həmin məsciddə həlak olanların yanmış cəsədlərini elə məscidin həyətinə dəfn etmiş, məza-

rın üstünə sinə daşı da qoymuşlar. Sinə daşının üstünə Cümhuriyyətin gerbini həkk etmişlər. Keçən illər ərzində daşın üstü torpaqla örtülmüş və xatirə abidəsi Sovetlər dönəmində torpaq altında yaşamışdır. 1994-cü ildə məsciddə abadlıq işləri aparılarkən sinə daşı aşkar olunmuşdur. Sinə daşı 1918-ci il qırğınından soraqçı kimi bu gün də yaşayır. Yaxşı olardı ki, aidiyyatı təşkilatlar tarix şahidi olan həmin abidənin ətrafını yenidən qursunlar.

Vaxtilə Aşıq Muradın bir neçə şeirini Cəyirli Aşıq Abbasın (1902-1968) qohumu Aşıq Baratın (1916-1996) yaddaşından yazıya almışam. Həmin şeirlərdən birini – “Arasında” rədifli qoşmasını ilk dəfə oxuculara təqdim edirik.

Arasında

*İstəsən hörmətin, üzün ağ olsun,
Şirin dilin ola bal arasında.
Aşiqinə zövqü-səfa bəxş edir,
O qələm qaşların xal arasında.*

*Cəfakəssən məşəqqətə sinə gər,
Mətləbi qan, hər söhbətə qulaq ver.
Sənətkarın qiymətini el verər,
Qədir-qiymət lazım el arasında.*

*Puçdur nəyə lazım dövlətin, varın,
Qulluğunda yoxsa vəfalı yarın.
Varsa ağ sinədə cüt qoşa narın,
Murad, səhərəcən öl arasında.*

AŞIQ MÜSLÜM (1869-1918)

Aşıq Müslüm Mirzə Məsim oğlu təxminən, 1869-cu ildə Şamaxının **Sarıtorpaq məhəlləsində** anadan olmuşdur. O, məhəllədə Molla Tağının məktəbində oxumuşdur. Gənc yaşlarından aşıq sənətinə meylini görən atası onu yaxın qonşuları Aşıq Salmanın yanına aparır. Həmin gündən Müslüm ustad sənətkara şagird durur, sənətin, sazın sirlərini əməlli-başlı öyrənir. Ondan “ustad silləsi” alır və el məclislərinə ayaq açır. Bəyənilir, seçilir və Şamaxı məclisinin

sevimlisinə çevrilir. Erməni qırğını zamanı ailəsi ilə birlikdə həlak olur. Evləri yandırılanda şeirləri də yanıb kül olur. Nay çalan, ustad aşıqlarla yoldaşlıq edən Sənəmin oğlu bu gün də yaşayan xanəndə Muradın yaddaşından aşığın bir neçə qoşma və gəraylısını toplaya bilmişik. Həmin qoşmalardan birini oxuculara təqdim edirik.

Olur

*Tərəqqi, tənəzzül əkiz doğulub,
Onun qollarında boran, qar olur.
Sən kamala güvən, əyrilik etmə,
Qışın arxasınca xoşbahar olur.*

*Səbr edən həyatında bal dadar,
Kimi enər, kimi qalxar qayda var.
Hicrana dözənlər vüsala çatar,
Arzuya gül açar, artular olur.*

*Müslüm, haqq yatan heç demə xeyir,
Hesab təqdirdəndir kim necə deyir,
Kimi zəhər yeyir, kimi yağ yeyir.
Bəy kefdə, yük çəkən kasıblar olur.*

AŞIQ ŞIXMİRHÜSEYN (1876-1918)

Aşıq Şıxmırhüseyn (Hüseyn) Əlihüseyn oğlu 1876-cı ildə Şamaxı qəzasının **Ağdərə kəndində** anadan olmuşdur. O, atasının məsləhəti ilə Şamaxıda mollaxanada təhsil almışdır. Onun gənclik illəri Şamaxıda keçir. Oğlunun saza meylini görən atası oğlunu yaxın dostu Aşıq Sədrəddinlə tanış edir. Aşıq Sədrəddin onu özünə şagird götürür. Şıxmırhüseyn sənətin sirlərini, Şirvan dastanlarını ondan öyrənir. Şamaxı, Quba bölgələrində sərbəst şəkildə məclislər yola verir, məşhurlaşır. Deyilənə görə, Şıxmırhüseyn təzəcə sənətə gəldikdə Xaçmaz kəndlərinin birində bir gözələ aşıq olur. Sevdiiyi Turacın varlı atası qızını kasıb aşığa verməyir. Aşıq Şıxmırhüseynin eşq macərəsi bütün Xaçmaza yayılır. Çarəsiz qalan aşıq sevgi macərələri əsasında **“Aşıq Hüseyn və Turac”** adlı bir dastan bağlayır. Dastan aşıqların dilində məşhurlaşır. 1918-ci il

qırğını zamanı o, Bakıda yaşayan qardaşının yanına gəlir. O, gecələrin birində ermənilərin Bakıda “**Şamaxı yolu**” deyilən ərazidə törətdiyi faciənin qurbanı olur. Ustad Aşıq Barat Şirvanlının (1916-1996) yaddaşından Aşıq Hüseynin bir neçə şeirini əldə etmişik.

*Çağırram ürəkdən “lam” bir, “cim” iki,
Şövlə gələndə, adı Məhəmməd.
Salavatlar gül camala, ya Rəsul,
Din islamın ilk ustadı Məhəmməd.*

*Sidqini bağladı Şahlar şahına,
Ona görə yetdi öz məqamına,
Səcdə qıldı o, otuz cüz “Quran”a,
Seçmədi doğmadan yadı Məhəmməd.*

*Dayaq durdu o, zəlilə, möhtaca,
“Rəf-rəf” ilə qanad açdı Meraca,
Hünər ilə yetdi o taxtı-taca,
Hümmətinə yola aradı Məhəmməd.*

*Aşıq Hüseynin qəlbi ataşlı,
Ürəyi qubarlı, gözləri yaşlı,
Çox cəfalar çəkdim mən başı daşlı,
Bilirəm ki, var imdadı Məhəmməd.*

AŞIQ İSMİ (1860-1918)

Aşıq İsmi Məmmədnəbi oğlu 1860-cı ildə Şamaxının **Sündü kəndində** anadan olmuşdur. O, Şamaxıda mollaxanada, sonra Mirzə Rzanın şəxsi məktəbində oxumuşdur. Sənətin sirlərini Şamaxı şəhərində Əngəxaranlı Aşıq İbrahimdən öyrənmişdir. Tez bir zamanda Şamaxının bir çox kəndlərində sevilmiş və ad-san sahibi olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, ermənilərin ən dəhşətli qırğın törətdiyi kəndlərdən biri də Sündü kəndi olmuşdur. Mənbələrin qeyd etdiyi kimi, erməni cəlladları tərəfindən bu kənddə **198 ev** yandırılmış, **295 nəfər** insan öldürülmüşdür” (ARDA, f 1061, s.1, iş 6, vər.48).

Aşıq İsmi Şirvanın bir çox ustad sənətkarları ilə – Aşıq Daş-dəmir, Aşıq Nurəddin və Aşıq Bilalla yaxın olmuşdur. O, yaradıcı sənətkar olmuşdur. Aşığın şeirlərinin bir qismi yaşlı insanların yaddaşında qalmışdır. Sündü kənd sakini, dostum, mərhum dilçi alim İzzayəddin Nəzərovun vasitəsilə ötən əsrin 90-cı illərində həmin şeirlərdən nümunələr əldə etmişik. Onlardan birini oxuculara təqdim edirik.

Gəl mənə

*Həsətindən oldum dəli,
Gözəl, gəl mənə, gəl mənə.
Ətəyindən üzmə əlim,
Gözəl, gəl mənə, gəl mənə.*

*Zülfün siyah, belin incə,
Heç kim sevməz səni məncə.
Baxma bir qocaya, gəncə,
Gözəl, gəl mənə, gəl mənə.*

*Qadını-balanı alım,
Desən, gəl qulum ol, ollam.
Dərdindən saralıb-sollam,
Gözəl, gəl mənə, gəl mənə.*

*Aşıq İsmi sənə qurban,
Gözüm yaşdır, ürəyim qan.
Sənsən dərdlərimə dərman,
Gözəl, gəl mənə, gəl mənə.*

AŞIQ XƏLİL (XIX əsr – 1918)

Aşıq Xəlil Süleyman oğlu XIX əsrin 30-cu illərində Əngəxaran kəndində anadan olmuşdur. Onun haqqında məlumatı vaxtilə Aşıq Şakirdən (Məlhəmli) öyrənmişik. O, Əngəxaranlı Aşıq İbrahimin ustadı olmuşdur. Özünün də zil səsi olmuşdur. Xəlil həm “Beytüs-Səfa” ədəbi və Mahmud Ağa Əhməd Ağa oğlunun musiqi məclisinin daimi iştirakçısı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Şamaxının Ən-

gəxaran kəndi də erməni qırğınına ən çox məruz qalan kəndlərindən olmuşdur. Artıq təsdiq olunmuşdur ki, ermənilər bu kənddə 169 nəfər insanı qətlə yetirmiş, 186 evin 180-ni yandırmışlar. Öldürülən insanların adı siyahıda yaşı ilə göstərilmişdir. Həmin siyahıda 3-5 yaşlı uşaqlarla 70-85 yaşlı insanların da adı verilmişdir. Kənd mollası Molla Həməzə Əhməd Əfəndi ilə başqa beş nəfərin imzaladığı bu siyahıda o da qeyd olunur ki, kəndə dəyən ümumi ziyan 4.969.200 manatdır. Aşığın rəhmətli Aşıq Şakirin (Məlhəmli) yaddaşından bir neçə şeirini əldə etmişik. Onlardan birini oxuculara təqdim edirik.

Olar

*Əyər baxmasan şeytan sözünə,
Heç vaxt peşmançılıq düşməz izinə.
Darı cənnət açıq olar üzünə,
Nicat qapıları taybatay olar.*

*Hər kim ki, pirana dönüb baş əyməz,
Onun şəxsiyyəti şahıya dəyməz.
Yüz çalışsa həyatda xoş gün görməz,
Bir şagird ki, ustadına lay olar.*

*Halalın kamalı başdan əskilməz,
Bədəsil boy atıb, mənzilə yetməz,
Zay toxumdan torpağ məhsul bitirməz,
Zinadan törəyən övlad zay olar.*

*Qənaət gözəldir bacarsan əyər,
O da bir qazancıdır öyməyə dəyər.
Onu bacarmasan dərya tükənməz,
İstəyir gəlirin axar çay olar.*

*Atanın, ananın qədrini bilsən,
Yerində ağlayıb, yerində gülsən,
Haqqın dərğahına daim baş əysən,
Xoşbəxtlik Xudadan sənə pay olar.*

*Aşıq Xəlil, çox öyünmə qəmin kəm,
Əzəldən möcüzə yaranır aləm,
Kimisi kef çəkər, kimisi udar qəm,
Kimi bəd əməldən rüsvay olar.*

EL ŞAİRİ MOLLA TUBUNİSƏ (XIX əsr)

Molla Tubunisə Molla Talib qızı XIX əsrin son rübündə Şamaxının **İmamlı məhəlləsində** anadan olmuşdur. Tubunisəyə atası Molla Talib ibtidai təhsil vermişdir. Tubunisənin gözəl səsi olduğu kimi, yaxşı da təbi olmuşdur. On altı yaşı olanda yaxın qohumu Səlim adlı bir nəfərlə ailə qurur. Onların beş övladı olanda, iyirmi üç yaşında Səlim qazanc dalınca İrana gedir, itkin düşür. Ərinin ayrılığı onu şair edir. Onun həsrəti ilə şeirlər düzür, beş övladını çətinliklə dolandırır.

*Qırmacın ucu yaşıl,
Gün dəycək parıldaşır.
Sən öldün, mən də öldüm,
Qəbir mənə yaraşır.*

Molla Tubunisə atasının və qonşuları Molla Simnazın məsləhəti ilə qız məktəbi açır. Beləliklə, o, məktəbdarlıqla məşğul olur. Qırğın zamanı Tubunisə xəstə atasını evdə qoyub, övladlarını şəhərdən çıxara bilər. Axund Cəfərqulunun rəhbəri olduğu İmamlı məscidinə pənah gətirir. Erməni cəlladları məscidə od vururlar. Yüzlərlə əhali faciəli şəkildə qətlə yetirilir.

Ötən əsrin 80-ci illərində köhnə şamaxılılardan Molla Tubunisənin bir neçə şeirini yazıya almışdıq. El şairinin həmin şeirlərindən birini – əri Səlimin həsrətinə həsr etdiyi qoşmasını oxuculara təqdim edirik.

Gəl

*Qasid, gedər olsan qürbət ellərə,
Qəzyəli yarımдам xəbər gətir gəl.
Bu naləni izah elə dağlara,
Tapar olsan, əhvalımı yetir gəl.*

*Dəginən, yoldadır sona bülbülün,
Yaqub timsallıdır halı müşgülün,
Gəlin otağında solubdur gülün,
Qubarlı dərdimi zalimə bitir, gəl.*

*Çatdır ki, üç balan yaman gündədir,
Ağır müsibətim hələ öndədir,
Bəlkə dada çatdı qüdrəti-Qadir,
Qəddim “dal”a dönüb, günüm ötür, gəl.*

*Gəl apar naməmi Səlim itkinə,
Getdi, Tubnisəni qoydu pis günə,
Haray versin mənim kimi miskinə,
Qoy yazım halımı, beşcə sətir, gəl.*

EL ŞAİRİ MƏŞƏDİ BİKƏ (1860-1918)

Məşədi Bikə Məşədi Bağı qızı 1860-cı ildə Şamaxının **Sarıtorpaq məhəlləsində** anadan olub. Atası da molla olmuşdur. Bikə yazıb-oxumağı əvvəl atasından, sonra məhəllələrindəki Molla Pərinin ev məktəbində almışdır. Beləliklə, o, həm dini biliklərə yiyələnmiş, həm də klassik poeziyaya bələd olmuşdur. Deyilənlərə görə, o, S.Ə.Şirvaninin nəslindən olmuşdur. Gənc yaşlarından poeziyaya bələd olmuşdur, şeirlər yazmışdır. O, **Mirzə Tağı Məşədi Ağ**a oğlu ilə ailə qurmuşdur. Məşədi Bikə evlərində qız uşaqları üçün ev məktəbi açmışdır. Amma qırğın zamanı onun da ailəsi qətlə yetirilmişdir.

Şamaxının məşhur ziyalıların, şairlərin, alimlərin, varlıların çox yaşadığı Sarıtorpaq məhəlləsində yaşayan el şairi Bikənin doğma məhəlləsini təsvir etdiyi gəraylısını oxuculara təqdim edirik.

Sarıtorpaq məhəlləsi

*Şamaxının anasıdır,
Sarıtorpaq məhəlləsi.
Şeir, sənət yuvasıdır,
Sarıtorpaq məhəlləsi.*

*Sinədəftər yazarları,
Çeşid-çeşid bazarları,
Hər insana etibarlı,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Şahlar, xanlar diyarıdır,
Şirvanın namus, arıdır,
Quş südü desən vardır,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Kimlər gəldi, kimlər getdi,
Bağında gül, nərgiz bitdi,
Qırğında çoxları itdi,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Bikə burda boya çatdı,
Söz dedi, yazdı, yaratdı,
İlhamına bir qanaddı,
Saritorpaq məhəlləsi.*

EL ŞAİRİ SƏLİMNAZ MƏŞƏDİ BAĞIR QIZI (XIX əsr – 1918)

El şairi Səlminaz XIX əsrin 60-cı illərində Şamaxının **İmamlı məhəlləsində** anadan olmuşdur. Atasından Məşədi Bağırdan evdə təhsil almışdır. Əri İbad tacir olmuşdur. Səfərlərinin birində xəstələnmiş, yolda – İranda vəfat etmişdir. Tək qızı ilə atasığilin himayəsində yaşamışdır. Məşədi Bağırın məsləhəti və köməkliyi ilə qız məktəbi açmışdır. O, həm də şair təbli olmuşdur. Erməni qırğını zamanı İmamlı məhəlləsində olan evləri yandırılmışdır. Ailələri ilə birlikdə həlak olmuşdur. Şamaxının yaşlı söz bilənlərinin yaddaşından (Murad Sənəm oğlundan) Səlminaz xanımın bir neçə şeirin toplayıb çap etdirmişik. Həmin şeirlərin birini oxuculara təqdim edirik.

Gözəl

*İnsafın olsun yola gəl,
Məni məndən alan gözəl.*

*Gəl sən elə baxma mənə,
Canın çıxır dondan, gözəl.*

*Gəlsən ovçu dərəsinə,
Xain gözü baxar sənə,
Dərd tüğyan edər mənə,
Ayrı gəzmə yardan, gözəl.*

*Səlimnaz, yaxşı tanı,
Nə baxırsan yanı-yanı,
Söylə, bəs ilqarın hanı,
Usanmışam candan, gözəl.*

EL ŞAİRİ ASSAN OĞLU (1882-1924)

Mirzə Assan oğlu 1882-ci ildə Şamaxı qəzasının **Cəyirli kəndində** anadan olmuşdur. Əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. 1918-ci ildə ermənilər kənddə dəhşətli qırğın törətmişdir. Arxivdə olan dindirmə protokolundan aydın olur ki, bu kənddə (obada) **165 ev** olmuşdur. **40 nəfər kişi, 20 nəfər qadın** və **15 nəfər uşaq** qətlə yetirilmişdir. Ümumiyyətlə, kəndə **9720000 manat ziyan dəymişdir**. (ARDA. f.A, 1061, s.1, iş 85, v.4). Qırğın zamanı kənd əhalisinin böyük qismi Hacıqabul, Salyan ərazilərinə qaçmışlar. El şairi Mirzə də Salyanın Qarabağlı kəndində məskunlaşmışdır. Orada yaşamış, 1924-cü ildə Qarabağlı kəndində vəfat etmişdir. El şairinin uzaq qohumlarından əldə etdiyimiz şeirləri içərisində faciəyə həsr olanları da vardır.

Şirvanın

*Ay ağalar, sizə tərif eyləyim,
Bahar olcaq açır gülü Şirvanın.
Bu yer qara gəlib, millət “ah” çəkir,
Düşübdür taprığa* eli Şirvanın.*

* Taprığ – qaçqın

*Dörd tərəfdən düşmən axıb gəlibdi,
Axıb göz yaşımız selə dönübdü,
Eşitmişəm Azad bəy* də ölübdü,
İndi bildim sınıb beli Şirvanın.*

*Yalan olsun qurban kəsim adına,
Beş kimsənə özü yetsin dadına.
Hərdən-hərdən heç düşürmü yadına,
Soyuq bulaqları, seli Şirvanın.*

*Top-topxana gəlir Gəncə elindən,
Ermənini dara çəkə dilindən.
Namus, qeyrət, dövlət getdi əlindən,
Gör kimə qalıbdı malı Şirvanın.*

MƏŞƏDİ ƏLİ (1871-1930)

Məşədi Əli Kərbəlayi Hüseynqulu oğlu 1871-ci ildə Şamaxının **İmamlı məhəlləsində** anadan olmuşdur. O, şair A.Səhhətin qohumu və dostu olmuşdur. O da ilk təhsilini A.Səhhətlə birlikdə Molla Əliabbasın şəxsi məktəbində almışdır. Ərəb və fars dillərinə yiyələnmişdir. A.Səhhətin təşkil etdiyi şeir məclisində iştirak etmişdir.

1918-ci il zamanı o da Şamaxıdan didərgin düşənlərlə olmuşdur. Əvvəl Qubaya, sonra Həştərxana, ordan da Türkmənistanına getmişdir. Şamaxılıların çox yerləşdiyi Cərco şəhərində yaşamışdır. Məşədi Əli **“Dərviş”** təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Həmin şeirlərin bir neçəsini **f.e.d. Əhməd Cəfərzadə** vaxtilə Türkmənistanda olarkən əldə edə bilmişdir. Onlardan birini oxuculara təqdim edirik.

*Gözucu baxdım ona, bil məsti-xumar elədi,
Darayıb tellərini bəh necə tumar elədi.*

*Elə nazı-qəmzə satdı, qiyamət qoparıb başımda,
Yıxdı binadan evim, büsbütün tar-mar elədi.*

* Azadbəy Qocamanbəyov

*Çaxdı ox kipriyini, o hədəf evdə sinəmi,
Dedim ki, rəhm et, ya Rəbb, qanımı bazar elədi.*

*Gəlişi çox xoş idi, gedişi od qoydu cana,
Etsə də məni Məcnun, qəlbim qırdı, xar elədi.*

*Getdi, yandı ciyərim, odlara qalandı canım,
Bu rüsva Dərvişi, eşqində giriftar elədi.*

Bəli, 1918-ci il faciəsinin didərginlərindən biri, istedadlı şair Məşədi Əli Dərviş 1930-cu ildə – 61 yaşında qürbət eldə – Türkmənistanın Cərco şəhərində vəfat etmişdir.

ABBAS SƏHHƏT (1872-1918)

Abbasqulu Səhhət 1872-ci ildə Şamaxının **Qalabazar məhəlləsində** anadan olmuşdur. Atası Molla Əliabbas şair və məktəbdar olmuşdur. O, ilk təhsilini də atasının məktəbində almışdır. Sonra Şamaxı mədrəsəsində oxumuşdur. Səhhət təhsilini İranda davam etdirmiş, sonra Şamaxıya dönmüşdür. Şamaxı ziyalılarının ən yaxın dostu olmuşdur. Şamaxıda şeir məclisi təşkil etmişdir. O, 1917-ci ildə Şamaxıda fəaliyyət göstərən realni məktəbə işə qəbul olunur. Bu zaman A.Səhhət ziyalı dostlar ilə ermənilərin fitnə törədəcəyini qabaqcadan hiss edir. Bu səpkili məqalələri ilə mətbuatda çıxış edir. 1918-ci ildə Şamaxıda ermənilər faciə törətdikdə A.Səhhət də Şamaxı şəhərindən çıxmalı olur. Onların ailəsi Göylər kəndinə çatıb dostu Molla Hürmüzün qonağı olur. Bu zaman o bilir ki, bir çox əlyazmaları, xəstə atasının şeir bağlaması şəhərdə qalıb. Odur ki, o, qardaşı Məmmədrzanı oradan geri qaytarır. Məmmədrza Şamaxıya çatanda şəhəri od içində görür. Şəhərdən cənuba qaçan həmyerliləri ilə rastlaşır. Məsləhət bilirlər ki, onların məhəlləsi də çoxdan yanıb. Getməyin faydası yoxdur. Məmmədrza kor-peşiman geri dönür. Beləliklə, A.Səhhətin və atasının əsərləri həmişəlik məhv olur. Onlar səhəri günü qatarla Kürdəmir yolu ilə Gəncəyə gəlirlər. A.Səhhət atası ilə bir gündə 1918-ci ildə Gəncə şəhərində vəfat edir. Faciə qurbanı olurlar...

Molla Əliabbas məktəbdarlıqla məşğul olduğu kimi dostu S.Ə.Şirvaninin təşkil etdiyi “Beytüs-Səfa” məclisinin ən fəal üzvü

olmuşdur. Gözəl qəzəllər müəllifi kimi ad çıxarmışdır. Çox əfsus ki, şairin əsərləri Şamaxı yandırılarkən məhv olmuşdur. Onun bir qəzəlini uzaq qohumu, xanəndə Ağakərim Nafizin yaddaşından (o da babasının yaddaşından öyrənmişdir) əldə etmişik. Molla Əlabbasın əldə etdiyimiz həmin qəzəli oxuculara təqdim edirik.

*Bilmirəm qəsdı nədir, dust mını yar eləməz,
O qədər cövr eləyir, kim onu ağyar eləməz.*

*Görübən hiss eləyir şəm kimi yanmağımı,
Sanki daşmış ürəyi, zərrə ona kar eləməz.*

*Başqa bir nakəs ilə hər gecə qarşımdan ötür,
Düşmürəm yadinə mən, görsə dəxi ar eləməz.*

*Bilirəm, ömür keçir, surəti-halim dəyişir,
Hansı məxluqdur axirdə fələk xar eləməz?*

*Kim desə, “mən sevirəm” zərrə inanmam sözüənə,
Hansı dilbərdi bizi dərdə girifdar eləməz?*

*Öldürər zülmilə ol, söz deməyə verməz aman,
Belə birəhmliyi Şümri-xətakar eləməz.*

*Əmmədim ləblərini, axiri Ətşan oldum,
Tulladı bəhri-qəmə, indi də qəm-xar eləməz.*

AĞABABA SAĞƏRİ (1847-1918)

Ağababa Məşədi Nəsrulla oğlu 1847-ci ildə Şamaxının **İmam-
lı məhəlləsində** anadan olmuşdur. Atası savadlı bir şəxs olmuşdur. Ticarətlə əlaqədar olaraq o, Şərqi ölkələrinin çoxunda olmuşdur. Ağababa mollaxana və mədrəsədə oxumuşdur. Ağababa 40 ilə yaxın Şamaxıda müəllimlik etmişdir. Şair “Beytüs-Səfa” və Mahmud Ağanın musiqi məclisində iştirak etmişdir. O, 1880-1882-ci illərdə İran, ərəbistan, Orta Asiyada səyahətdə olmuşdur. Ağababa Sağəri klassik üslubda əsərlər yazmışdır. 1918-ci il faciəsi zamanı ailəsi ilə Şamaxıdan Qarasuya qaçmışdır. Qış ayında yolda

xəstəliyə tutulur və Qarasuda dünyasını dəyişir. Sağərin əsərlərinin bir hissəsi günümüzə çatmışdır.

*Ey Şanə, utan, türreyi-əfşanıma dəymə,
Canım çıxır, ol zülfi-pərişanına dəymə.*

*Etmə günüümü qarə mənim, zülf, həzər qıl,
Çin-çin tökülüb, ol məni-sabahıma dəymə.*

*Ey sürmə, həya eylə, günüüm eyləmə tirə,
Çeşmi-siyahi-nərgizi-fəttahıma dəymə.*

*Cənnət qapısının bağlama sən aşiqi-zarə,
Ey badi-səba, çaki-giribanıma dəymə.*

*Qoy canım çıxsın, mənə rəhm eyləmə, cərrah,
Əl vurma mənə, nabəki-peykanıma dəymə.*

*Yıxma evini Sağərinin, bad, həzər qıl,
Hər ləhzə əsib sibi-zənaxdanıma dəymə.*

ƏBDÜRRƏHMAN ƏFƏNDİ ÜNSİZADƏ

S.Ə.Şirvaninin tay-tuşlarından, dostlarından biri də Əbdürrəhman Əfəndi, eləcə də onun övladları – Cəlal, Kamal və Səid olmuşdur. Bu qardaşların Şamaxıda maarif və məktəblərin inkişafında, eləcə də mətbuatın yayılmasında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Uzun illər qardaşlar “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin naşiri və redaktoru olmuşlar. Onlar həm də “Beytüs-Səfa” məclisində iştirak etmişlər. Sonra qardaşlar Türkiyədə məskunlaşmışlar. 1918-ci il qırğını zamanı onların evləri yandırılmışdır. Təbii ki, kimsəsiz evdə olan kitab və əşyalar da yanmışdır. Onların yaxın qohumu Ağakərim Nafiz XX əsrin son rübünə kimi Səid Əfəndinin yazdığı “Şəriət” kitabının bir nüsxəsi dururmuş. Hansı qohumu aparıbsa qaytarmayıb. Ağakərim vaxtilə Əbdürrəhim Əfəndi və Səid Əfəndinin bir neçə şeirini atasının yaddaşından öyrəndiyini söyləyir. Həmin qəzəllərdən birini – Əbdürrəhim Əfəndinin “Ünsü” təxəllüsü ilə yazdığı qəzəlini oxuculara təqdim edirik.

*Nə adətdir gözəllərdə, məni gördükdə neşətlər,
Çəkərlər tiği əbrudən nəzər əhlin qılışdərlər.*

*Vurarlar tiği tiğ üstən təkərlər aşiqin qanın,
Misaldır danəyə qəsd eyləyən quşları kişdərlər.*

*Qarə xalə məni qoymaz baxım ol mərdümi-çəşminə,
Misaldır, danəyə qəsd eyləyən quşları kişdərlər.*

*Əgər ləli-ləbin öpdümsə, qəhr etmə, bu rəsm olmuş,
Ələ bir alma düşdükdə qızarmış olsa, dişdərlər.*

*Dedim çaki-giribandı və ya sübhün dəmididi bu,
Nə kim hər dərdi-pürgiyməz, dedi olsa gümüşdərlər.*

*Şikayət eyləmə, Ünsi, gözəllər cövrü-zülmündən,
Fitad altun ola hərçənd, genə axır çəkişdərlər.*

RUS DUMASININ DEPUTATI MƏMMƏDTAĞI ƏLİZADƏ

Məmmədağlı Əbdülsəməd oğlu Əlizadə 1858-ci ildə Şamaxı şəhərində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Şamaxı mədrəsəsində oxumuşdur. Atası Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Şeyxülislamı Şeyx Əhməd Hüseynzadə Salyaninin qızı – Fatma Bikə xanımla evlənmişdir. Məmmədağlı gənc yaşlarında babasının yanında Tiflis şəhərində yaşamış və ruhani təhsili almışdır. Ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. O, 1874-cü ildə Bakı şəhərinə köçür. Orada bir çox qabaqcıl ziyalılar – H.Zərdabi, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə ilə yaxınlıq edir. “Əkinçi” qəzetilə əməkdaşlıq edir. Bakı Realını məktəbinə daxil olur. Məktəbi qurtarandan sonra o, Moskvaya gedir. Orada Petrovski Akademiyasında təhsilini davam etdirir. 1883-cü ildə Akademiyanı bitirib Peterburqa gedir. Burada o, alman, ingilis dillərinə yiyələnir. O, Maliyyə Nazirliyində Rixterin rəhbərlik etdiyi “Rüsum və töycü” şöbəsində işə başlayır. O, iqtisadiyyata dair biliyini artırmaq, Avropa həyat şəraitini artırmaq məqsədi ilə əvvəl Almaniyaya, bir az sonra Fransaya

gedir. Almaniyada yaşadığı müddətdə topladığı fakt və müşahidələr əsasında “Sileziyanın iqtisadiyyatı haqqında” alman dilində kitab yazıb çap etdirir” (prof.X.Məmmədov). O, 1888-ci ildə Avropadan geri dönmüş və Şamaxı şəhərində yaşamışdır.

M.Əlizadə Şamaxıda yaşayarkən Şərq ölkələrinə səyahət etməyi qərara alır. Odur ki, əvvəl İrana gedir. Orada gördükləri, müşahidə etdikləri əsasında “kəskin bir pamflet səciyyəli əsər yazır”. Qeyri-mətbu bu əsər haqqında 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində məlumat dərc olunur. Qəzetdə yazılır ki, “müəllif bu əsəri nəşr etdirərsə, zənnimizcə, ortaya bir ikinci “Səyahətnameyi-İbrahim” çıxmalıdır” (prof. X.Məmmədov).

Gözəl iqtisadçı alim, bir neçə dili – ərəb, fars, rus, alman, fransız dillərini kamil bilən M.Əlizadə 1906-cı ildə Bakı quberniyasından birinci Rus Dumasına deputat seçilir. O, həmişə Şamaxıda ziyalıların – M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, M.Hadi, A.Səhhət və başqalarının məsləhət yeri olmuşdur.

1918-ci ildə də erməni cəlladlarının fitnələrinə qarşı duranlardan olmuşdur. Deyilənlərə görə, faciə zamanı mülkünü tərk etməyənlərdən biri də Əlizadə olmuşdur. İki saata yaxın ermənilərə qarşı döyüşmüş, evini, evində olan zəngin kitabxanasını qorumağa çalışmışdır. Sonda o, faciəli şəkildə həlak olmuşdur. Qəsbkarlar onun mülkünü talan etmiş, od vurub yandırmışlar.

M.Əlizadə 1917-ci ildə Şamaxıda yaradılan İcrayə Komitəsinə deputat olduğu üçün “sədarət seçilmişdir”. Bu faktlar göstərir ki, erməni daşnaklarının Şamaxıda törətdiyi faciələr zamanı o, böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Görkəmli alimin bir neçə dildə yazdığı elmi və bədii əsərlər məhv edilmiş, bu günümüzdə gəlib çatmamışdır.

VAHAB BƏY RƏHİMBƏYOV (1854-1918)

Vahab bəy Rəhimbəyov 1854-cü ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Şamaxıda mollaxana və mədrəsədə oxumuşdur. Sonra realni məktəbdə oxumuşdur. Bir müddət Şamaxıda məhkəmədə işləmişdir. Şamaxı ziyalılarının hamısı ilə dost olmuşdur. O, ermənilərin iğtişasını qabaqcadan hiss etmişdir. Odur ki, ailəsini – arvadı Qəmər xanımı (1887-1940), üç oğlunu – Xanlar

bəy, Cəfərqulu bəy, Səməd bəyi, iki qızını – Tacə xanım və Zərifə xanımı Ağdaşda olan dostu Qarxanlı Əşrəf bəyin himayəsinə göndərir. Yolda hava çox soyuq olduğu üçün qızı Tacə xanım və oğlu Səməd bəy ölür. Əşrəf bəy sonra dostunun ailəsinə Şəkiyə – sirdaşı Hacı Ağa Cəfərin yanına göndərir.

Vahab bəy Şamaxıda son gülləsinə kimi vuruşur. Nökəri Əli ilə birlikdə həlak olur. Qulluqçusu Gövhər təndirxanada gizlənilir. Ağasının ermənilər tərəfindən kəsilən başının da şahidi olur. Qatillər böyük ziyalı Vahab bəyin ikimərtəbəli mülkünü talayır, axırda od vurub yandırır. Böyük ziyalının var-dövləti ilə yanaşı zəngin kitabxanası da məhv olur.

Haşiyə: 1991-ci il noyabr ayının 20-də ermənilər Qarabağın Qarakənd səmasında “Mİ-8” vertolyotunu vururlar. Vertolyotda 23 nəfər say-seçmə oğullar məhv olur. Akademik Tofiq İsmayılov, daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov, respublika prokuroru İsmət Qayıbov, televiziya adı işıqçı işləyən Arif Hüseynzadə. Sən demə o, Vahab bəyin qız nəticəsi Zərifə xanımın nəvəsi imiş. Düz 21 yaşında 73 il sonra babasını öldürən erməni cinayətkarları onu da öldürdülər. Beləliklə, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən Vahab bəyin qız nəticəsi Arifin də cəlladı ermənilər olur.

Qaynaqlar

1. Əliyev H.. 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımını münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti. “Respublika” qəzeti, 28 mart 2001.
2. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı, XX əsr), 1998.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 1917, 17 mart, № 67
4. “Azərbaycan” qəzeti, 1918, № 6
5. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990.
6. ARDA. f. 1061, siy.1, iş 4, vərəq 6
7. ARDA. f. 1061, siy.1, iş 100, 105, vərəq 63, 64, 70, 71, 73, 74...
8. “Hümmət” qəz., 1918, may, iyun nömrələri
9. Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, 1999.
10. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımını. “Şirvan” qəzeti, aprel 2001.
11. Qəniyev S. Şamaxı. Bakı, 1994.

12. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, Nurlan, 2003.
13. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı, 1986.
14. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. 1973.

THE ASHUG, FOLK POET, POET AND SCIENTIST MARTYRS OF SHAMAKHI GENOCIDE IN 1918

Summary

In 1918 Armenian hangmen executed slaughter of more than ten thousands of people in Shamakhi city, in its 58 villages and countries. Thirteen local mosques and the famous Juma Mosque, thousands of books, handwritings, school, libraries were destroyed. According to the investigations carried out by us from 1980 we have defined that there were more than fifty poets, folk poets, ashug, singer, religious men, scientists, confessors among the killed people. During those years from the memories of the people with the age 80-90 we have got many examples from the works of those people. The poems by those authors are being published for the first time.

Key words: genocide, Shamakhi, folk poet, Juma mosque, martyr

ЖЕРТВЫ АШУГИ, НАРОДНЫЕ ПОЭТЫ, ПОЭТЫ И УЧЕНЫЕ ШЕМАХИНСКОГО ГЕНОЦИДА 1918 г

Резюме

В 1918 г. в городе Шемахи и в пятидесяти восьми его селах и отселках армянскими палачами была произведена не имеющая аналога резня, было убито тысячами людей. Были разгромлены тринадцать квартальных мечетей и известная мечеть Джума (Пятница), уничтожена тысячами книг, рукописей, школ, читален. В результате проведенных нами с 1980 гг., многолетних исследований среди погибших людей выявлены более пятидесяти поэтов, народных поэтов, ашугов, певцов, странствующих отшельников, ученых, духовных лиц. Мы получили из памяти у проживших в те годы восьмидесяти, девяностолетних людей много произведений тех талантливых личностей. Стихи этих авторов публикуются впервые.

Ключевые слова: геноцид, Шемаха, народный поэт, мечеть Джума, жертва

КРОВАВЫЙ СЛЕД ДАШНАКЦУТЮН В ТУРКЕСТАНЕ

Резюме

В основании политики России для оккупации Закавказья и тюрков лежит использование националистической идеологии армян. Так, Россия умело использовала армян в шовинистических притязаниях, рассеивании смуты и геноциде, привлекая их идеями о Великой Армении. В результате своих действий армяне несут ответственность за гибель 150 тысячи тюрков в Ферганской долине, 6 миллионов 6-ти тысячи в Туркестане. Взамен на эти действия армянам было разрешено создание формальной организации «Армянское братство». Но после года деятельности этой организации стало понятно, что «Армянское братство» ничем не отличается от «Дашнакцутюн» и преследует те же цели. В докладе исследуется кровавая деятельность партии «Дашнакцутюн» в историческом и политическом аспектах.

Ключевые слова: Туркестан, Дашнакцутюн, армяне, долина Фергана, геноцид.

Выступление

В связи с тем, что Узбекистан является правопреемником и наследником исторического Туркестана, каждый исследователь, изучающий исторические проблемы возникновения Национально Освободительного Движения Туркестана, сталкивается с фактом этнической чистки местного населения Ферганской долины, которая была совершена со стороны армян дашнаков при содействии большевиков. В работах многих историков отмечен исторический факт, что 13-февраля 1918 г. при разгроме правительства официально провозглашённого Свободного Туркестана был совершен акт преступления против человечества. В этом за ранее планированном преступлении при содействии большевиков были использованы армя-

* Писатель-публицист (Узбекистан).

не дашнаки. С их руками был совершен убийство представителей мирного местного населения Ферганской долины. Данная чудовищная акция по истреблению мирного местного населения Ферганской долины, то есть спровоцированная в 1918 г. армянами дашнаками провокация, привела к росту национального недовольства местного населения Туркестана, которая в дальнейшем прослужила в качестве детонатора для начала народной войны против Советов.

Жестокость рождала жестокость и жажду мщения. Военно-полевые командиры отрядов Национально Освободительного Движения Туркестана, курбаши призывали мусульманское население Туркестана к священной войне против армян дашнаков и большевиков. Социально-политическое положение с 1918 года по 1937 годы в Туркестане стало предпосылкой для начала борьбы за независимость против большевиков.

- Во-первых, идеология захвативших власть большевиков, народами Туркестана не была принята. Местное население с самого начала не приняло эту идею и стало противостоять ей. Было много общего в вооружённых действиях борцов за освобождение против Советов, независимо от того, в каком регионе они происходили. Совместное объединение борющихся групп вооружённого сопротивления с народной массой, в первую очередь проявлялось в высокой степени ярости, злобы дехкан и ремесленников и их несогласия с большевистским строем, который привел армян дашнаков для совершения резни местного населения.

- Во-вторых, на начальном этапе в управлении правительства советов не было представителей местного населения, игнорировались их права и национальная гордость. Уже с тех, первых дней было ясно, что советский строй установленный коммунистами в Туркестане, был новой формой проявления колониального режима Российской империи. После массовой резни мирного местного населения со стороны армян дашнаков и становление этих же армян дашнаков во главе Советской власти в качестве руководителей по установлению больше-

вистского режима, зародило массовое противостояние местного населения коммунистическому режиму в Туркестане.

- В-третьих, с первых же дней образования большевистского режима начались грабежи местного населения, стали игнорироваться традиции местных народов, которые формировались веками, попирались национальные ценности, были отняты вакуфные земли и запрещены все формы владения имуществом.

Учёные историки, писатели публицисты и представители научно исследовательских институтов при Академии наук Узбекистана в своих научных исследованиях событий, связанных с большевиками и армянами дашнаками, доказывают и подробно описывают факты убийства десятки тысяч мирных жителей Туркестана, начиная с 1918 года до полного установления Советской власти в Туркестане.

Целью, представления широкому кругу читателей результатов научно исследовательской работы по исторической проблеме возникновения Дашнаков в Турукестане, является ознакомление трагичной судьбой жителей Туркестана, жертвовавших своей жизнью ради защиты родины для будущей благополучной жизни своих потомков.

Произошедшие события в Туркестане, после октябрьского переворота большевиков в России в 1917 году указывают на то, что установленный большевиками советский режим - не желает народам Туркестанского края не только независимости, но и даже национальной автономии. Большевики не давали возможности местной интеллигенции джадидам до конца достичь своих целей в области преобразования и просвещения местного населения.

Устаревший колониальный строй царской России, хотя был свержен, но колониальная политика стала совершенствоваться в период правления большевиков коммунистов. С первых дней правления политика большевистского режима, была основана на насилии и подавлении национальной чести местного населения и началась новая политика колонизации Туркестана.

Ради достижения цели организовываются новые республики, по факту не имеющие независимых политических прав, и в действительности являлись частью большевистского проекта, которая была новой формой колонизации.

В январе 1918 г. после отказа признать власть большевиков в Туркестане для уничтожения сторонников Туркестанской независимости из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией. В Туркестан были брошены войска, где были в основном вооружённые армяне дашнаки. В 1918 году в ночь с 29 на 30 января военные части советской власти приступили к ликвидации Туркестанской автономной республики в Коканде. Накануне этого события участники пленума Кокандского городского совета приняли решение о требовании от автономного правительства Туркестана немедленного разоружения и роспуска национального войска, организованного в Коканде. В 1918 году 31 января в три часа ночи из Ферганы прибыл вооружённый отряд. В эту же ночь революционный комитет направил требование правительству Туркестанской автономии, сдать оружие до трёх часов дня, отказаться от полномочий и признать советскую власть. Члены правительства Туркестанской автономии оставили без ответа требования большевиков. После этого революционный комитет вынес решение о взятии под арест членов правительства Туркестанской автономии.

31 января (13 февраля) 1918 года началась резня мирного населения города Коканда и окрестных кишлаков. Дашнаки в течение трёх дней убивали всех мусульман, имевших несчастье встретиться им на пути, грабили их дома и лавки. Махалли и кишлаки местных жителей были подожжены, а огромная добыча свалена на вокзале, чтобы её было удобней отвозить в качестве трофеев. Не только местные узбеки, составлявшие заметную часть защитников Кокандской автономии были перебиты, но и персы, евреи и даже русские сторонники Туркестанской автономии и вся их немногочисленные общины в городе Коканде, невзирая на пол и возраст

были убиты. Главная инициатива убийства исходила от армян, ожесточившихся на персидскую общину и на узбеков. Позже, в своё оправдание представители армянской общины Коканда, наиболее активные в этой резне, говорили, что их подталкивал к насилию страх перед объявлением мусульманами «джихада». (Рыскулов Т., 1925:107).

В первом бою против Советской красной армии кроме национальных войск Туркестана принимали участие и представители мирного населения Коканда. Безоружные люди в течении трёх дней мужественно отражали нападение красной армии на город Коканд. Начинается мародёрство и убийство мирного населения Коканда и его окрестностей. Убито несколько тысяч невинных людей. На народ вооружённый топорами, таяками и палками три дня летели снаряды пушек. В истреблении населения Коканда помимо солдат красной армии большевики воспользовались силами вооружённых шаек из представителей армянской партии «Дашнакцутюн».

Основные силы дашнаков сожгли Коканд и устроили резню местных жителей, но другой отряд дашнаков после боя с мирными жителями Коканда захватил селение Сузак и расстрелял там всех жителей. Третий отряд Красной армии, в составе, которого была армяне дашнаки, вступил в бой с народными повстанцами у Базар-Кургана и был вынужден отступить. В течение 20 дней все кишлаки в этой зоне подверглись нападению, где все мусульмане мужского пола, невзирая на возраст, были убиты. Те, кто выжили, хоронили погибших, но дашнаки появлялись вновь и убивали оставшихся, даже тех, кто молился у свежих могил. (Рыскулов Т., 1925:107-109).

В 1918 году 9 февраля (по новому исчислению 22 февраля) в здании Руско-Азиатского банка в городе Коканде подписывается соглашение подготовленное большевиками «Мирный договор». Часть Национального войска, которая осталась в живых под предводительством Кичик Эргаш курбаши, уходит из города. В результате ликвидации, при помощи дашнаков армян, правительства автономной республики Туркестан, ко-

торая просуществовала всего 72 дня, местные прогрессивисты и сторонники независимости подверглись преследованию. По сведениям Мунавваркари Абдурашидханова секретные организации «Иттихади тараккий» (1917-1920), «Миллий иттихад» (1920-1925), «Национальное освобождение» (1925-1929) и «Национальное единство Туркестана» (1921-1923) (руководитель Ахмад Заки Валидий Тоган) вели свою деятельность с целью взять власть в Туркестане в свои руки и призывали свободолюбивый народ к борьбе за национальную независимость и самостоятельность. Основной костяк Туркестанской интеллигенции, движение джадидов вела борьбу за свободу и национальную независимость туркестанских народов сначала против колонизации, а в дальнейшем против деспотического режима большевиков. Формирование первого военного движения национального освобождения против политики большевистского строя связано с именами Кичик Эргаша (1885-1918гг) и Ката Эргаша (1880-1921гг.).

В начале 1918 года армяне, во главе с председателем Кокандского Совета армянином Сааковым, вооружённые пулемётами и артиллерийским орудием, подошли к кишлаку Бачкир, родному селению курбаши Кичик Эргаша – первого лидера Национально Освободительного Движения Туркестана и сожгли его. По пути следования отряд расстреливал «невинных, беспомощных дехкан и оскорбил некоторых женщин и девиц и ограбил домашнюю утварь их».

Октябрьский переворот в России и Революционная диктатура, установленная в Андижане, где до середины 1919 года доминировали дашнаки, открывала им доступ к ресурсам в Туркестане, что давало возможность отбирать продовольствия и имущество у местного населения. **(Буттино Марко, 2007: 276)**

В секретном донесении из Андижана в Совнарком Туркестана в конце 1918 года говорилось, что Дашнакцутюн несёт ответственность за разжигание конфликта между советской властью и мусульманским населением, а армянский руководитель, отвечающий за «национальную» политику в городе,

является богачом, владельцем винодельни, кинотеатра и нескольких домов. (РГВА Ф. 25859. Оп.2. Д. 11. Лл.82-85 об).

После разгрома Кокандской автономии и взятия Коканда частями Красной гвардии, к ним примкнули вооружённые представители армянской общины Ферганской долины «все бакалейщики, виноторговцы, парикмахеры, мясники и другие торговые слои». (РГВАФонд 25898. Оп. 1. Д. 2. Лл. 64-65).

В марте 1918 г. во многих местных газетах национальных районов советской России было помещено указание за подписью народного комиссара по делам национальностей РСФСР И.В.Джугашвили-Сталина, что «армянские революционные организации имеют право свободного формирования армянско-добровольческих отрядов». (Сталин И.В., 1946-1951:24) После этого указания все основные посты в гражданской и военной администрации города были заняты армянами, которые были объединены в террористическую партию Дашнакцутюн и защищали свои групповые интересы, не гнушаясь самоуправством и фаворитизмом. Властные отношения были построены на силе оружия, дашнаки раздавали оружие своим соплеменникам, формируя своего рода касту именем революции. С 1918 до середины 1919 года революционная диктатура и большевистская власть в Андижане также находились под контролем дашнаков. Используя властный ресурс, в условиях экономического кризиса и угрозы голода в Русском Туркестане, красноармейские отряды, сформированные из армян дашнаков, под предлогом борьбы с басмачами осуществляли налёты на кишлаки мусульманского населения с целью реквизиции или грабежа. (Буттино Марко, 2007: 281)

27 февраля 1918 года в одном из боев против дашнаков армян у кишлака Бачкир, в окрестностях Коканда смертью шахида погиб Кичик Эргаш, его место занял Ката Эргаш (его также называли Мулла Эргаш), который поднял знамя освобождения против колониального порядка большевиков в Ферганской долине, но к этому периоду разрушив независимое государство Туркестан, единолично властвующие в крае дашнаки армяне,

путём насилия и применения оружия начали в регионе формировать систему управления по советским меркам. После разрушения дашнаками кишлаков и селений многие жители Ферганской долины уходили в Национально Освободительные Движения Туркестана под предводительством народных ополченцев, которых не обоснованно советские идеологические партийные работники прозвали «бандитами» и «басмачами».

Ранней весной 1918 года сначала в Ферганской долине, а затем и во всём Туркестане начались полномасштабные Национально Освободительны Движения. К концу марта 1918 года имя Ката Эргаш было известным каждому жителю Ферганской долины. Национальные патриоты родины, которые осознавали, что достижение независимости будет нелёгким делом, взяли в руки оружие и начали вооружённое движение против армян дашнаков и красной захватнической армии.

Присоединение к национально-освободительному движению такого способного полководца как Мадамин бек имело большое значение. Он смог объединить «курбаши» предводителей повстанческих отрядов ферганской долины под управление одного полка. Мадамин бек проводит переговоры с эмиром Бухары Саидом Алимханом и правителем Хивинского ханства Жунаидханом по вопросам совместной борьбы против красной армии. Отправляет своих представителей к руководителям борцов за независимость Самаркандской области Бахрамбеку и Ачилбеку. Доверенные лица посылаются также в Афганистан и Турцию.

Мадаминбек, через бывшего консула России в Кашгаре - Успенского и главного консула Великобритании Эсертон, старается выйти на мировую арену и получить финансовую и военную помощь США и Европейских стран для ведения борьбы с большевиками. Эти старательные действия Мадаминбека играли важную роль в объединении сил по борьбе против деспотического большевистского режима в Ферганской долине, и устанавливает свой метод политического управления против советской власти. Такой метод управления внедрили и

другие предводители, такие как Катта Эргаш и Шермухаммад бек в Ферганской долине, Ибрагим бек Лакай, Мулла Абдулкаххар, Энвер паша и Салим паша в Бухарской республике, а Жунаидхан в Хорезмской республике.

В марте 1918 года красноармейцы под предводительством председателя Туркестанского Совета комиссаров - Колесова Ф. напали на Бухару, этот штурм закончился неудачей, но попытки изменить политический строй в Бухаре не прекратились.

В июне 1918 дашнаки совершили налёт на город Ош, в декабре того же года вторглись в окрестности Джалал-Абада в северной части Ферганской долины. В декабре 1918 года в кишлаках отряды дашнаков похищали всех женщин-мусульманок и привозили их как трофеи в Андижанскую крепость. **(Буттино Марко, 2007: 285)**

На первом съезде Компартии Туркестана в июне 1918 года дашнакам была вынесена официальная благодарность за их участие в революционном движении края. В ответ представитель Дашнакцутюн выразил готовность прийти на помощь советской власти. «В трудные моменты мы можем рассчитывать на вас, а вы – на нас, как на самих себя...». **(Наша газета, 1918:22 июня).**

Одновременно со съездом Компартии Туркестана проходил съезд Дашнакцутюн, где было объявлено, что армянам следует быть на стороне советской власти. При этом особо подчёркивалось, что только таким образом они могут защитить армянскую диаспору в Туркестане и свою родину – Армению от врагов, под которыми открыто, подразумевались мусульмане. **(Наша газета, 1918: 12, 24, 25 июня).**

Дашнакцутюн был готов участвовать также в формировании частей Красной армии для ведения боевых действий на Кавказе. Согласно проекту, революционные армянские части предполагалось использовать в Красной армии, дислоцированной на Кавказе, в составе которой они обладали бы определённой автономией в вопросах организации и дисциплины. Это был конкретный проект, о котором заявил перед съездом один

из руководителей Совнаркома Туркестанской АССР, военный комиссар Осипов. (РГВАФ. 25898. Оп. 1, Д. 78. Л. 207).

Осипов, который заявлял о проекте формирования военных частей дашнаков в Красной армии, в 1919 году перешёл на сторону врагов советской власти. Попытался свергнуть её в Ташкенте, что стоило жизни 14 ташкентским комиссарам – высшему руководству советского Туркестана, в том числе – председателю ТуркЦИКа Войтинцеву, председателю Совнаркома Фигельскому, главе местной Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией Фоменко.

В феврале 1919 г. части Национально Освободительного Движения Туркестана начали военные действия в Андижане, его гарнизон, в основном состоявший из армян, возложил ответственность за этот налёт на мирных и мусульманских жителей старого города Андижана. В течение недели проводились в домах мусульманских жителей обыски, сопровождавшиеся грабежами, убийствами и изнасилованиями. Молодых девушек из старого города дашнаки увозили в Андижанскую крепость телегами. (РГВАФ. 25898. Оп. 1. Лл.1283; Ф. 100. Оп.3. Д. 923. Л. 158 об.).

Мусульмане-коммунисты на совещании Мусульманского бюро компартии Туркестана осудили сотрудничество советской власти с Дашнакцутюн, предложили необходимость прекратить насилие в Фергане, привлечь на свою сторону мусульманское население и «произвести чистку рядов Красной армии от армянских провокаторов». (Мусбюро РКП(б) в Туркестане, 1919-1920:67-68).

ЦК РКП (б), осудил действие русских коммунистов Туркестана за «колонизаторский уклон» и притеснения ими мусульманского населения, не смотря на это в Фергане русские коммунисты и дашнаки продолжали сотрудничать, но ситуация поменялась не в пользу Дашнакцутюн. В марте 1919 г. на чрезвычайном съезде Советов Туркестана его мусульманские делегаты предложили резолюцию, в которой выдвигалось предложение «обезоружить и расформировать

отряды Дашнакцутюн и очистить Красную гвардию от преступного элемента». (Назаров М.Х., 1969:123).

Член Ферганской комиссии Турар Рыскулов наделенный с большими полномочиями прибывает в Андижан, где располагались основные силы дашнаков в Туркестане. Он докладывал из Андижана в Ташкент о фактах насилия дашнаков над мусульманами, т. е. операция по разоружению была продуманной и готовилась заранее, что свидетельствует о её сложности. Оказалось, что армянская община Андижана за короткое время получила от советской власти, как минимум, 800 винтовок. Помимо этого, у армянской общины, по словам её представителей, оставалось на каждого её члена по пять ружей, револьверы, боеприпасы к ним и даже гранаты.

После обсуждения деятельности большевиков армян на территории Туркестана на конференции Мусульманского бюро коммунистов Туркестана после этого был отдан официальный приказ о разоружении, чтобы не дать времени дашнакам организовать сопротивление. Комиссия ТуркЦИКа приказала армянской общине Ферганы сдать оружие, а частям Красной армии в крае – вывести из своих рядов армянских бойцов. (РГВА Ф. 25859. Оп. 2, Д. 11. Л. 82-85 об).

Советская власть в Туркестане под давлением ЦК РКП(б) и мусульманских коммунистов впервые обозначила намерение о разоружении дашнакских отрядов, но дашнаки в первое время отказывались сдавать оружие и намеревались защищаться с оружием в руках, некоторые из них были готовы покинуть Туркестан.

Под контролем ТуркЦИКа, приказ о разоружении дашнаков были исполнены по достоверным агентурным данным о наличии оружия и боеприпасов у армянской общины Ферганы. Комиссия привлекла части Красной армии для проведения обысков в домах и сторонников этой организации. Члены Дашнакцутюн, сопротивлявшиеся исполнению приказа, были отданы под суд военного трибунала и расстреляны. Со стороны комиссии, для предотвращения вооружения своих

соплеменников армянами-красноармейцами был отдан приказ командованию Красной армии в Туркестане изгнать из своих рядов всех армян-красноармейцев. На первом съезде Мусульманского бюро было объявлено, что в Андижане, Коканде и Скобелеве, где в основном сконцентрировались армянские боевые дружины дашнаков, их разоружение завершено. (Мусбюро РКП(б) в Туркестане, 1919-1920: 10).

Советский режим в борьбе против борцов за независимость пользуются всеми средствами, из центра России в Туркестанский регион постоянно отправлялись новые военные части Красной армии. Такое положение достигло своего пика к середине января 1920 года, и боевая инициатива перешла в руки красной армии. Переговоры ТуркЦИК с ополченцами Туркестанского Национально Освободительного Движения привели к переходу отрядов курбаши Мадамин бека на службу советской власти. Почувствовав стремление коммунистов разоружить врагов мусульманского населения Ферганской долины, курбаши Мадамин бек огласил своё намерение перейти со своими отрядами на сторону советской власти. 6 марта 1920 года в Фергане между начальником стрелковой дивизии Веревкиным-Рохальским и Главным полководцем войска борцов за независимость подписывается Соглашение о перемирии. Вместе с Мадамин беком на сторону советской власти переходят десятки его курбаши, а также тысячи его джигитов. Для физического уничтожения и испугивания Дашнакцутюн были использованы внушительные военные силы лидера Национально Освободительного Движения Туркестана курбаши Мадамин бека.

Советское командование отправляет Мадамин бека на переговоры с группой курбаши, где 14 мая 1920 года вблизи кишлака Караул он был убит. Комиссары большевики распространяют среди местного народа слухи о том, что Мадамин бека убил Шермухаммад бек курбаши, таким образом, мастерски пользуясь ложью и обманом, пытаются посеять семена внутреннего раздора. На самом же деле известно, что Мадамин бек и Шермухаммад бек курбаши были крепкими

друзьями. Шермухаммад бек до конца своей жизни рассказывал прессе и своим детям о своём почтении и уважении к Мадамин беку. И даже назвал одного из своих потомков именем своего друга Мадамин бека.

С весны 1920 года и в хорезмском оазисе началась повстанческая борьба против невиданных грабежей и насилия красноармейцев. Отряды из дехкан и ремесленников подвергали серьёзной атаке красноармейцев в Куны Ургенче, Илялли, Ташаузе, Мангыте, Кушкупире, Чимбае, Кунгираде и Турткуле. В Хорезме некоторыми отрядами борьба за освобождение продолжалась до 1935 года. Восточная Бухара и Ферганская долина тоже с небольшими перерывами продолжала освободительную борьбу против большевиков.

Начиная с лета и осени 1920 года повстанческое движение национального освобождения в Туркестане вступило в новую фазу. После смерти Мадамин бека знамя борьбы за независимость переходит Шермухаммад беку. Противостояние становится более беспощадным и приобрело непримиримый характер. На святую борьбу в один ряд с защитниками родины в Ферганской долине и в Самаркандской области теперь встали и повстанцы из Хорезма и Бухарской республики. Шермухаммад бек вышел на поле боя против советской власти с самого первого этапа борьбы за национальное освобождение в Ферганской республике. Он был одним из признанных курбоши среди борцов за национальное освобождение, следовавший после Катта Эргашем и Мадамин беком. Также был избран главнокомандующим формирований курбаши Ферганской долины, если Мадамин бек был самым сильным среди курбаши, то Шермухамед бек, несомненно был самым опасным из них. Борцы за свободу Туркестана сражались под лозунгом «Туркестан Родина туркестанцев. Больше никто не имеет права владеть им!», и их главной целью было освобождение родины от большевиков. В истории Туркестана они оставили свой неповторимый след, Мадамин бек запомнился в качестве либерального предводителя, а Шермухаммад бек как радикальный полководец.

Оценивая масштабы Национально Освободительной войны против большевиков в Туркестане с 1918 г. по 1934 г. и тянувшаяся мелкими стычками до 1944 г., узбекские учёные исследователи по различным направлениям исторической науки проводят научные и архивные исследования по этой теме. Согласно результатам исследований подтверждается факт того, что война спровоцированная дашнаками и большевиками, стало причиной смерти многомиллионного местного населения, то есть были совершены этнические чистки местного населения не только в Ферганской долине, а по всему Туркестану, где устанавливалась большевистская диктатура.

Со стороны дашнаков в Ферганской долине с 1918 г. по 1919 г. Было разграблено и уничтожено почти все города долины и 180 селений, в городе Коканде за три дня было убито 10 тысяч мирных жителей, в Маргилане 7 тысяч, в Андижане 6 тысяч, в Намангане 2 тысяч, в местности между Базаркурганом и Кокандом было убито 4,5 тысяч мирных жителей. Данные о жертвах «Красного Трора» исполненного со стороны большевиков-дашнаков в Туркестане, по данным архивных источников подтверждаются. Согласно предварительным подсчётам, опубликованным в Национальной Энциклопедии Узбекистана, только со стороны армян дашнаков в Ферганской долине было убито более 35 тысяч представителей мирного населения. (*Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008:120*) Так же имеются неофициальные версии по числу жертв, где сообщаются, что со стороны дашнаков было убито более 150 тысяч местного мирного населения Ферганской долины и, что большевистская экспансия обошла Туркестану на более чем 5 миллион 600 тысяч человеческих жертв.

После роспуска филиалов Дашнакцутюн в Туркестане армянам было разрешено объединиться в организацию «Армянское братство», формально новую и другую организацию, которую нельзя было обвинить в связях с партией дашнаков, к этому времени перешедшей на Кавказе, где был центр дашнакского движения, но мусульманские коммунисты Туркестана

не оставляют без внимания армянские организации. Уже через год в докладе на имя командующего Туркестанским фронтом Красной армии М. В. Фрунзе один из его командиров – заместитель 2-ой Тюркской бригады утверждал, что организация «Армянское общество» ничем не отличается от Дашнакцүтүн и предлагал издать распоряжение о запрете её деятельности. (РГВА Ф. 100. Оп.3. Д. 923. Л. 158 об).

Литература

1. Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. стр. 276. Цит. по: Хасанов М. Фергана после кокандских событий, февраль 1918г. – март 1919г. Машинописный текст, 1993. Неопубликованное исследование по материалам КГБ Узбекской ССР.

2. Мусбюро РКП(б) в Туркестане: 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП, 1919-1920 гг. Ташкент, 1919-1920. стр. 10.

3. Назаров М.Х. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты Октябрьской революции. 1918-1920 гг. Ташкент, 1969. стр. 123.

4. Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 22 июня.

5. Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 12, 24 и 25 июня.

6. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. «Что делали дашнаки в Фергане» Ташкент, 1925.

7. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25859. Оп.2. Д. 11. Лл.82-85 об.

8. Сталин И.В. Сочинения в 13 томах. М., 1946-1951. Т. 4.стр. 24.

9. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Т. 2008 стр. 120

DAŞNAQSÜTUNUN TÜRKÜSTANDA QANLI İZLƏRİ

Özət

Rusiyanın Qafqazı və türkləri istila etmək siyasətinin təməlinə nasionalist erməni ideologizmiyaradıb bundan məharətlə istifadə etməsi dayanır. Belə ki, “Böyük Ermənistan” vədi verdiyi ermənilərdənqırğın və şovinst təxribatlarda məharətlə istifadə edə bilirdi. Bunun nəticəsidir ki, Fərğanə vadisində 1507min, türküstanda isə 5 mln 600 min insanın ölü-

münə səbəb bolşeviklər olsa da, bunu Daşnaksütunpartiyasının ayağına yazmağı bacardılar. Daşnaksütun partiyasının Türküstanda birləşmələri üçün isə “Erməni qardaşlığı” adlı formal təşkilat yaradılmasına imkan verildi. Ancaq cəmi bircə il sonra anlaşıldı ki, “Erməni qardaşlığı” təşkilatının Daşnaksütundan heç nəyi ilə fərqlənmədiyi ortaya çıxdı. Məruzəmizdə Daşnaksütun partiyasının Türküstandakı qanlı fəaliyyətlərinə tarixi, siyasi və politik aspektdən yanaşılacaq və araşdırılacaq.

Açar sözlər: Türküstan, Daşnaksütun, ermənilər, Fərqanə vadisi, qırğınlar

THE BLOODY TRACES OF DASHNAKTSUTYUN IN TURKISTAN

Summary

On the base of politic of Russia for explanation of Caucasus and Turks there is an ideology of “Great Armenia” suggested by Russia. Thus Russia can use Armenians in genocides and chauvinist diversions. In the result Armenians were responsible in death of 150 thousand Turks in Fargana valley, and 5 mln 600 thousand in Turkistan, despite Russia realized it. In return for this allowed to create the formal organization of “Armenian brotherhood” for unity of Dashnaktsutyun party. But after year it became that, the organization of “Armenian brotherhood” is not differ with Dashnaktsutyun party.

In the article will research the bloody activity of Dashnaktsutyun party and approach in terms of history, social, politic.

Key words: Turkustan, Dashnaktsutyun, Armeians, Fargana volley, genocides

NAXÇIVANDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM HADİSƏLƏRİ VƏ FOLKLOR

Özət

Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi soyqırımı hadisələri folklor janrlarından daha çox xalq yaddaşı və şahidlərin söylədikləri əhvalatlar əsasında yaşamaqdadır. Xalq öz münasibətini bildirdikcə erməni xarakterini və psixologiyasını ifadə edən çoxlu deyimlər və atalar sözləri yaranmışdır.

Məruzədə xalq yaddaşı materiallarının, yerli hadisələr də nəzərə alınaraq, istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, soyqırımı hadisələrinin miqyası, ermənilərin insanlığa sığmayan vəhşilikləri və xalq mübarizəsi və s. folklorun uyğun motivləri ilə müqayisəyə cəlb olunur.

Açar sözlər: Naxçıvan, erməni vandalizmi, yaddaş, xalq, türk ordusu

Giriş

Tarixdə mühüm yeri olan hadisələr zaman keçdikcə istər xalq, istərsə də fərdi yaradıcılıq sferasında öz dəyərini tapır və izini qoyur. Folklor fərdi müəllif mövqeyini yox, xalqın “müəllif mövqeyinin” ifadəsidir; burada xalqın yaddaş qatları, hadisələr qarşısında yaşantıları öz ifadəsini tapır. Bəzən elə burulğanlı hadisələr baş verir ki, o, öz spesifik ifadəsini daha çox fərdi yaradıcılıqda ekzenstial yanaşma ilə tapa bilər. Müəlliflər onu görmə və əksətdirmə prinsiplərinə uyğun olaraq müxtəlif izmlərlə yaradıcılığa gətirə bilirlər. Erməni vandalizmi sürrealizmin də, xalqın yaratdığı düşmən obrazının, onun cəza metodlarının da sərhədlərini aşıb keçir. Hadisələrə saf, təmiz, uca, harmonik bir mövqedən yanaşan millətımız erməni iyrəncliyini istər xalq ədəbiyyatına, istərsə də fərdi yaradıcılığa gətirəndə belə çətinlik çəkir. Ona görə də elə ən yaxşısı hadisələrdən xalq yaddaşında qalanları qoruyub saxlamaq və onu informasiya dövriyyəsinə daxil etməkdir.

Fil.ü.e.d., prof., AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri,
tahire.mammed@yahoo.com

A.Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi soyqırımının xalq yaddaşında əksinin əsas istiqamətləri

Naxçıvan soyqırımını hadisələri folklor janrlarından daha çox xalq yaddaşı və şahidlərin söyləntiləri əsasında yaşamaqdadır. Bunlar xalq arasında söylənərək nəsilən nəsle ötürülür. Söylənənləri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

- Erməni zülmünün ağılaşmaz icra metodları haqda söylənənlər

- Xalqın mübarizəsi

- Andranikin cəzalandırılması haqda rəvayətlənmiş söyləntilər

- Türk ordusunun Naxçıvana gəlişi və yerli camaatla münasibətləri

- Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvandakı fəaliyyəti (Bu haqda görkəmli pedaqoq Lətif Hüseynzadənin xatirələri əvəzsiz mənbədir (3))

Soyqırımı ilə bağlı xalq yaddaşında qorunanları iki istiqamətdə folklorla müqayisə etmək olar:

- Hadisələrlə onlar haqda yaranan xalq yaradıcılığı nümunələri

- Faktları folklorlarda etnos mübarizəsi və xalq qəhrəmanı, düşmən obrazı, cəza üsulu və s. kimi motivlərlə qarşılaşdırmaqla.

Naxçıvanda ermənilər tərəfindən XX əsrin başlanğıcından törədilməyə başlanan soyqırımları öz əksini iri həcmli folklor janrlarında tapmır. Bu, həmin xalqın sonradan ərazimizə yerləşdirilməsini və folklor yaddaşında yerləşə bilməməsini sübut edir. Lakin erməni etibarsızlığına, nankorluğuna və s. aid çoxlu xalq deyimləri yaranmışdır. Məsələn, “erməni qan gördü, ürəyi keçdi”, “erməni kimi yabası çiyində”, “erməni kimi çörəyi dizinin üstündə”, “erməni kimi dil tökür”, “erməni kimi yalmanır”, “erməni axçıyi kimi əzilib-büzülür”, “erməni evi kimi evi qoxur”, “erməni qorxağı” və s. kimi yüzlərlə deyimlərdə xalq ona qarşı xəyanətəkar davranmışların xarakteristikasını açmışdır.

Söylənənlər yaradıcılıqdan daha çox gerçəkləri əks etdirir. Erməni zülmündən əzab çəkən yerli camaat və Qərbi Azərbaycandan Naxçıvana köç edən, türk yurdunun bir bölgəsindən digərinə sığınan insanların nəvə-nəticələrinin faktlarla söylədikləri hadisə-

lərdə təsvir olunanların miqyası əfsanələrdə, nağıl və dastanlarda söylənələrdən daha ağılasıgmazdır. Bu qarşılaşdırılmaldan bədii və etnopsixoloji təfəkkür hadisələrinin izahı üçün əhəmiyyətli ola biləcək çox mühüm məqamlarla rastlaşırıq. Türk ruhu bütün dünyaya sevgi və şəfqət, harmoniya düzəni ilə baxır, ermənilər isə vəhşi və qaniçən kimi. Bunu türkün dünyada qədimdən qoyduğu izlər, daş kitabələrdə ifadəsini tapan fəlsəfə, insansevərliklə dünyaya yayılan sivilizasiya nümunələri təsdiq edir. “Gəmiqaya rəsmləri, Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər, Sibirdəki qəbir daşları və maraldaş mədəniyyəti, Orxon-Yenisey yazıları, Nüvədi daş kitabələri türk xalqlarına məxsus olan və müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaranmış paralel mədəniyyətin göstəriciləridir. Bu mədəniyyət təbiətin özü ilə bir harmoniya yaradan mədəniyyətdir. Onun yaradıcısı olan xalqlar isə təbiətin özü qədər qədim olan xalqlardır. Təbiətin əlində aciz olan xalqlar harmonik mədəniyyətdən uzaq olaraq aciz və itaətkar olmuşlar. Onlar bəlkə də daha sonralar peyda olduqları üçün təbiətin dilini də yaxşı bilmirlər. Təbiətə, elə-obaya, yurda, vətənə də çox şərti baxırlar.” (5)

Harmonik dil, harmonik təbiət və harmonik ədəbiyyat (Nizami yaradıcılığı bu mənada möcüzədir) türkün əsas atributlarındanıdır. Özündə bunları görməyənlər onu dağıtmağa, pozmağa çalışırlar.

B. Erməni zülmü və ona qarşı mübarizə haqda söylənənlərdən nümunələr:

O dövrdə Naxçıvan soyqırımını hadisələri Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur hadisələri ilə sıx əlaqədə idi. Naxçıvana Qərbi Azərbaycandan qaçqın axını baş vermişdi. Hazırda Naxçıvanda Qərbi Azərbaycan toponimləri ilə bağlı çoxlu tayfa adları və kənd, məhəllə adları var. Bu, toponimlərin bir qismi türk etnosuna məxsus tarixi coğrafiya ilə bağlı olsa da, digər bir qismi Qərbi Azərbaycandan demografik təmizlənmənin, yeni yurda yerləşmənin nəticəsində meydana gəlmişdir.

Naxçıvanda, eləcə də ondan kənar türk yurdlarında ermənilərin törətdikləri talanlar və qırğınlarda istifadə etdikləri metodlar bir-birinə çox bənzəyir. Başqa bölgələrdə olduğu kimi, burada da insanların qollarını arxada bağlayıb kürəyinə qaynar samovar bağ-

lamaq, onları diri-diri samanlığa, tövlələrə doldurub yandırmaq və ya diri-diri quyulara doldurub üstünə daş tökmək, hamilə qadınlara qarınlarını kəsib övladlarını çıxarmaq, körpə uşaqları şikəst etmək, insanların şəreflərinə toxunub, alçaldaraq öldürmək və s. kimi vəhşiliklər onlar üçün səciyyəvi xarakterik keyfiyyətlərdir.

Ana nənəngil əslən Qarakilsənin Darabas kəndindən olub sonradan Şahbuzun Zırnəl kəndinə yerləşmişdilər. Ananın atası isə ana tərəfdən Qarakilsənin Şəki kəndindən olub. Hər ikisinin qohumlarının zaman-zaman erməni zülmündən necə gəlib Naxçıvana yerləşməsi haqda nənəmdən, yaşlı qohumlarımızdan çox eşitmişəm. Darabas və Zırnəl arasında olan yaxın əlaqələrdən “Aşıq Həsənalı və Gülənbər” rəvayəti yaranmışdır.(8) Mənim uşaq çağlarımda böyük bir kənd olan Zırnəlin əhalisi bir-biri ilə qohum olan və əslən Darabasdan gələn ailələrdən ibarət idi. Maraqlıdır ki, Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası” kitabında yanlış olaraq Darabasdan erməni kəndi kimi bəhs edir. (1905-) Darabasın azərbaycanlılara mənsubluğunu əslən Qarakilsədən olan Məhərrəm Vəliyev “Bəhrülü yurdum mənim” kitabında da qeyd etmişdir. (6) Yeri gəlmişkən, SSRİ dövründə Darabasla bir sovetlikdə olan Bəhrülüyə xalq arasında “Qurd Bəhrülü” deyilməsinin də təsadüfi olmadığını qeyd etmək lazımdır. Məhərrəm Əliyev Qurd Bəhrülü ifadəsini bəhrülülərin erməni hücumları qarşısındakı igidlikləri, qorxmazlıqları ilə əlaqələndirir. Şübhəsiz, onların şücaəti bu adı əsaslandırır. Ancaq bu ad etimologiyasına görə, çox güman ki, Qurd-Börü, qurd-bөрülü sözlərinin birləşməsindən törəmişdir; börü qədim türk dilində qurd deməkdir. Maraqlıdır ki, Bəhrülü kəndi öz quruluşu, kaha və evlərin bir-birini tamamlaması ilə də assosiativ olaraq qurdun mifoloji funksiyasının xatırlanmasına stimül verir.

Naxçıvan soyqırımlarında çoxlu xalq qəhrəmanları da yetişib – Kəlbəli xan, onun piyada döyüşçülərinə başçılıq edən nehrəmli Hacı Xəlil ağa İmanov xalqın yaddaşında əfsanəvi qəhrəmanlar kimi qalmışlar. Naxçıvan şəhəri erməni birləşmələri tərəfindən mühasirəyə alınanda, şəhərətrafi kəndlərdə - Tumbulda, Çeşməbasarda, Əliabadda, Şıxmahmudda talanlar və qırğınlar törənəndə “

Kərbalayı Muxtar, Kərbalayı Kərim, İbrahim Xəlil Axundov və Həsən Şahverdiyevin komandanlığı altında olan Nehrəm, Cəhri, Ordubad və Şərur xalq könüllü taborları mühasirəni yarıb şəhərin yardımına gəlirlər.” (3,135)

Xalqın göstərdiyi qəhrəmanlıq onlar haqda yaranan şeir və mahnılarda da öz əksini tapıb. Nehrəmli Sona xanımın o vaxtlar yazdığı və aşağıda bir parça təqdim etdiyimiz şeirdə olduğu kimi:

Müslüm durub Hacəlinin bağında,
Müseyyib sağında, Sadıq solunda,
Qırır-tökür imamzadə yolunda.
Yeri ha, yeri ha, köpək Andri,
Nehrəmlilər quşu göydən endirir.

Ərəzində Səməd, Nehrəmdə Müslüm,
Hücuma keçdilər hamıdan üstün,
Andranik qoşunun etdilər təslim.
Yeri ha, yeri ha, köpək Andri,
Nehrəmlilər quşu göydən endirir. (9)

İndi informasiya müharibəsinin getdiyi bir vaxtda süssaq bir əsr sonra Xocalı da 1918-1919-cu illərdə ondan daha dəhşətli hadisələrin gerçəkləşdiyi Zəngibasar, Vedi, Şərur-Dərələyəz hadisələri kimi unudulacaq. Bu illərdə “Zəngabasarada 48 kənd tamamilə yandırılmış, 18 qız və gənc qadın əsir aparılmış, 400-dən çox uşaq, 150 qoca kişi və qadın öldürülmüş, 100 xəstə yandırılmış, 816 qaçqın Arazda boğulmuş, 160 min nəfər isə Cənubi Azərbaycana keçərək orada evsiz qalmışdır; Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər artilleriya atəşləri ilə öldürülmüş, 6 qadın əsir aparılmış 300-dən artıq uşaq və qoca qətlə yetirilmişdir. Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtıda isə 76 kənd yandırılmışdır. Şərurda 810 nəfər xəstə yatağında qətlə yetirilmiş, 144 qadın əsir götürülmüş, 72 nəfər top atəşilə məhv edilmiş, 150 qoca və qadın öldürülmüşdür. Şahtaxtıda isə 3 qadın əsir aparılmış, 35 uşaq, 14 qoca kişi, 8 qadın və 9 xəstə qətlə yetirilmişdir. Bütövlükdə, 1918-21-ci illərdə erməni quldur dəstələri tərəfindən Naxçıvan bölgəsində 73727 nəfər türk-müsəlman əhalisi vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.” (2)

Naxçıvan soyqırımını hadisələrində A.Ozanyanın xüsusi rolu olması onun ətrafında çoxlu söyləntilərin formalaşmasına yol açmışdır. Andranikə Qərbin və Rusiyanın verdiyi dəstək və dəyər türklərə qarşı avropanın əlbir yürüşünün maraqlarını modelləşdirir. Türk dövləti ona olan xəyanətinə görə cəzalandırdığı Andranikdən Qərb yaxşı bir fiqur kimi istifadə etdi. Bolqarıstan, Fransa, Rusiya özünün ali mükafatları ilə Ozanyanı təltif edir, ona maddi və mənəvi dəstək göstərirdilər. Onun yaradılışdan anormallığı, daha sonra isə qulağının kəsilməsi intiqam hədəfi kimi türkləri seçməsinə yol açdı. Qərb özünün antihumanist, antitürk siyasətində bu anti-harmonik modifikasiyadan lazımınca istifadə etdi.

Naxçıvanda Ozanyanın rəhbərlik etdiyi dəstələrin törətdiyi qansızlıqlarla bərabər onun özünün uduzmaqları, yalvarışı xüsusən qulağının kəsilməsi ilə bağlı rəvayətləşmiş söyləntilər yayılmışdır. Bir sıra mənbələrdə qeyd olunur ki, onun qulağı hələ XIX əsrin 80-ci illərində Osmanlı dövlətinə xəyanət nəticəsində Səlim adlı türk zabiti tərəfindən kəsilmişdir.(10) Atatürkün qərarı ilə qulağının kəsilməsi haqda da məlumatlar var. Azərbaycanda Zəngəzur və Naxçıvanda törətdiyi kütləvi qırğınlar və ona qarşı olan dirənişlərdən qulağının Laçında, Zabux dərəsində Sultan bəy tərəfindən kəsilməsi barədə məlumatlarla da rastlaşırıq. (1) Lakin biz uşaqlıqdan eşitmişdik ki, Andronikin qulağını Naxçıvanda kəsiblər – Nehrəm kəndində. Bütün bunlar göstərir ki, xalq bədnamlıq saydığı qulaq kəsilməsi ilə özünə təsəlli yeri tapmış və bu hadisəni rəvayətləşdirmişdir; ona verilən hər dərs bir qulaqkəsmə kimi qiymətləndirilmişdir. Ancaq bu təkqulaq, dastanlardakı, dini-mifoloji təkgözdən – Təpəgözdən, Polifemdən, Şeytandan daha dəhşətli və əcaib, eyni zamanda, alçadılmış bir varlıq kimi qalıb yaddaşlarda . Bəlkə də onun təkqulaqlılığı demonoloji varlığını ifadə etmək üçün Tanrının ona nəsib etdiyi, taleyində əlamətləşdirdiyi bir yazı idi.

Qonşumuzda Fatma xala var idi. O deyirdi ki, bələkdə üç aylıq olanda ermənilər kəndə hücum ediblər, atasıgil uşağı götürməyə macal vermədən anasını kəndin üstündə mağaralıq olan Sulu dərəyə aparıblar. Sonra dayısının oğlu Heydər gizlənə-gizlənə gəlib uşağı evdən çıxarıb aparıb. Sura xala danışdı ki, erməni-müsəlman

qırğınında o təzə doğulmuş imiş. Camaat qırğından dağa sığınanda anası yeni zahı olduğu üçün dözməyib ölür. O da qundaq vaxtından yetim qalır. Cəhri, Nehrəm, Sirab, Zeynəddin Babək rayonunda əsas qırğınlar olan yerdir. Bizim kəndin camaatı – vayxırlılar əvvəlcə Sulu dərəyə və Daş qalaya yığılıb. Sonra ətraf kənd camaatına xəbər veriblər ki, hamı Cəhriyə toplaşsın, birlikdə müdafiə olunsunlar. Vayxırla Cəhrinin arasında Xal-xalda adamları gülləbaran ediblər. Güssün xalanın danışdığına görə, bacısı Xoşqədəm Naxçıvan çayından camaatla birlikdə atla keçəndə Arşak adlı erməni onu güllə ilə başından vurub çaya salıb, meyidi götürə bilməyiblər, sel aparıb. Cəhridə toplaşan camaat müdafiəsiz qalıb. “Noyabrın 30-da isə Cəhri kəndi yandırılmışdır. Həmin gün Naxçıvana gəlmiş İrəvan general-qubernatoru Paskeviç hadisələrin təfəsilatı ilə maraqlanmamış, Cəhri kəndi tamam yanıb qurtarandan sonra - dekabrın 2-də kəndə yollanmış, naxçıvanlıların haqlı şikayətləri ilə bir daha qarşılaşmamaq üçün gecə ikən qatarla İrəvana qayıtmışdır.” (4)

Ətraf kəndlərin camaatı Sirabın üst tərəfinə dağlara sığındıqları vaxt mənbələrdə verilən məlumata görə, ermənilərin qəfil hücumu nəticəsində, 10 000- dən çox azərbaycanlı öldürülüb.

C. Erməniləri soyqırımına meylləndirən əsas güclər

Belə bir sual çıxır: nəyə görə ermənilər bizim torpaqlarımızda at oynada, qırğınlar törədə bilirdilər. Erməni-türk problemi yarandığı vaxtdan qlobal səciyyə daşıyır. Bura maraqların görüş yeridir. 1905-1907-ci illərdə daha çox Rusiya bu məsələdə maraqlı idi. Lakin 1918-1919-cu illərdə isə artıq Antanta ermənilərin arxasında durmuşdu. Antanta blokunun Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda daşnaklara hər cür, o cümlədən hərbi yardım edəcəyi haqda məlumatı ermənilərə Fransanın Yerevandakı nümayəndəliyi bildirmişdir. (7,39) Faktlar bu yardımın gerçəkliyini təsdiqləyir. Türkiyənin Doğu bölgəsi və Qafqaz, tarixi Azərbaycan torpaqlarının çoxu rus işğalına məruz qaldığından bu qırğına Rusiya birbaşa başçılıq edirdi. Buqələmun ermənilər və onların arxasında duranlar üçün hər hansı bir ictimai-siyasi quruluşun mənası yoxdur. Andranikdən Balkan savaqlarında da türk soyqırımını üçün istifadə olunub, fəhlə-kəndli inqilabları dövründə də. Çar Rusiyası

vaxtında da Azərbaycan torpaqlarına ermənilər yerləşdirilib, SSRİ zamanında da, ondan sonra da. Xalqımız erməni ilə yox, dünya güclərinin məkrli planları ilə qarşı-qarşıya durub. Mübarizə əzminiz sönməyəcək və Xeyir şərə qalib gələcək.

Nəticə: Bu məruzədə ermənilərin törətdiyi soyqırımı hadisəsinə faktlar və folklor münasibəti istiqamətində bir neçə aspektdən aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Araşdırma nəticəsində belə bir qənaət hasil oldu ki, qonşuluğumuzda əzəli yeri olmayan bir xalqı haqsız iddiaları ilə psixoz vəziyyətə salanlar onlardan bizim üçün əbədi düşmən düzəltmək istəyirlər. Əgər düşmən varsa, onunla mübarizə aparıb məğlub etmək lazımdır. Qalibiyyət üçünsə düşməni yaxşı tanımaq vacib şərtidir. Bu tanışlıq üçünsə xalq yaddaşı əvəzolunmaz mənbədir. Müasir dünyanı baş verənlərə qarşı susqunluqdan, laqeydlikdən qurtarmaq üçün bu materialların beynəlxalq səviyyədə təbliği və yayılması işində də gecikməməliyik.

Qaynaqlar:

1. Andronikin qulağını kim kəsib? - Bay Media baymedia.az/news.php?id=29601
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Naxçıvan ... dmfa.nakhchivan.az/page.php?page=09...az
3. Bərabər yürüdük biz bu yollarda. Xatirələr, faktlar, sənədlər. Toplayan və tərtib edən Nazim Əkbərov. "Çağ", Bakı 2007
4. Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri soyqırımaları: SİYASƏT ... news.milli.az/politics/256884.html
5. Əliyev Vilayət. Zəngəzurda qalan izimiz Bakı - «Nurlan» - 2004, 295 səh.
6. Məhərrəm Vəliyev. Bəhrülü yurdum mənim. cumhuriyyət.az/.../9013-behrulu-yurdum-meni..
7. Mədətov Qaraş. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Azərnəşr, 1958, səh. 39
8. Naxçıvan folkloru, I cild. Naxçıvan, "Əcəmi" nəşriyyatı, 2010
9. Şəmil Sadiq, Müşfiq XAN. Ümidlərin izi ilə. Roman "XAN" nəşriyyatı. Bakı-2015.
10. Yalançı tarixin saxta qəhrəmanları » Qadin.Net ~ İlk milli ...qadin.net/index.php?newsid=27017

11. 1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası.
azerlit.info/?article=513&page=4

ACCIDENTS OF GENOCIDE COMMITTED BY THE ARMENIANS IN NAKHCHIVAN AND FOLKLORE

Summary

Accidents of genocide committed by the Armenians in Nakhchivan are more alive in the people's memory and in the stories told by witnesses than folklore genres. While the people expressed their attitude concerning those accidents many sayings and proverbs characterizing the Armenian's psychology were created.

The directions of the materials of the people's memory including the local events are defined. Besides, the amount of genocide accidents, the Armenians' anti-human barbarism, the people's struggle and etc. are analyzed in comparison with the appropriate motives of folk-lore in the paper.

Key words: Nakhchivan, Armenian barbarism, memory, people, Turkish army

ГЕНОЦИД, УЧИНЕННЫЙ АРМЯНАМИ В НАХЧИВАНЕ И ФОЛЬКЛОР

Резюме

Геноцид азербайджанцев со стороны армян сохранился в народной памяти преимущественно в виде рассказов свидетелей тех событий, нежели непосредственно в самих фольклорных образцах. Из рассказов, передающихся от поколения к поколению, в народной памяти отложились утонченные мысли, поговорки, пословицы, раскрывающие нравственно – психологические свойства жестокости, присущей армянскому характеру.

В статье освещаются события местного значения, которые сохранились в народной памяти и определяются их основные направления. Кроме того, масштабы геноцида, античеловеческая сущность армян и факты из истории самозащиты азербайджанского народа приводятся в сравнении со схожими фольклорными мотивами.

Ключевые слова: Нахчиван, армянский вандализм, память, народ, турецкая армия

QARS, ANI VƏ ÇEVREDƏKİ TARİXİ-COĞRAFİ ADLARIN ÖNTÜRK UYQARLIQLARI, ORTA ƏSRLƏR TÜRK- MONQOL MADDİ-MƏNƏVİ HƏYATI İLƏ ETİMOLOJİ BAĞLILIĞI VƏ BUNLARA ERMƏNİ İDDİASI

Özət

Məqalədə Qərbi Azərbaycan, Qars və Ani ətrafı ərazilərdə yaranmış bəzi toponimlərin, hidronimlərin mənşəyinin öntürklərlə: hurrit, şumer, massaget-skif, etrusk və tqrk, monqol xalqlarıyla əlaqəli olması izah olunur. Müasir dövrdə ermənilərin böyük güclərin əlində oyuncaq vasitə olmasının eyni ilə qədim dövrlərdə də genetik cəhətdən təkrarlanması vurğulanır. Ermənilərin (haylar) Urartu dövlətinin yaradıcıları yox, həmin hurrit dğvlətinin skiflər, midiyalılar tərəfindən dağıdılmasında əsas vasitə olmaları göstərilir. Qarabağ məsələsinin başlanğıcı ilə SSRİ-nin də Urartu kimi dağılmasında əsas səbəbin ermənilər olmasında bunların genetik-psixoloji xüsusiyyətlərinin əsas amil olması irəli çəkilir.

Açar sözlər: Qars, Ani, öntürklər, massaget-skif, hurrit, şumer, etrusk, türk, monqol, Urartu, erməni.

Giriş: Problemin ümumi qoyuluşu

XIX-XX yüzilliklərdə qərbi müstəmləkəçi ölkələr iqtisadi mənfəətlər uğrunda öz hegemonluqlarını Şərq üzərində yürütməklə bərabər avropalı, amerikalı elm adamları arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış qədim uyqarlıqların araşdırmasına da böyük diqqət yetirirdilər. Həmin qazıntılarla, tədqiqatlarla məşğul olan bir çox vicdanlı elm adamlarının tərəfsiz dəyərləndirmələrinə baxmayaraq, böyük üstünlüklə dünyadakı hakim siyasi-iqtisadi dairələrin maraqlarına uyğun olaraq aşkarlanmış məlumatlar birtərəfli ya hind-avropalı, ya da semit-hamit mənşəli mədəniyyətlərə aid edilirdi. Bu cür köklü tarixi yanlışlıqlara görə də son dövrdə ural-altay mənşəli xalqlarda milli oyanışın artması ilə dünya el-

* AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi.

mindəki qədim mədəniyyətlər haqda birtərəfli məlumatların təkrar, daha doğru qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranıb. Artıq şumer, hurrit, elam, etrusk, xett, massaget, sak, kimmer, iskit, skif və s. mədəniyyətlərin öntürklərə aid edilməsinə ciddi əsaslar tapılır. Digər mədəniyyətlərdən Uqarit, Ebla, Mari, Mitanna, Şubartu və başqalarının mənşələri haqda elmi mübahisələr də davam edir. Məqalədə adları yuxarıda qeyd edilən öntürk uyqarlıqları ilə bağlı Qars, Ani və çevrədəki toponimlərin mənşəyinin aydınlaşdırılmasına cəhd edilir. Həmin toponimlərin ermənilər tərəfindən ya səhf yozumu, ya da dəyişdirilərək istifadəsi araşdırılır.

A. Öntürk uyqarlığı ilə əlaqəli toponim və şəxs adları

İlk öncə qeyd edilməlidir ki, ermənilərin özlərinə əcdad saydıqları frakiya (trakiya, Balkan yarımadası) hind-avropalı xalqlardan, “musklar”ın Ağrı dağı ətrafı ərazilərə yerləşmələri məsələsi tarix elmində hələ öz həllini tapmayıb (1,48-49). Hind-avropalı xalqlar Troya (Truva) müharibələrindən (m.ö. 1260-1194) sonra Bosfor, Dardanel boğazlarını keçərək tədricən Kiçik Asiya yarımadasına yayılmağa başlayırlar (1, 48-49). Musklar həm də ermənilərin əcdadları sayılmayan friqiya, frakiya tayfalarına deyilirdi (1, 48-49). Şərqi musklar m.o.VIII əsrdə yeni-yeni Dəclə və Fərat çaylarının mənşəli ərazilərə yerləşməyə başlayırlar. Həmin yüzilliklərdə bu ərazilərdə eyni zamanda Bosfordan və Şimali Qafqazdan keçən öntürk tayfalarından kimmerlər, trilər (etrusk soylu), skiflər də yerləşirlər (1,48-49). M.o.780-770-ci illərdə Urartunun hurrit əsilli başçısı Arqışti əsir düşən musqlardan və digər xalqlardan ibarət 6600 əsgəri müasir İrəvanın yaxınlığında yeni yaradılan Erebuni qalasına sürgün edib yerləşdirir. Urartu qalası kimi yaradılan Erebuni toponimi də hurritədir. Bun kökü Urartu hökmdarı İşpuni də, etrusk allahı Uno (Yunan), karfagenlərə puni deyilməsində, Şərqi Hun imperiyasının son xaqanı Punun (m.s. 46-cı il) (2,40) adında da özünü qoruyub. İkinci qala da Arqıştixinili adlandırılır (1,56). Təxminən həmin yüzillikdə Araz çayı, Urmiya gölü ətrafı ərazilərdə massaget-skif tayfaları da yerləşməyə başlayırlar.

Arqışti və Arqıştixinili (hind-avropalı xalqların tələffüzünə görə) adlarının mənaları da xüsusilə diqqət çəkir. Şumer və onlarla

bir soylu hurrit dillərində, çox yəqin ki, sifətin çoxaltma dərəcəsi eyni mənənin təkrarı ilə yaranırmış. Müasir ural-altay dillərindən türkcədə həmin dərəcə eyni kökün təkrarı vasitəsi ilə yaranır: göy-gömgöy, ağ-ağappaq; monqollarda xara (qara) –xavxara (qapqara), saqan (ağ) – savsağan (ağappaq) və s. Aqlyutinativ (uarl-altay) dillərdə həm də vurğunu gücləndirmək və ahəngi artırmaq üçün də çox zaman eyni sait, samit təkrarən işlədilir. Fincə: Tallin, Aaavo, Kekkonen, Piikus və s. Monqolca: Aşaabaqat, Masaak, Malaan, Manşuud və s. Türklərdə: ayannabittarin (yakutca getdilər), saahı (yaz), “Kulun Kullustuur” (olonxo, dastan), duuyindaa (yakutca eşidib dinləyib) və s. Həmin bu qədim dil qanunauyğunluğu aqlyutinativ dillərdən olan şumercə, hurritcə də özünü göstərirmiş. Ururda, Ararat, Urartu və s. hurrit adlarında ur, ar (er, ir kişi mənasında) kökü iki dəfə təkrarlanmaqla daha güclü kişilər; ta, da kökü də dağ kultunu bildirdiyi üçün, güclü dağlı kişilər mənasını yaradır. Şumer mifologiyasında göyün hami ruhları “iqiqlər” (annunakilər) (5,89-90) adında da iq (ok, işiq) kökü təkrarlanmaqla xüsusiyyəti kəskinləşdirir və daha palaq hala gətirir. Qədim türklərdə “boyla” tanrıya yaxın ruh adı Dunay bolqarlarının Pereyaslav kitabəsində “Boyhaboyae” (ərərən, kişilər kişisi) adında iki dəfə təkrarlanmaqla keyfiyyəti daha da artırıb (6,9). Mövzunu genişlətmədən qeyd etmək olardı ki, hurritcə Arqışti adında həmin qanunauyğunluq özünü qoruyaraq Ar (Ur,er,ir, kişi) və kişi ti, ta (dağ kultu) köklərindən ibarət olmaqla dağlı kişilər kişisi (şahənşah) mənası daşıyır. Kiş kökü özünü eyni mənada (ər, kişi) Şumerdə Kiş, Azərbaycanda Kiş, qədim türklərdə ku-kijlər, Komi-Permdə Kiji və s. ural-altay adlarında da qoruyubdur. Arqıştixineli də (təhrif olunmuş şəkildə) Arqışti, xin (xan), il (el) köklərindən ibarət olmaqla Arqışti xanın eli (oba, yurd, şəhər) mənasında işlədilib. El kökü həmin mənada Elam, Tamil, Karel, Mari-El, Böyük El (Göy Türk xaqanlığı), Türkmən-El, Qaqauz-El və s. qədim, müasir adlarda da özünü qoruyubdu. Arqıştixineli də “xin” kökünün “xan” (başçı) mənasında işlədilməsini daha qədim tarixi məlumatlar da əsaslandırır. M.o.XVIII-XV əsrlərdə semit-hamit tayfaları tərəfindən işğal olunan Şumer ərazilərini şərqdən gələn hurrit

mənşəli giksoslar, kassitlər və s. tayfalar öz nəzarətlərinə alaraq Misirdə də güclənirlər. Onların Nil çayının deltasına yaxın ərazilərdə yaratdıqları yeni başkəndləri Avaris (avar, bar, var türk tayfa adının ən qədim şəkillərindən, bər-bərlər də bu kökdəndir), başçıları “xekan xasut” (xaqan), “Xian” (xan) (7,230-231), din kahinləri Xekanaxta (xaqan) (7,151) adlanırdı. Urartu dövlətinin başçılarından Sarduri adı da (sardlı kişi) hurrit sard (Urmiya ətrafı), etrusk sard tayfa adları ilə eyni mənşəlidir. Naxçıvanda Şəur yaşayış məskəni adı da buradan yaranmışdır. Hurrit urartularda dövləti idarə edən ailənin üzvləri də “ururda” (1,58) adlanırdılar. Burada da iki eyni kökün təkrarlanması ilə “kişilər kişisi” “xanlar xanı” mənası yaranır. Silahlı tayfalara (orduya) “şureli” deyilirdi (1,58). Qədim türksöylü şu tayfası, şumer, şübartu xalq adları ilə eyni mənşəli olan bu ad da Şörəyelin (Şirak-El) sirak (massaget-skif)lardan törənməsinin davamıdır. Kimmerlərin, massaget-skiflərin (siraklar) Cənubi Qafqazda uzunmüddətli var olmaları nəticəsində yaranan coğrafi adlardan biri də elə Şörəyel (Sirak-El) və burada yerləşən Gümrüdür (kimmerin təhrif olunmuş şəkl). Qars, Şörəyel (Ağbaba) ərazilərinə aid Arpağölünün, Arpa çayının adlanması da böyük ehtimalla, skiflərin, sirakların təsiri nəticəsində yaranıb. Skiflərin əcdadı Tarqitayın ikinci oğlu Arpoksayla əlaqəlidir. Arpoksay skif mifologiyasında əkinçiliklə su kultunu (çay, say) birləşdirən böyük hami ruhlardandır. Arpoksay “su dünyasının xanı”, sahibi sayılırdı (8,48). Bu fikri əsaslandıran səbəblərdən biri də skif mifologiyasında göydən düşmüş cüt motivi ilə ural-altay xalqlarından finlərin “Kalevala” dastanında dəmirçinin düzəltdiyi mifoloji mahiyyətli cütün yaxınlığıdır (8,42-43). Şörəyel, Qarsa yaxın ərazilərdə yerləşən qədim ural-altay toponimlərindən Dvin, Talin ilə estonlarda Tallin, Dvina (çay) adlarının eyni mənşəli olmaları da həmin səbəblərdəndir.

Tarixdən bilindiyi kimi, massaget skiflərin birinci mərkəzi Tanrı (Tyan-Şan) dağları ətrafında, ikincisi Dnepr və Dnestr çayları arasında yerləşirdi. Kiyevin yaxınlığında Perepyatixa kurqanında tapılmış böyük şəxsiyyətin qalıqları skiflərin xanı Partatuanın (Bartatua)dır (8,61). Partatua (Herodotda Prototiy) assiriya hökm-

darı Asarxoddonun (m.o.681-668) hərbi müttəfiqi idi. Böyük ehtimalla, Partatua (Prototiy) Alp Er Tonqanın assurca və yunanca tələffüzüdür. Bunu müasir roman dillərindən italyanca, ispancada Alberto adı da əsaslandırır. Parta, Barta kökü eyni ilə özünü Albaniyanın başkəndi Partav (Bartav Bərdə)ın yunanca tələffüzündə də göstərir. Alp Er Tonqa adın da Alp-dan p, Er – Ar şəklində, Tonqanın da To hissəsi Parta səviyyəsində özünü yunanca qorumuşdur. Ümumiyyətlə, Alp Er Tonqanın Al Ber Tonqa yazılışı, oxunuşu daha düzgün olardı. Qədim mifoloji görüşdə bürü əcdaddan törəmə inancına görə də belə düzgündür. Al- qızılı-sarı, Ber-börü, şena, Tonqa - günəşin vəsfi halı mənələrindən yaranıb. Al qızılı günəş kimi bürü bildirir. Etruskların əcdadları Tarxanı, Tirseni də yunan tarixçisi Likofron al qızılı bürülər adlandırdı (9,23). Həm də Alp Er Tonqanın Partatua, Bartatua şəkli də yenə də türkcə per, ber-börü, şenadan doğulan əcdad, ta, tua – dağ kultu inanc-ruh mənələrini birləşdirir, dağlı bürü mənası daşıyır. Babilə və Midiyaya qarşı müharibələrdə skiflər assuriyalıların köməyinə gəldilər. M.ö. VII əsrdə onlar İran, Mesopotomiya ərazilərində daha da güclənirlər. Həmin dövrdə də hurrit tayfalarının yaratdıqları Urartu dövləti zəifləməyə başlayır və Midiyanın təsirinə düşür. Hay adlanan ermənilər də bu ərəfədə formalaşırlar. Dağılan Urartu dövləti bu xalq tərəfindən yaradılmamışdı. Haylar daha çox hurrit-urartuların dövlətinin dağılmasında əvvəl skiflərə, sonra midiyalılara, daha sonra da əhəmənlərə (farslara) kömək etmələri ilə öz varlıqlarını göstərirlər; necə ki SSRİ-nin dağılması Qarabağda ilk dəfə ermənilərin başladığı mitinqlərdən sonra mütəşəkkil hərəkətlərə çevrildi, sonda nəhəng imperiyanın birdəfəlik süqutu ilə nəticələndi. Farslardan sonra haylar selevkilərin (yunanlılar) və romalıların təsirində qalırlar. Beləliklə, ermənilər (haylar) müasir dövrdə böyük xalqların əlində oyuncaq olduqları kimi, qədimdən də eyni taleyi daimi yaşayıblar.

Farslardan sonra ermənilər ərəblərin idarəsində, ən nəhayət də min ilə yaxın türklərin təsirində qalırlar. Burada qədim dövrlə əlaqəli Albaniyanın ərazisi Arsax (ər saklar)ın (Qarabağ) hurrit - etrusk əsilli eyniadlı toponimlə uyğun olması da mütləq qeyd

edilməlidir. Həmin adla etrusk-sardlar Sardiniya adasında dənizə yaxın əraziləri Arsakena adlandırırdılar (9,58). Arsakenada arz, araz kökü etruskca şir, aslan mənasında işlədilirdi. Yəqin ki, sakların (sak kişilərin) döyüşçülük keyfiyyətinə görə belə deyilirmiş. Sard tayfalarının Urmiya gölü ətrafında yaşamaları haqda məlumat verilmişdi. Buradan da Arsaxa çox da uzaq deyildi.

B. Səlcuqlar, hülakülər dövründə tarixi adların yaranması

Mövzu ilə əlaqəli Qars, Ani ətrafında səlcuqlar, hülakilər dövründə yaranan bəzi tarixi-coğrafi adlar da məqalənin həcminə uyğun olaraq müzakirəyə cəlb edilir.

Səlcuqlar 1064-cü ildə Anidən, Ərzurumdan öncə Gümrü yaxınlığındakı Marmaraşeni alırlar. “Şen” kökü ilə yaranmış toponimləri yanlış olaraq ermənicə yer, yurd mənasında izah olunur. Həmin kök ilk başlanğıcda, türkcə əcdadla bağlı yurd deməkdir. Bu, açıqca şenadan (börüdən), qurddan törəmə əcdad əfsanəsinin yaddaş qatının ifadəçisi və daşıyıcısıdır. Şimali Azərbaycanda Qutqaşen (Qəbələ), Vartaşen (Oğuz) yaşayış məskənlərinin adı da hər cəhətdən birbaşa həmin əcdad əfsanəsinin ruh aləmini özündə cəmləşdirib (11,65). Qut kökü göyün kutunu (xeyirxahlığını) almaq mənasını, qa kökü ikinci əfsanədə 4 qardaşdan birinin qu quşuna çevrilməsi inancını, şen kökü də bürüdən (şena) törəmə təsəvvürünü Qutqaşendə cəmləşdirərək birləşdirib. Eyni cəhətdən də Vartaşendə Var-bar (börü), ta dağ kultu, şen-yenə də bürüdən (şena) törəmə mənaları birləşib (11,65). Həmin səbəblərdən də Sakaşen, Şenavan toponimləri də qədim türklüyünü qoruyub.

Mar kökü də əsasını urartuca “mari”- hakimiyyəti idarə edən ailə, (1,58) adından alır. Yenə də mar-ın iki dəfə işlənməsi, marmar, əvvəlki səhifələrdə incələnen sifətin çoxaltma, keyfiyyət (urur, iq-iq) dərəcəsinin təsiri ilədir. Marmaraşen dedikdə “xanlar xanı boz qurd” mənası düşünülürmüş. Urartu və Ural adlarında ur kökü eyni mənani daşdığı kimi, urartuca “mar” anlayışı ilə ural-altay xalqlarından marilərin, mardvinlərin adlarının daşdıqları ruh qavrayışları da bir mənşəlidir. Bunu urartularda Artvin yaşayış məskəni, Dvin çay adı ilə mardvin xalq adında dvin kökü, eləcə də estonlarda Baltikyanı ərazilərdə qeyd edilən Dvin

(Dvina) çay hidronimi də təsdiqləyir. Ümumiyyətlə də “mar” kökü özünün əsas müqəddəs ruh mənasını şumerlərdən alır. Şumerlərdə göyün qoruyucu (kut) ruhuna “me” deyilirdi. Səhərdövlətlər arası siyasi-mənəvi müqavilələrə görə gil lövhəyə yazılmış “me” qanununa kim yiyələnirdisə, həmin şəhər və idarə edən başçı göyün təsirilə digərləri üzərində böyük nüfuza sahib olurdu. Yəqin ki, “me”yə yiyələnən başçı ar (ur, kişi) da “mar” olurmuş. Eyni təsəvvür “göyün oğlu”, “göyün qoruması altında olan dövlət” adı ilə qədim ural-altay xalqlarında və çinlilərdə də mövcud olub. Qeserlə Manas da göyün oğlanları sayılırdılar.

Bu bölgədə Ələyəz dağının adı bir başa eleqes monqol tayfa adından yaranıb. Ələyəzin qərb yamacındakı Bürəkan toponimi birinci halda Toğrul, Gağrı, Buğra bəylərin XI əsrin əvvəllərində, Bağdada yerləşmədən öncə, bu ərazilərdə yağma hərəkətləri zamanı Burğa xana görə yaranıb (Burğa xan - Burakan). İkinci cəhətdən də hunların, Göy türklərin, xəzərlərin IV-XI əsrlərdə həmin ərazilərdə daimi var olmaları ilə əlaqəli inanc səviyyəsində “börü kan”, “kan börü” (günəş üzlü qurd) təsəvvüründən şəkilləşib (10, 238). Ələyəzin şimali-qərb ərazisində yerləşən Abaran toponimi də avar, abar türk tayfasının adından törəyib.

Təkcə Gümrü ətrafında 4-5 Bayandur adlı toponim var idi. Bəllidir ki, Bayandur “Dədə Qorqud” dastanında adları gedən tayfalardandır. Bayandurlar qıpçaqların kimək tayfalarına aid idi (3,19). Buraya yaxın Kaltaxçı yaşayış məskəni qədim kaltatay türk (tatar) tayfasının adından yaranmışdı. Bayburt da “Dədə Qorqud”la əlaqəli toponimlərdən idi.

Ağbabada İbiş toponimi ibiş-uyğur tayfasının qaraqoyunluların tərkibində var olmaları ilə bağlıdır (3,38). Təhləli də təkəllilərlə əlaqəlidir (3,36). Qaraxan çayı eyni adlı türk dövlətinin əsasını qoyan tayfanın adının təsirindən yaranıb. Cəbəci – hülakilərdən Cəbə noyonun adının daşıyıcısıdır. Cələb də yenə monqol tayfa adından yaranıb. Sınıx (Şınıx) – şena (börü, qurd) əcdad təsəvvürünün daşıyıcısıdır. Mumuxan – bu ada türk əsilli rus yazıçısı İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” əsərində də Mumu kimi rastlanır. Altay dastanı “Maday Kara”da baş qəhrəman Koğudey Merqenin adında

Koğıdey göy it mənasını bildirir. (13,19). Bu cür adlanmaya səbəb totem əcdadlara sitayişlə bağlıdır. Turgenevin əsərində Mumu sevimli itə verilən ad olsa da, mifoloji yaddaş qatının ifadəsi kimi belə bir adı insanlar da daşıya bilərdi. Bu mülahizədən çıxış edərək güman edə bilərik ki, Mamay xanın adı ilə eyni mənşəlidir, türk (tatar) köklüdür. Çoros ərazi adı da Çorox çay, yayla adları ilə bərabər (Şimalı-Şərqi Türkiyə) çoros monqol-buryat tayfa adından əks olunub (11, 37-39). Qazançı toponimi də Naxçıvanda yaşayış məskəni, körpü adlarında olmaqla, hülakilərdən Qazan xandan yaranma adlardır. Ardahan – Göy Türk xaqanlığının xanlarının adları ilə yaranıb. Ağbabada ərazi adı kimi bilinən Ciloyxan yaylası birləşməsindəki Ciloyxanın həm toponim, həm də insan adı kimi yayılmasında “Manas” dastanında adı çəkilən kalmık-oyrat xanı Ciloyxanın təsiri əsasdır. Saqalayev bu qəhrəmanın dastandakı mövqeyi və funksiyası haqda öz araşdırmasında əsaslı məlumat verib. (12,37-39). Ani və Qarsın yaxınlığında, Qərbi Azərbaycanda təbii olaraq türk mənşəli qədim adlar minlərlədir. Ermənilər həmin adları hər hansı bir mifoloji dünyagörüşünə və tarixi prosesə əsaslanmadan özlərinə çıxmağa vəhd edirlər ki, bu da soyqırım kompleks proqramının əsas strategiyalarından biridir.

Nəticə

Bütün məlum tarixlər boyu böyük xalqların idarəsi altında növbə ilə oyuncaq vasitə olmuş ermənilər həmin xalqların yaratdıqları böyük imperiyaların dağılmasında da istifadəçi funksiyasını yerinə yetirmişlər. Kürəyindən bıçaq vurduqları xalqların tarixindən də özlərinə saxta tarix düzəldiblər. Müasir dünyanın gözü qarşısında SSRİ-nin dağılmasında başlıca səbəblərdən biri milli məsələ olmaqlaonun giriş nöqtəsinə ermənilərin Qarabağla bağlı ortaya atdıqları haqsız iddialar oldu. Haqsız iddialarla soyqırımının ən alçaq üsullarına əl atan ermənilərin genetik-psixoloji xüsusiyyətlərini özləri haqda yaratdıqları aforizm də təsdiqləyir: “Urdeğ hay, endeğ vay” – “Harda erməni varsa, orda vay var” .

Qaynaqlar:

1. История древнего мира. Наука. Москва. 1989.
2. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. Тюркские народы в мировой истории. сxb.books. Qooqle.az\books?sbh = 5386008471
3. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı. Elm və Təhsil. 2013.
4. Həsənov Z. Çar skiflər. Bakı. “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı. 2005.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия. 1991. Стр. 89-90
6. Donuk A. Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul. 1988.
7. Авдиев В.И. История древнего востока. Гос. Изд. Полит Литературы. Ленинград. 1953.
8. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва. Наука. 1988.
9. Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. Москва. Наука. 1983.
10. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı. Gənclik. 1993.
11. Nəşibli T. “Koroğlu” dastanı osmanlı – səfəvi münasibətləri çəvrəsində. Bakı. Elm və Təhsil. 2013.
12. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. Новосибирск. Наука. 1984.
13. Типология народного эпоса. Москва. Наука. 1975

FRONT – TURKIC APPROPRIATE OF HISTORICAL- GEOGRAPHICAL NAMES IN GARS, ANI AND AROUND, ETHIMOLOGICAL CONNECTION WITH THE MEDIEVAL TURKIC – MONGOL MATERIAL – SPIRITUAL LIFE AND THE ARMENIANS’ PRETEND FOR THEM

Summary

The paper explains the origin of some toponimes, hydronimes apperaed in the territories of West Azerbaijan, Gars and around Ani according to the connection of front-Turks: Hurrit, Shumer, Massaget – Skif, Etrusk and Turkic, Mongol peoples. It is emphasized that the Armenians were genetic puppet manuals for great powers samely and repeatedly as well as at present and ancient times. It is shown that the Armenians (the hy) were not founders of Urartu state, but they were main manuals in fall of that Hurrit state by the Skif and Midians. It is argued that genetic – pscychological feachers of the Armenians were

main reason and factor as well as in fall of the USSR with beginning of Garabagh problem and Urartu samely.

Key words: Gars, Ani, front-Turks, Massaget-Skif, Hurrit, Shumer, Etrusk, Turk, Mongol, Urartu, Armenian

**ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО ТОПОНИМОВ В
ОКРЕСТНОСТЯХ КАРСА, АНИ С ПРОТОТЮРКСКИМИ
ЦИВИЛИЗАЦИЯМИ, СРЕДНЕВЕКОВОЙ МАТЕРИАЛЬНО –
ДУХОВНОЙ ЖИЗНЬЮ ТЮРКОВ, МОНГОЛОВ И
АРМЯНСКИЕ ПРЕТЕНЗИИ НА НИХ**

Резюме

Этимология большинства древних топонимов, гидронимов сформировавшихся в Западном Азербайджане, окрестностях Карса, Ани в статье связываются с цивилизациями прототюрков: Хурритами, шумерцами, массагето – скифами, этрусками и тюрко – монгольской историей. Марионетическая функция армян в руках ведущих политико – экономических сил современного мира генетически также показала себя в древнем периоде. Армяне являются не создателями Урартского государство, а более всего они знамениты в истории как разрушители того общества, помогая скифам и мудянам. Карабахскими событиями армяне также стали первыми зачинщиками разрушения СССР, как и в древности поступили с Урартийским государством. Все эти исторические события раскрывают и оценивают гнилость нравственно – психологической особенности армянского характера.

Ключевые слова: Карс, Ани, прототюрки, массагетоскифы, хурриты, шумерцы, этруски, тюрки, монголы, Урарту, армяне.

XX ƏSRDƏ QAFQAZDA TÜRK XALQLARINA QARŞI SOYQIRIM VƏ DEPORTASIYA AKTLARI

Özət

Bu il erməni millətçilərinin XX əsrdə Qafqazda türk xalqlarına qarşı başladığı soyqırım və deportasiyalar silsiləsinin başlanmasının 110 illiyi tamam olur. Tarixin müxtəlif dövrlərindən üzü bəri türk xalqlarına qarşı milli – etnik zəmində qanlı cinayətlər törədilmişdir.

XIX yüzilin 20-ci illərinin sonlarında imzalanmış Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Cənubi Qafqaza kütləvi şəkildə məskunlaşdırılan ermənilər artıq həmin yüzilliyin sonlarında burada aktiv fəaliyyət göstərdi. XX əsrin başlarında muxtariyyə tələbləri irəli sürür, bir sözlə xülyasının qurduqları “Böyük dövlət” (paytaxtı Tiflis şəhəri olmaqla) yaradılmasına onlara sığınacaq verən Azərbaycan və gürcülərin torpaqları hesabına yeni məskunlaşdıqları ərazilərdən başlanmasını mümkün gördülər (2). Təbii ki, ermənilərə bu münbit şəraiti yaradan çar hakimiyyəti idi və bu hakimiyyət düşünürdü ki, ermənilər Cənubi Qafqazda onlara həmişə sadıq qalacaq və əllərində ən etibarlı oyuncaq ola biləcək bir etnik amildir.

Açar sözlər: Qafqaz, soyqırım, deportasiya, türk xalqları, erməni, cinayətkar, qondarma.

XVIII əsrin I yarısında çar Rusiyasının xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən biri Türkiyə və Qafqazı ələ keçirmək idi. Bunun həlli üçün isə Rusiya imperiyasına bu ərazilərdə həm keçmiş, həm də müasir Rusiya hakim dairələri nümayəndələrinin dedikləri kimi, hərbi-siyasi qüvvə lazım idi və bu rolunu isə Türkiyə və Qafqazın xristian əhalisi oynaya bilərdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVIII əsrdə İran və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərində yaşayan və Cənubi Qafqaza heç bir aidiyyəti olmayan er-

* kulturolo.ü.f.d. dosent, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşı, yanshaq@gmail.com

mənilər bir vasitə kimi bu məqsədlə istifadə edildilər. XIX əsr rus tarixçisi S.M.Solovyov yazır: “I Pyotr Qafqazın işğalı üçün hərbi-strateji planın hazırlanmasına 21 il vaxt sərf etdi. O, işğal olunmuş Cənubi Qafqazda və Xəzəryanı ərazilərin Rusiyanın əlində möhkəmləndirilməsi üçün orada xristian əhalisinin artırılması və müsəlmanların azaldılmasına ən vacib vasitə hesab edir” (3).

Bu baxımdan, ermənilərə verilən tapşırıq “uğurla” icra olunurdu. Onlar türk xalqına qarşı soyqırım həyata keçirir və türklərsiz Qafqaz siyasəti yürüdürlər. Hətta II Dünya müharibəsi dövründə Qafqazda qaraçaylar (2 noyabr 1943), kalmıqlar (28 dekabr 1943), malkarlar (8 mart 1944), ahıska türklərinin (14 noyabr 1944) öz dədə-baba torpaqlarından qovulması rus imperiyasının erməni vasitəsilə türk millətinə qarşı həyata keçirdiyi şovinst siyasətinin bariz nümunəsi idi (1). Türk torpaqlarına qəsd edən qüvvələr “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” xülyasının gerçəklilyə çevrilməsi üçün iki əsrdən artıqdır ki, türk dünyasına qarşı açıq və gizli soyqırım siyasəti həyata keçirirlər. “Böyük Ermənistan” adlanan bu xülya, erməni xəyalpərəstləri nəinki Azərbaycana, ümumilikdə türklərə qarşı çevrilmiş məkrli ərazi iddialarıdır. Erməni təcavüskarları 1919-cu ildə böyük dövlətlərin Paris konfransına təqdim etdikləri memorandumda gələcəkdə yaranacaq erməni dövlətinin tərkibinə aşağıdakı əraziləri daxil etmişlər: Cənubi Qafqaz respublikalarını (İrəvan quberniyası, Yelizavetpol quberniyasının cənub-qərb hissəsi), Türkiyənin yeddi vilayəti (Van, Bəhəş, Diyarbəkir, Harberd, Diyarbəkirin cənubunu və Sebastiyanın qərb hissəsini çıxmaqla, Tranurund, Klikiyanın dörd hissəsi) Mərki, Sil, Cəlal-Bərəkət, Aleksandrata ilə birlikdə Adana. Bir sözlə, onlar Qara dənizdən tutmuş Aralıq dənizinə, Azərbaycanın Qarabağ ərazilərindən düz Səudiyyə Ərəbistanının qumsallıqlarına qədər ərazilərə iddialıdırlar. Bu fikirlər indi də ermənilərin beynindədir. Həmin siyahıya günü-gündən yeni ərazilər də əlavə olunurdu. Xəyalpərəst ermənilər hətta bütün Şimali Qafqaz xalqlarının torpaqlarında göz tikmişdilər.

XX yüzilin əvvəllərində ermənilərin soydaşlarımıza qarşı həyata keçirdikləri amansızlıqların miqyası artdı, dəhşətli şəkil aldı. Artıq

ermənilər nəinki məskunlaşdıqları ərazilərdə möhkəmlənmək, yeni torpaqlar ələ keçirmək, başlıcası isə yaşadıqları ərazilərdə soydaşlarımızı qırmaq istəklərini gerçəkləşdirmək üçün imkan axtardılar. Danılmaz tarixi faktlar göstərir ki, vaxtilə ermənilərə sığınacaq vermiş Azərbaycan türklərini erməni qruplaşmaları silah gücünə ev-eşiyindən çıxarıb ayağı yer tutunca qovmağa başladılar. Ələ keçəni uşaq, qadın, qoca demədən xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildilər. Torpaqlarını, yer-yurdlarını isə mənimsəyirdilər.

Türk xalqlarının tarixi torpaqlarında özlərinə dövlət quran ermənilərin ərazi iddiaları yenə də qonşu olan xalqların torpaqlarına yönəlir. Bütün proseslər planlı, məqsədyönlü və düşünülmüş şəkildə həyata keçirilir. 1. Cənubi Qafqaz kütləvi şəkildə məskunlaşdırmalar (XIX əsr). 2. İlk etnik inzibati ərazilərini yaradılması. 3. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın mərkəzi şəhəri Tiflisdə əhali üstünlüyünə sahib olmaları. 4. Milli zəmində qarşıdurmaların baş verməsini səbəbkar olmaları, nəticədə etnik sıxışdırma və təmizləmə yolu ilə yalnız ermənilərin yaşadığı vahid etnik tərkibə malik ərazilərin yaradılması (1905-1906 erməni azərbaycan qarşıdurması, 1918-1920 erməni-azərbaycan və erməni-gürcü müharibəsi, 1943-1953 azərbaycanlıların deportasiyası 1988-ci ildən başlayan erməni-azərbaycan və dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1989-cu ildə Gürcüstan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası) (4).

Bu gün beynəlxalq arenada ifadə olunan qondarma və uydurma “erməni soyqırımı” əfsanəsi umumi erməni saxtakarlığının bir hissəsidir. Əslində uydurma “erməni soyqırımı” əfsanəsi yalan üzərində qurulmuş oyun idi. Erməni xalqının təqvimində 24 aprel günü rəmzi mənə daşıyır. Bu gün bir erməninin burnu belə qanamayıb. Bəs onda nə üçün qətlə gətirilməli gün olsun?! “24 aprel” gününün özü bu soyqırımın saxtılığına dəlilət edən danılmaz və qaçılmaz bir amildir. 1915-ci ilin 24 aprel günü Türkiyə hökuməti tərəfindən dövləti içindən parçalamağa cəhd edən bir qrup vətən xaininin və satqınının - məqsədyönlü şəkildə türk torpaqlarına təcavüz edən qərb imperialistlərinə və artıq Şərqi Anadolunu işğal etmiş, tərkibində 250 min erməni könüllü silahlısı olan və Türkiyə əleyhinə vuruşan çar Rusiyasına xidmət edən erməni təşkilat və

cəmiyyət rəhbərlərinin göz altına alınmasına dair fərman verilmişdir. Onlar öz cinayətkar fəaliyyətlərinə görə ədalət məhkəməsi qarşısında cavab verməli olmuşlar. Vətənin taleyinin həll edildiyi bir vaxtda, ölüm-dirim seçimi qarşısında qaldığı çətin bir zamanda etnik ermənilərin xəyanət və satqınlıqlarının kütləvi hal aldığı nəzərə alan, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Türkiyə hökuməti 24 aprel ixtişaşından təxminən bir ay sonra, daha doğrusu, mayın 15-də ermənilərin yerdəyişməsi haqqında qərar qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Müxtəlif dövlət və ölkələrin tarixində bu cür faktlar yuzlərlədir. Osmanlı dövlətçiliyinin əleyhinə iş aparan, xəyanət yolu tutan bir sıra erməni təşkilatlarının rəhbərləri qanuna müvafiq qaydada göz altına alınıblar. Bunu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, may ayında yerdəyişmə haqqında qanun qəbul edilməsəydi, ya türk dövləti tam məhv edilərdi, ya da döyüş meydanında bir erməni nəfəsi belə sağ-salamat qalmazdı. Əslində bu yerdəyişmə erməni xalqının xilasını kimi dəyərləndirilməli və özünün həqiqi qiymətini almalıdır. Əgər bu tədbir Osmanlı dövləti tərəfindən həyata keçirilməsəydi, indi nə bu qədər gücə malik erməni toplumu meydana gələrdi, nə də erməni özlərində cəsarət tapıb Türk Dünyasına qarşı uydurma “soyqırım” iddiası ilə çıxış edərdilər. 100 il bundan öncəki hadisələrə nəzər salaraq bu qənaətə gəlmək olur ki, türklərin ermənilərə inam göstərməmək üçün tam əsasları vardı: “Ermənilər döyüş gedən ərazilərdən köçürülməsəydi, Türkiyə hökuməti öz varlığını saxlamaq imkanını əldən vermiş olardı. Təkcə bir erməni nəfərinin satqınlığı ucbatından 90 min türk əsgərini rus işğalçıları məhv etmişdi. Habelə rus ordusunun Türkiyə sərhədini keçib Şərqi Anadoluya daxil olmasıyla bəhəm Türkiyə ordusunda xidmət edən 50 min erməni mənşəli türk əsgəri xəyanət yolu tutaraq rusların tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı döyüşmüşdülər. Ümumiyyətlə, I Dünya müharibəsində ermənilərdən qat-qat çox türk əhalisi qırılmışdı. Belə ki, N.Sokolskinin 1923-cü ildə yazdığına və statistik məlumatlara görə, 1915-ci illərdə Türkiyədə cəmi 1 mln. 285 min nəfər erməni yaşayıb. Köçürülənləri, qaçqınları, Türkiyədə qalıb yaşayanları bu saydan çıxsaq, aydın olur ki, bu dövrdə ölən ermənilərin sayı 10 minlərlə,

ölən türklərin sayı isə 100 minlərlə olmuşdu. Hazırda 24 aprel gününü uydurma “erməni soyqırımı” günü kimi bütün dünya dövlətlərinə tanıtmağa cəhd göstərirlər”.

Ermənilər hər cür saxtakarlığa əl atırlar. Xüsusilə onların məşhur rus rəssamı Vasili Vereşaginın “Muharibə apofeozu” adlı rəsm əsəri ilə dələduzluq etmələrindən danışmamaq olmur. Hazırda rəssamın müharibə mövzusunda kətan parça üzərində işlədiyi bu sənət əsəri Moskvada Tretyakov adına rəsm qalereyasında saxlanılır. Rəssam bu rəsm əsərini 1871-ci illərdə işləyib, özü isə I Dünya müharibəsi başlanmazdan on il əvvəl dünyasını dəyişib. Rəsm əsərinin obyektı hec vaxt ermənilər olmamışdı və ola da bilməzdi. Bu sənət əsərinin I Dünya müharibəsi ilə, ermənilərlə hec bir bağlılığı, əlaqəsi yoxdur. Lakin erməni-saxtakarları dələduzluq yolu ilə bu əsəri mənimsəmişlər. Əsərdə insan kəllələrindən toplanmış qalaq təsvir olunur. Erməni dələduzları bu rəsm əsərinin fotoreproduksiyasını çıxararaq altında “1915-1917-ci illər” yazıb və kağız üzərinə rəssamın saxta imzasını köçürüblər. Bu kəllələr guya türklər tərəfindən soyqırımına düşər edilən ermənilərə məxsusdur. Uydurma “erməni soyqırımı” ilə hec bir əlaqəsi olmayan bu reproduksiyanı poçt markalarında, təbliğat plakatlarında, reklam vərəqələrində yerləşdiriblər, ayrı-ayrı kitab üzünlərində bolluca nəşr və cap ediblər”.

Bu günə qədər dünyanın onlarla ölkəsinin parlamentləri və nüfuzlu beynəlxalq qurumları səviyyəsində, qondarma “erməni soyqırımı” tanıyan hüquqi sənədlə, o cümlədən də qanun qəbul olunub. Daha dəqiq təsəvvür yaratmaq üçün həmin xronologiyayı xatırlatmaq yerinə düşər: 1965-ci il aprelin 20-də Uruqvay parlamenti “Erməni soyqırımını anma” gününü təsis olunması haqda qərar qəbul edib. 1965-ci il iyulun 15-də Helsinkidə təşkil olunmuş Sülh tərəfdarlarının Konqresində qondarma erməni soyqırımı pislənib. 1975-ci il aprelin 24-də Cənubi Kiprin nümayəndələri Palatası “erməni soyqırımının anma” gününün təsis olunması haqda qətnamə çıxarıb. 1983-cü il avqustun 10-da Ümumdünya kilsələr Şurası “erməni soyqırımını” pisləyib. 1985 aprelin 23-də Argentina Milli Konqresi “erməni soyqırımı” pisləyən qərarı qəbul edib. 1985-ci il iyulun 2-də BMT-nin əzsaylı xalqların müda-

fiəsi ALT komitəsi “erməni qırğını”ni “soyqırım” kimi tanıyıb. 1987-ci il iyunun 18-də Avropa Parlament erməni soyqırımı pislənməsi haqda xüsusi qətnamə qəbul edib. Həmin sənət 2002 və 2004 cü illərdə təkrar qəbul edilib. 1995-ci il aprelin 14-də Rusiyanın Dövlət Duması 1915-1922-ci illərdə baş vermiş “erməni qırğınları”nın təşkilatçılarını pisləyən qətnamə çıxarıb, bu olaydan məyus olduqlarını bildirib və 24 aprel “erməni soyqırımı qurbanları”nın anım günü kimi tanıyıb. 1996-cı il aprelin 23 Kanada Parlamentinin Nümayəndələr Palatası hər il aprelin 20-27 “erməni soyqırımı qurbanlarının anım günü” tanınması haqda qərar çıxarıb. 1996 Yunanıstan Parlamenti “erməni soyqırımı anım günü haqqında” qanun qəbul edib. 1997 Avstralyanın Yeni Cənubi Uels Ştatının Parlamenti “erməni soyqırımını” pisləyən qərar çıxarıb və aprelin 24-nü “erməni soyqırım” qurbanlarının anım günü kimi tanıyıb. 1998-ci il Belçika senatı “erməni soyqırım” tanınması haqqında qətnamə qəbul edib. 1998-ci Avropa Şurasının Parlament Məclisi “erməni soyqırımını” XX əsrin ilk soyqırımı kimi tanıyıb. 2000-ci il İsveç Parlamenti “erməni soyqırımı” tanıyan qətnamə qəbul edib. 2000 Vatikan “1915-ci il erməni soyqırımının” XX əsrin digər dəhşətlərinin başlanğıcı olması haqda bəyanət yayıb. 2000 İtaliya Parlamentinin aşağı palatası “erməni soyqırımı” haqda qətnamə çıxarıb. 2001 Fransa Milli Məclis və Senatı birgə olaraq “erməni soyqırımını” tanınması haqqında qətnamə çıxarıb. 2003 İsveçrə Milli Məclisi “erməni soyqırımını” tanıyıb. 2004 Kanada parlamenti “erməni soyqırımını” tanınmasına qərar verib. 2004 ildə Slovakiya, Hollandiya, Polşa Seymi, Venesuala parlamenti, Almaniya Bunderstaqı, Argentina, Çili Senatı, ABŞ-n 42 ştatının qanunvericilik orqanları “erməni soyqırımı” tanıyan və pisləyən qərar qəbul edib. 2005-ci ildə Belçika Senatı və bunun ardınca Fransa “erməni soyqırımını” inkarına görə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutan qanun təsdiqləyib. Göründüyü kimi bir çox ölkələrin və Beynəlxalq təşkilatlarda qondarma, uydurma “erməni soyqırımı” ilə bağlı qanun hazırlanıb və qəbul edilmişdir. Bəs azərbaycanlılara qarşı Tiflisdə, İrəvanda, Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Gəncədə, Sum-

qayıtda, Xocalıda amansızcasına törədilən soyqırımlar haqda qanunun qəbul etməsinə mane olan səbəblər nədir?

P.S. Tarixən olduğu kimi, indi də türk xalqı başqa xalqlara qarşı insansevərlik nümayiş etdirir. Türkün insansevərlik xisləti dünyanın milli tolerantlıq qəlibindən ötə, bənzərsiz bir hadisədir. Belə bir alicənab xalqın haqqını tarix əlbəttəki verəcək.

Qaynaqlar

1. Алиева С.У. Так это было (национальные репрессии в СССР 1919-1952 гг) Нальчик, ООО «Полиграфсервис и Т» 2012.

2. Valehoğlu F. Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınlar. Bakı «Turxan», 2013.

3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. М., «Эксмо», 2006

4. Керимли В.Г. Тюрки в Грузии. Баку «Текнур», 2011

Genocide and deportation acts against Turkic nations in the Caucasus during the 20th century

Summary

In this article the author of "Genocide and deportation of Turkic peoples of the Caucasus in the XX century" was prepared on the basis of actual and art materials. The author has recreated a complete picture of genocide and deportation committed by Armenian criminals against the Turkic peoples of the Caucasus in the XX century.

Key words: Caucasus, genocide, deportation, turkic peoples, armenians, fictional, criminals.

Резюме

В данной статье автора «Геноцид и депортация тюркских народов Кавказа в XX вв» было подготовлена на основании фактических и художественных материалов. Автор воссоздал целостную картину геноцида и депортации совершённых армянскими преступниками против тюркских народов Кавказа в XX веке.

Ключевые слова: Кавказ, геноцид, депортация, тюркские народы, армяни, вымышленный, преступники.

BAŞLIQLAR

Giriş nitqləri

- Akif Əlizadə.** Böyük inkişafda intellekt,
yaxud torpaq iddiasının iflası5
- İsa Həbibbəyli.** Soyqırımların tədqiqində
fərqli istimaqət.....8
- Muxtar Kazımoğlu (İmanov).** Keçmiş araşdırmağın
mühüm bir mənbəyi – xatirələr 12

Məruzələr

- Abid Tahirli.** Mühacirlər mart soyqırımı haqqında,
yaxud susmayan bir səs 17
- Aqil Əhmədov.** Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi ədalət27
- Almaz Həsənağazadə.** Mühacir yazıçı Məmməd Altunbay
yaradıcılığında soyqırım məsələsi40
- Asif Rüstəmli.** 1918-ci ilin Mart soyqırımı
dövri mətbuatda.....52
- Elçin Qaliboğlu (İmaməliyev).** “Soyqırım” konseptinə
kosmoqonik yaradılış müstəvisində baxış (Azərbaycan
əfsanə və rəvayətləri əsasında).....61
- Elmira Məmmədova-Kekeç.** Soyqırım Dəstəgerd
(Zəngəzur) qaçqınlarının xatirələrində..... 76
- Əminə Miryusif qızı.** Xocalı faciəsi Azərbaycan
musiqiçilərinin yaradıcılığında.....90
- Əziz Ələkbərli.** Abbasqulu bəy Şadlinski və silahdaşları
xalq yaddaşında...97
- Fəridə Hicran (Vəliyeva).** Xocalı soyqırımı
Qarabağ bayatılarında 105
- Xuraman Hümətova.** Tarixin qan yaddaşında erməni
terroru və Xocalı soyqırımı 114
- İlam Sadıq.** Xocalı soyqırımı görənlərin gözündə
və sözündə..... 120
- Kemal Çiçək.**..... 126
- Ləman Vaqifqızı (Süleymanova).** Xocavənd rayonunun

işğalı və Qaradağlı soyqırımı yaddaşlarda (Xocavənd sakinlərindən qeydə alınmış materiallar əsasında).....	134
Mahir Qəribov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud Xan Cavanşirin İstanbulda erməni terrorçuları tərəfindən qətlə	153
Maksim Geyn. A “religion of race”: the implementation of ethnic cleansing by armenian nationalists in the caucasus, from the origins to our days	161
Maral Yaqubova. Ermənilərin türklərə qarşı soyqırım siyasətinin etno-psixoloji kökləri	171
Mehman Həsənov. Repressiya bədii ədəbiyyatda (Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” əsəri əsasında)	191
Məhsəti İsmayıl. Folklor yaddaşında erməni qəddarlığının təcəssümü.....	196
Nizami Adışirinov. Erməni-Osmanlı münasibətləri və soyqırım məsələləri	209
Nizami Muradoğlu. Naxçıvanda erməni təcavüzü xalq yaddaşında.....	215
Seyfəddin Qəniyev. 1918-ci il Şamaxı soyqırımının aşıq, el şairi, şair və alim şəhidləri	232
Шухрат Саламов. Кровавый след дашнакцутюн в Туркестане	252
Tahirə Məmməd. Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi soyqırım hadisələri və folklor	268
Tahir Nəсіб. Qars, Ani və çevrədəki tarixi-coğrafi adların öntürk uyqarlıqları, orta əsrlər türk-monqol maddi-mənəvi həyatı ilə etimoloji bağlılığı və bunlara erməni iddiası	277
Vüqar Kərimli. XX əsrdə Qafqazda türk xalqlarına qarşı soyqırım və deportasiya aktları	287

SOYQIRIMLAR XALQ YADDAŞINDA.
Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları.
Bakı, Elm və təhsil, 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Vəfa Saleh

Kompyuterdə yığan:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Korrektor:
Aynur Qəzənfərqızı

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 296 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
Hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.